

Dragan Stanojević
Tanja Jakobi
Milovan Pisari

ROMI I ROMKINJE U SRBIJI I BOSNI I HERCEGOVINI

LOKALNE ISTORIJE I SEĆANJA
NA DRUGI SVETSKI RAT

Romi i Romkinje u Srbiji i Bosni i Hercegovini: Lokalne istorije i sećanja na Drugi svetski rat

Dragan Stanojević

Tanja Jakobi

Milovan Pisari

IMPRESSUM

Publikacija

Romi i Romkinje u Srbiji i Bosni i Hercegovini:

Lokalne istorije i sećanja na Drugi svetski rat

Izdavač

Forum Roma Srbije, Beograd

Urednici

Milovan Pisari, Dragan Stanojević, Tanja Jakobi

Autori

Milovan Pisari, Dragan Stanojević, Tanja Jakobi, Milan Koljanin,

Đokica Jovanović, Slavko Stepanović, Zoran Petakov, Tatjana Jovanović,

Bojan Vujčić

Lektura

Slavica Miletić

Dizajn i grafičko uređenje

Omnibooks, Beograd

Štampa

Digital Art Company, Beograd

Tiraž

100

Svi pojmovi koji su u publikaciji upotrebljeni u muškom gramatičkom rodu obuhvataju muški i ženski rod lica na koja se odnose.

Ova publikacija je nastala u okviru projekta "Remember the Holocaust - Fight Antigypsyism" koji je sproveo Forum Roma Srbije iz Beograda i Centar za integrativnu inkluziju Roma i Romkinja - Otaharin iz Bijeljine u saradnji sa Central Council of German Sinti and Roma iz Nemačke, a koji je podržan je od strane fondacije Remembrance, Responsibility and Future (EVZ).

Ova publikacija ne predstavlja mišljenje Fondacije EVZ. Autor snosi odgovornost za sve izjave sadržane u njoj.

SADRŽAJ

UVOD	7
Romi i Romkinje: socijalna inkluzija i kulturne politike	9
Socijalna inkluzija – stecište više politika	11
Istorija (stradanja) Roma	13
Sećanje pojedinaca, porodica i zajednice i istoriografija	18
Značaj porodičnih memorabilija	28
Cilj, istraživačka pitanja i metod	29
ROMI U DRUGOM SVETSKOM RATU U SRBIJI - LOKALNE ISTORIJE	35
Stradanje Roma u Beogradu u	
Drugom svetskom ratu 1941–1944.	36
Kultura sećanja bez pamćenja: Niški Romi i Holokaust	71
Stradanje Roma u Kragujevcu 1941. godine	
sa osvrtom na kulturu sećanja na Kragujevački oktobar	91
Stradanje Roma u Novom Sadu za vreme	
Drugog Svetskog Rata	113
SEĆANJA NA DRUGI SVETSKI RAT	135
Sećanje na Holokaust među Romima u Srbiji	136
Poslednja lična sećanja na rat – svedoci događaja	136
Priče roditelja i predaka o ratu	143
Iskustva za vreme rata	144
Materijalne i društvene prilike za vreme rata	162
Razlike među zajednicama i porodicama	169
Upečatljiva sećanja i traume	171

Traume ostaju transgeneracijski	175
Prevazilaženje trauma	177
Ko im je i kako pričao o ratu	179
U kojim prilikama	182
Protok vremena, nove traume i sećanja	183
Šta su im pričali ili prećutali, u zajednici	185
Prenos svojoj deci	187
Šta su oni pričali ili prećutali	187
Značaj memorabilija/fotografija za sećanje	191
Da li se zajednica seća?	194
Kako treba da se sačuva	196
Institucionalno sećanje	197
Diskusija rezultata	204
Ko se seća i zbog čega?	204
Kako sačuvati sećanja?	205
Značaj zajednice	206
Značaj institucija	207
ROMI I ROMKINJE U DRUGOM SVETSKOM RATU	
U BOSNI I HERCEGOVINI	209
Život i stradanje Roma na području Usore i Soli	
u Drugom svjetskom ratu	210
Stradanje Roma u Bosanskogradiškom srezu	
tokom Drugog svjetskog rata	219
SEĆANJA NA DRUGI SVETSKI RAT	233
<i>Sećanje na Holokaust među Romima u Bosni i Hercegovini</i>	234
Poslednja lična sećanja na rat – svedoci događaja	234
Iskustva za vreme rata	236
Materijalni gubici	242
Porodica i zajednica za vreme rata	245
Upečatljiva sećanja i traume	248
Upečatljiva sećanja	248
Traume i emocije	251
Prenos sećanja	255

Porodične priče	256
Šta su im pričali ili prećutali	257
Prenos svojoj deci, unucima	261
<i>Zbog čega je važno da naredne generacije pamte</i>	264
Značaj memorabilija/fotografija za sećanje	266
Kako se zajednica seća	267
Šta treba da se pamti	270
Kako treba da se sačuva	270
Institucionalno sećanje	271
Diskusija o rezultatima	273
Ko se seća i zbog čega?	273
Kako sačuvati sećanja?	274
Značaj zajednice?	275
Značaj institucija?	275
Reference	276
Podaci o ispitanicima i ispitanicama	289
Podaci o autorima	292
Fotografije ispitanika	295

DRAGAN STANOJEVIĆ

TANJA JAKOBI

MILOVAN PISARI

Uvod

Napori za izgradnju inkluzivnog i pravednog društva ne mogu biti uspešni bez osnaživanja marginalizovanih zajednica, a posebno romske zajednice, koja se suočava sa brojnim socijalnim i institucionalnim izazovima, između ostalog i s anticiganizmom.

Cilj ove studije nastale u okviru projekta „Sećajmo se Holokausta – borimo se protiv anticiganizma“ jeste da, koristeći se različitim metodima i sredstvima, ukaže na važnost jačanja sećanja i znanja o Holokaustu kao značajnom elementu u borbi protiv anticiganizma.

Nedostatak znanja i informacija o stradanjima Roma, kako među samim Romima tako i među većinskim stanovništvom, ukazuje na hitnu potrebu da se s tim u vezi nešto učini. Prilozi za ovu studiju, u formi tekstova istoričara i beleženja sećanja prve i druge generacije svedoka Holokausta, doprinos su naporima da se obogate i prošire znanja, kako romske zajednice tako i javnosti uopšte, i da se povećaju kapaciteti same zajednice i društva da ta sećanja sačuva i neguje.

Pristup korišćen u prikupljanju sećanja svedoka Holokausta omogućio je da predstavnici romskih organizacija, koji su aktivno učestvovali u intervjuisanju svojih sunarodnika, daju doprinos „proizvodnji znanja“ i prenošenju sećanja. Istovremeno, predlozi javnih politika koji će, nadamo se, biti rezultat ove studije, treba da omoguće romskim organizacijama da deluju kao „multiplikatori znanja“ i zalažu se za razne načine negovanja sećanja na stradanje

Roma i Romkinja unutar zajednica i u širem kulturnom kontekstu negovanja sećanja na Holokaust u Srbiji i Bosni i Hercegovini.

U tom smislu, ova studija treba da bude instrument za podsticanje transformacione uloge romskih organizacija i da pomogne da se one pozicioniraju kao ključni akteri u oblikovanju kolektivnog narativa koji ne samo što izražava istoriju romskih zajednica u dve zemlje već ih i osnažuje da dovode u pitanje postojeće strukture diskriminacije, razbijaju stereotipe, podstiču razumevanje šireg konteksta socijalne inkluzije i budu motor pokretanja pozitivnih promena u društvu kako iz ugla Roma i Romkinja tako i iz ugla izgradnje inkluzivnog društva uopšte.

Zadatak koji je postavljen pred autore studije diktirao je i način na koji se pristupilo oblikovanju i predstavljanju prikupljenih materijala.

U prvom poglavlju dat je širi aktuelni kontekst u kojem se sprovodi projekat u skladu sa aktuelnim strateškim okvirom Evropske unije za inkluziju Roma u periodu od 2020. do 2030, „Unija jednakosti: Strateški okvir EU za jednakost, inkluziju i učešće Roma“, kao i sa strategijama socijalne inkluzije Roma i Romkinja na Zapadnom Balkanu.

Sledeće poglavlje posvećeno je kratkoj istoriji (stradanja) Roma a potom su izloženi konceptualni okvir i metodologija istraživanja.

Rezultati su zasebno predstavljeni za Srbiju i Bosnu i Hercegovinu. Na početku svakog poglavlja dati su prilozi istoričara o manje istraženim lokalnim okolnostima ili obimu stradanja Roma tokom Drugog svetskog rata, a zatim su izložena porodična sećanja Roma i Romkinja.

Romi i Romkinje: socijalna inkluzija i kulturne politike

Savremeni pristup uključivanju Roma i Romkinja u društvene tokove evropskih društava podrazumeva oslanjanje na složenu mešavinu mera tranzicione pravde i socijalne inkluzije, koje svoj ishod imaju (i) u razvoju korpusa kulturnih politika vezanih za borbu protiv upornog opstajanja duha anticiganizma. Suočavanje sa anticiganizmom ili antiromskom diskriminacijom¹ ključni je aspekt socijalne inkluzije, i moralni imperativ u novijim evropskim dokumentima posvećenim socijalnoj inkluziji Roma.² Istovremeno, borba protiv sadašnjeg i istorijskog anticiganizma i posebno skretanje pažnje na Holokaust Roma integralni je deo evropskih kulturnih politika.³

Put koji je vodio ka amalgamaciji ovih politika nastao je od dva paralelna toka. Jedan je vezan za evoluciju razumevanja tranzicione pravde kao sredstva za pomirenje zajednica korišćenjem mera iz korpusa socijalnih politika uopšte⁴, a drugi za evoluciju evropskih

-
- 1 Antidžipsizam/anticiganizam, antiromska diskriminacija manifestacija je individualnih izraza i dela, kao i institucionalnih politika i praksi marginalizacije, isključenja, fizičkog nasilja, obezvređivanja romskih kultura i stilova života i govora mržnje usmerenog na Rome, kao i na druge pojedince i grupe koji su označeni, stigmatizovani ili progonjeni kao „Cigani“, kako tokom nacističke ere tako i danas. To dovodi do odnosa prema Romima kao stranoj grupi, i povezuje ih s nizom pogrđnih stereotipa i iskrivljenih slika koje predstavljaju specifičan oblik rasizma. Međunarodna alijansa za sećanje na Holokaust (IHRA, 2020). Preuzeto sa: <https://www.holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-antigypsyism-anti-roma-discrimination>.
  - 2 Huub van Baar, *Cultural policy and the governmentalization of Holocaust remembrance in Europe: Romani memory between denial and recognition. International Journal of Cultural Policy*, (2011) 17(1), 1–17.
  - 3 Michele Gazzola, and Tove Malloy, *The Aspect of Culture in the Social Inclusion of Ethnic Minorities: Evaluation of the impact of inclusion policies under the Open Method of Co-ordination: Assessing the Cultural Policies of Six Member States of the European Union.* (2006).
  - 4 Tanja Jakobi, Dragan Stanojević, Dejan Marković, „Stari Romi i Romkinje između tranzicione i socijalne pravde“ (Beograd: Forum Roma Srbije 2021)

politika koje su svoju najnoviju verziju dobile u aktuelnom strateškom okviru Evropske unije za inkluziju Roma u periodu od 2020. do 2030, *Unija jednakosti: Strateški okvir EU za jednakost, inkluziju i učešće Roma*.⁵

Međunarodni centar za tranzicionu pravdu (ICTJ) definiše tranzicionu pravdu kao pokušaje društava da odgovore na nasleđe sistematskog ili raširenog kršenja ljudskih prava na njihovom putu, bilo od rata ka miru, bilo od autoritarne vlasti ka demokratiji.⁶ Uspostavljanje tranzicione pravde može imati svoju retributivnu dimenziju (krivično gonjenje počilaca i ponovno uspostavljanje vladavine zakona, reformu bezbednosnog i pravosudnog sistema). Istovremeno ono podrazumeva i niz novčanih i nematerijalnih mera kako bi se odgovorilo na štetu izazvanu sukobom, represijom i političkim nasiljem.⁷ U novije vreme, takve mere podrške ne moraju se odnositi samo na pojedince i njihove porodice, već mogu biti usmerene i na dobrobit širih društvenih grupa.⁸ Takve mere prvenstveno odgovaraju na sadašnje potrebe žrtava, kao što su pristup obrazovanju i tržištu rada ili boljim uslovima stanovanja i odevanja, i njihov cilj je da ublaže isključenost i nejednakost žrtava u odnosu na druge

---

5 A Union of Equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation, 2020, COM(2020) 620 final

6 <https://www.ictj.org/about/transitional-justice>, pristupljeno 25.11.2023.

7 Priscilla B. Hayner, *Unspeakable truths: Confronting state terror and atrocity*, Routledge, 2001.

8 Christopher J. Colvin, „Purity and planning: Shared logics of transitional justice and development.“ *The International Journal of Transitional Justice*, 2.3 (2008): 412–425.

članove društva⁹. Drugim rečima, takve mere doprinose uspostavljanju socijalne pravde u društvu.

One su često udružene sa simboličkim pristupima obeštećenju kao što su, na primer, podizanje spomenika u cilju očuvanja poštovanja i sećanja na žrtve,¹⁰ prikupljanje svedočenja o prošlosti i negovanje kolektivnog pamćenja. Tada govorimo o restorativnoj pravdi. Sve te mere našle su svoje mesto u novijim evropskim strategijama za socijalnu inkluziju Roma i Romkinja.

Socijalna inkluzija – stecište više politika

Van Bar¹¹ navodi da je pažnja koju EU danas poklanja romskom Holokaustu deo tri šira, povezana evropska toka: prvi je razumevanje Roma kao evropske manjine, drugi je vezan za promene u kulturnoj politici EU, a treći za promene u polju kulturnih i memorijalnih praksi, koje pored državnog pristupa negovanju sećanja podrazumevaju i pojačano angažovanje civilnog sektora. Van Bar navodi rezolucije Evropskog parlamenta iz 2005. godine kao ilustrativan primer spajanja tih tokova. U jednoj od njih kaže se da su negovanje sećanja,

---

9 Simon P. Robins, „To Live as Other Kenyans Do: A Study of the Reparative Demands of Kenyan Victims of Human Rights Violations.“ (2011): 2012.; Phuong Pham, Patrick Vinck, Eric Stover, Andrew Moss, Marieke Wierda, and Richard Bailey, *When the war ends: A Population-Based Survey on Attitudes about Peace, Justice and Social Reconstruction in Northern Uganda*, New York and Berkeley: International Center for Transitional Justice and Human Rights Center (2007). Patrick Vinck and Phuong Pham, „Ownership and participation in transitional justice mechanisms: A sustainable human development perspective from eastern DRC“, *The International Journal of Transitional Justice* 2.3 (2008): 398-411; Lisa J. Laplante, „Just Repair“ (February 4, 2015), 48 *Cornell International Law Journal* 513 (2015), *New England Law | Boston Research Paper* No. 14-10, dostupno na SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2450749>.

10 Mark Freeman, Šta je tranziciona pravda, Fond za humanitarno pravo, Forum za tranzicionu pravdu, april 2007.

11 Van Baar, H. (2011), „Cultural policy and the governmentalization of Holocaust remembrance in Europe: Romani memory between denial and recognition“, *International Journal of Cultural Policy*, 17(1), 1-17.

obrazovanje o Holokaustu i promocija dijaloga između kulturnih, etničkih i verskih zajednica ključni instrumenti za eliminisanje netolerancije, diskriminacije i rasizma,¹² dok se u dva takva dokumenta izlaže novi evropski pristup kulturnim politikama i navodi da su one izuzetno važne za promociju i garantovanje socijalne, ekonomske i političke integracije, uključujući i integraciju manjinskih grupa poput Roma¹³ i evropske integracije uopšte.¹⁴ Te politike predstavljaju i odjek snažnog angažovanja evropskog i romskog civilnog sektora na povezivanju pitanja stradanja i socijalne inkluzije, čime se civilni sektor nametnuo kao važan akter u promišljanju i ostvarivanju ciljeva postavljenih strategijama socijalne inkluzije, kao i u negovanju sećanja i memorijalnih praksi, što je 2015. godine rezultiralo odlukom Evropskog parlamenta da se obeležava Međunarodni dan sećanja na Rome stradale u Drugom svetskom ratu.¹⁵

Na istom tragu, u nedavno usvojenom Akcionom planu EU protiv rasizma za period 2020–2025,¹⁶ navodi se da je za suočavanje s nasleđem rasizma, važno negovati sećanje na žrtve, „kao važan deo podsticanja uključivanja i razumevanja“,¹⁷ a u već pomenutom dokumentu Evropske Unije, *Unija jednakosti: Strateški okvir EU za jednakost, inkluziju i učešće Roma*¹⁸ (u daljem tekstu *Novi strateški okvir EU za Rome 2020–2030*), sugerise se da se mere socijalne

---

12 European Parliament, 2005a. The Holocaust, anti-Semitism and racism. European Parliament resolution, P6_TA(2005)0018, 27 Jan. §5.

13 European Parliament, 2005a. The Holocaust, anti-Semitism and racism. European Parliament resolution, P6_TA(2005)0018, 27 Jan.; European Parliament, 2005b. Roma in the European Union. European Parliament resolution, P6_TA(2005)0151, 28 April.

14 H. van Baar, op. cit.

15 T. Jakobi, at all op. cit.

16 A Union of equality: EU anti-racism action plan 2020–2025, 2020, COM(2020) 565 final.

17 Isto.

18 A Union of Equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation, 2020, COM(2020) 620 final

inkluzije romske manjine moraju sagledavati (i) iz ugla istorijskih odnosa sa ovom zajednicom. U tom kontekstu, promocija sećanja na Holokaust deo je šire borbe za sprečavanje anticiganizma.¹⁹

Od vremena kada su neke zemlje Centralne i Istočne Evrope postale nove članice EU, od njih ali i od zemalja kandidata,²⁰ očekuje se da vode sličnu politiku, usklađenu sa sopstvenim prioritetima i karakteristikama miljea u kojem se, u nacionalnim okvirima, odvija socijalna inkluzija Roma i Romkinja.

Istorija (stradanja) Roma

Vekovima su Romi stanovnici Evrope, vekovima se njihova sudbina vezuje za sudbinu drugih evropskih naroda. Od srednjeg veka, odnosno od njihovog početnog dugog putovanja iz severnih delova današnje Indije, oni su sastavni deo stanovništva Evrope. Romi imaju svoj jezik, svoje tradicije, svoju kulturu i svoju duhovnost. Nikad nisu imali svoju državu i, što je najbitnije, nikad nisu imali svoju vojsku, nikad nisu pokrenuli neki rat, nikad nisu osvajali tuđe teritorije, činili zločine, ubijali žene, decu, starce. S druge strane, često su poprimali osobine naroda s kojima su živeli, prilagođavali se njihovim običajima, jezicima, veri i kulturi, ali su uvek ostajali u nepovoljnom položaju u odnosu na većinsko stanovništvo.

---

19 COM(2020) 620 final, Annex 1.

20 Ovo je omogućeno prihvatanjem Deklaracije partnera Zapadnog Balkana o integraciji Roma, poznate kao Poznanjska deklaracija, od zemalja Zapadnog Balkana. Predstavnici Republike Srbije potvrdili su Deklaraciju partnera Zapadnog Balkana o integraciji Roma u okviru procesa proširenja EU, na Šestom samitu zemalja Zapadnog Balkana u okviru Berlinskog procesa u poljskom gradu Poznanju, 4. i 5. jula 2019. Zemlje članice koje su potvrdile Deklaraciju Zapadnog Balkana o Romima i EU proširenju obavezale su se da će nastaviti i pojačati napore za potpunu ravnopravnost i inkluziju Roma i Romkinja, posebno kroz implementaciju i praćenje zajedničkih zaključaka romskih seminara, ali i svih drugih strateških dokumenata. Takođe, ovom Deklaracijom Vlade se obavezuju na nastavak i praćenje napora za punu jednakost i integraciju Roma i Romkinja u društvima u kojima žive.

Od njihovog dolaska do današnjih dana, drugi evropski narodi, kao i mnogi neevropski narodi na svetu, stalno su vodili ratove i činili strašne masakre. Istorija koja se danas uči u školama je uglavnom istorija tih ratova. Dvadeseti vek je u tom smislu bio najkrvaviji. Vek koji je veliki britanski istoričar Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawn) maestralno opisao u svom kapitalnom delu *Doba ekstrema: istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991* (Age of Extremes: the short twentieth century, 1914–1991) predstavlja period totalnih ratova u kojima su civili postali meta potpunog istrebljenja, to jest genocida. Evropljani, osim Roma i Jevreja, ubijali su se međusobno u dva svetska rata. Italijani su stvorili fašizam, Nemci su stvorili nacizam, a mnogi drugi narodi su se njima prilagodili i uspostavili svoje fašističke državne tvorevine kao što su Nezavisna Država Hrvatska, Slovačka, Mađarska, Rumunija. Svaka od tih država tražila je svoje mesto u budućem nacističkom poretku, koji je, između ostalog, predviđao rasnu hijerarhiju među narodima: neki narodi (nemački) treba da vladaju svetom, drugi (Sloveni) treba da budu robovi, a neki (Jevreji, Romi) potpuno eliminisani. Ta ideologija, koja je postala državni projekat Trećeg Rajha i koja je dovela, između ostalog, do stvaranja logora smrti u Aušvicu, Treblinki, Helmnu, Sobiboru i Belzecku, imala je korene u vekovnom rasizmu koji su evropska društva gajila protiv Jevreja i protiv Roma. Kada je reč o Romima, dovoljno je pročitati prve strane knjige francuskog novinara i pisca Kristijana Bernadaka (Christian Bernadac) *Zaboravljeni Holokaust. Pokolj Cigana (L'Holocauste oublié: le massacre des tziganes)* kako bi se stekao utisak o onom što još nije tema u školskim udžbenicima ili naučnim publikacijama. Bernadak govori o „primarnoj intoksikaciji“ koja je pripremala teren za genocid u Drugom svetskom ratu, navodeći primere onog što se danas definiše kao anticiganizam ili diskriminacija Roma: proterivanja iz Velike Britanije 1912. godine, ropstvo u Rumuniji, sterilizacija u Norveškoj 1930. godine, a posebno registracija i druge mere protiv Roma u Minhenu 1899.

godine i tokom Vajmarske Republike na čitavoj teritoriji Nemačke,²¹ itd. Druge studije, kojih još nema dovoljno, detaljnije su prikazale diskriminatorne mere i progone Roma širom Evrope:²² slika koja iz njih proizilazi je upravo sistematska, kontinuirana diskriminacija romskog stanovništva koja je izvesno uticala kako na njihov način života tako i na njihovo poslovno-privredno opredeljenje.

Dolazak nacista na vlast u Nemačkoj 1933. godine najavljivao je uvođenje još drastičnijih mera. Mada se ne može tvrditi da su nacisti već tada imali plan o masovnom istrebljenju Roma, može se ukazati na činjenicu da su dotadašnje ideje o Romima kao o asocijalnim elementima, kriminalcima po prirodi, koji ne mogu da žive u zajedništvu s većinskim narodima postale predmet naučnog istraživanja i dokazivanja.

Već 1936. godine, godinu dana nakon usvajanja antisemitskih Nirnberških zakona, postavljen je temelj Instituta za istraživanje o rasnoj higijeni i demografskoj biologiji, čiji je zadatak bio da „naučno“ dokaže inferiornost romskog naroda. U julu iste godine Romi koji su živeli u Berlinu prebačeni su u novoosnovani logor u Marcanu da bi bili sklonjeni za vreme predstojećih Olimpijskih igara: bio je to prvi logor za Rome, a njegovi zatočnici će 1943. godine biti prebačeni u logor smrti u Aušvicu.²³ Dve godine kasnije objavljena je naredba o „borbi protiv ciganske kuge“, kojom su Romi

---

21 O merama protiv Roma u Minhenu, Bavarskoj i Nemačkoj videti Matthew. P. Fitzpatrick, „The 'Gypsy Plague' in Bavaria and Beyond“, u *Purging the Empire: Mass Expulsions in Germany, 1871–1914*, (Oxford: Oxford University Press, 2015), 177–204.

22 Videti: Jan Selling, Markus End, Hristo Kyucjukov, Pia Laskar, Bill Templer (eds.), *Antiziganism. What's in a Word?*, Proceedings from the Uppsala International Conference on the Discrimination, Marginalization and Persecution of Roma, 23–25 October 2013, (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2015; T. Agarín (ed.), *When Stereotype Meets Prejudice: Antiziganism in European Societies*, (Stuttgart: ibidem Verlag, 2024).

23 O logoru Marcan videti: Patricia Pientka, „Leben und Verfolgung im Zwangslager Berlin-Marzahn 1936–1945“, *Die Verfolgung der Sinti und Roma in Nationalsozialismus. Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland*, vol. 14, ed. KZ-Gedenkstätte Neuengamme (Bremen: Edition Temmen, 2012), 55–68.

registrovani na rasnoj osnovi i na taj način odvojeni od „arijevaca“, čime je *de facto* počeo rasni progon na celoj teritoriji Trećeg Rajha.

Početkom Drugog svetskog rata nacisti su počeli s deportacijama u veće logore, a nakon invazije Sovjetskog saveza počela su masovna streljanja. Naredbom od 16. decembra 1942. godine odlučeno je da se svi preostali Romi deportuju u Aušvic, gde su bili internirani u takozvanom „ciganskom“ ili „porodičnom“ logoru do 2. avgusta 1944. godine, kada je naređeno da svi Romi budu ubijeni. Po podacima Memorijalnog muzeja Holokausta u Sjedinjenim američkim državama samo u Aušvicu ubijeno je oko 21.000 od ukupno 23.000 interniranih Roma.

Rumunske fašističke vlasti takođe su primenile posebnu genocidnu politiku protiv svojih Roma, naročito 1942. godine, kad su deportovale više od 25.000 Roma u Transnistriju, odakle se većina nije vratila.²⁴

U slučaju teritorije Kraljevine Jugoslavije, sudbina Roma bila je vezana za politiku koju su primenili novi gospodari. U tom smislu, ona se razlikovala: po raspoloživim podacima, genocidne mere su uvedene i primenjene u novouspostavljenoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), u Srbiji pod nemačkom okupacijom i u Bačkoj pod mađarskom okupacijom posle ulaska nemačkih snaga 1944. godine.

Sudbinu sličnu Romima (i Sintima) u Trećem Rajhu doživeli su Romi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Nakon uvođenja rasnih zakona protiv Srba, Jevreja i Roma, osnovani su logori, među kojima je najpoznatiji bio logor smrti Jasenovac. Tu su u roku od nekoliko meseci tokom 1942. godine deportovani bezmalo svi Romi koji su živeli na teritoriji te države, a ubrzo nakon toga su ubijeni. Po podacima istoimenog memorijala, nije preživelo približno 20.000 od približno 25.000 deportovanih. Baza podataka javne ustanove Spomen područje Jasenovac sadrži imena 16.152 stradalih Roma.²⁵ Istoriografija je prilično dobro rekonstruisala događaje, naročito poslednjih godina,

---

24 Videti: Radu Ioanid, *The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940–1944* (Chicago: Ivan R. Dee, 2000).

25 <https://www.jusp-jasenovac.hr/>.

naročito zahvaljujući istraživačkim naporima dr Danijela Vojaka. Među njegovim najvažnijim radovima svakako treba pomenuti *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. –1941.* i *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945.*²⁶ Veliki deo Romskog stanovništva koje je stradalo u NDH živelo je na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine. O tome, nažalost, ne postoje detaljne studije, ali se mogu izdvojiti radovi Sanje Gladanac – Petrović i Senije Milišić.²⁷

Na osnovu raspoloživih podataka, u Srbiji pod nemačkom okupacijom Romi su bili žrtve genocidnih mera 1941. i 1942. godine. Nemačke vlasti su uvele već aprila 1941. posebne mere protiv Roma (i Jevreja), dok su u jesen iste godine izvršile masovna streljanja romskih muškaraca. Romkinje i romska deca iz Beograda uhapšeni su u decembru i prebačeni u logor na Sajmištu. Ni u slučaju Srbije ne postoji mnogo studija: treba svakako napomenuti radove M. Pisarija i D. Ackovića.²⁸ Za proučavanje stradanja Roma u okupiranoj Srbiji i na teritoriji bivše Kraljevine Jugoslavije od izuzetne važnosti je svakako bibliografija radova koju je 2020. objavio Muzej žrtava genocida 2020.²⁹

---

26 Danijel Vojak, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918.–1941* (Zagreb: Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH „Kali Sara, Romsko nacionalno vijeće, 2013); i Danijel Vojak, Bibiana Papo, Alen Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: 1941.–1945..* (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Romsko nacionalno vijeće, 2015).

27 Sanja Gladanac-Petrović, *Nepoželjni na području Bosne i Hercegovine za vrijeme uprave Nezavisne države Hrvatske* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2019); Senija Milišić, „Stradanje Roma prema Zemaljskoj komisiji za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1944–1947)“, *Arhivska praksa*, 20 (2017), 518–542.

28 Milovan Pisarri, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta* (Beograd: FPI, 2014); Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu. Istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka* (Belgrade: Rominterpress, 2009).

29 Dragan Milošević, *Bibliografija radova o stradanju Roma u Drugom svetskom ratu na teritoriji prethodne Jugoslavije* (Beograd: Muzej žrtava genocida, 2020).

Sećanje pojedinaca, porodica i zajednice i istoriografija

„Dete stiže noću na stanicu punu vojnika. Ni manji ni veći utisak na njega neće ostaviti činjenica da li se oni vraćaju iz rovova, da li tamo upravo odlaze, ili su naprosto na manevrima... Biće, poput sasvim malog deteta, svedeno na svoja opažanja, od tih će prizora sačuvati samo krhko i kratkotrajno sećanje. Da bi, ispod slike, dospao do istorijske stvarnosti, biće potrebno da izađe iz samoga sebe, da bude smešteno na tačku gledanja grupe, da uzmogne videti kako takva činjenica označava jedan datum, pošto je prodrla u krug nacionalnih preokupacija, interesa i strasti. No, toga časa pomenuta činjenica prestaje da se brka s ličnim utiskom. Tada ponovo stupamo u dodir sa shemom istorije.“³⁰

Sociolog Moris Albvaš je među prvima napravio razliku između ličnog i kolektivnog sećanja, ili kako on kaže *autobiografskog i istorijskog pamćenja*, ističući da se prvo oslanja na drugo jer lično je uvek deo društvenog ili kolektivnog. Svaka grupa, selo, zajednica, klasa ima svoje sećanje na pojedine događaje i procese. U manjim grupama s intenzivnom komunikacijom (npr., seoska zajednica), „svi pojedinci misle i sećaju se zajedno. Bez sumnje, svako ima svoju tačku gledanja, ali u tako tesnom odnosu i skladu s drugima da mu je, ako se njegove uspomene izobličie, dovoljno da se postavi na stanovište drugih, pa da ih ispravi.“³¹ U gradovima, kompleksnim društvima, različite društvene grupe imaju vlastita sećanja, to jest

---

30 Moris Albvaš, „Kolektivno i istorijsko pamćenje“, *Reč, časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 1999, str. 67.

31 M. Albvaš, *Kolektivno i istorijsko pamćenje*, 78.

sopstveni pogled na proživljena iskustva. Iako su nosioci sećanja pojedinci, njihova perspektiva je pod uticajem njihove uloge i položaja koji zauzimaju u odnosu na klasu, porodicu, etničku grupu, itd., pa tako postoji više kolektivnih sećanja.³² Kolektivno sećanje nije istorijsko pamćenje, to jest skup činjenica iz prošlosti, već je „kontinuirana struja mišljenja, koja od prošlosti zadržava samo ono što je još živo,³³ ili kadro da živi u svesti grupe koja ga održava.“³⁴ Dakle, sećanje uvek zavisi od sadašnjosti, s njom komunicira i u njoj pronalazi svrhu opstajanja.

Jan Asman je, precizirajući Albvašovu podelu na *autobiografsko i istorijsko pamćenje*, prepoznao četiri nivoa sećanja³⁵: 1. mime-tičko, 2. sećanje podstaknuto stvarima, 3. komunikativno sećanje i 4. kulturno sećanje. *Mimetičko* sećanje se odnosi na oponašanje načina obavljanja određenih radnji, rituala, poslova, odnosa. *Stvari* snažno pobuđuju sećanje, od pokušava do strukture gradova; stvari koje nas okružuju imaju svoju simboliku koja povezuje sadašnjost sa prošlošću. Kuća u kojoj su živeli preci, porodični escajg, trg na kom se desila revolucija ili je izvršeno pogubljenje simbolički su značajni kako za pojedince tako i za društvene grupe; oni opredmećuju sećanja, izazivaju (emotivne) reakcije i daju pojedincima identitetsko sidro. *Komunikativno sećanje* se odnosi na sećanje na nedavne događaje. Njegovi nosioci su pripadnici generacijske grupe koji su svedočili o nekim događajima ili su ih iskusili, i ono traje dok oni mogu direktno da ga prenesu potomcima, dakle, naredne tri do četiri generacije, koliko traje ciklus jedne porodice. *Kulturno sećanje* je povezano sa institucionalnim mehanizmima sećanja. Ovo

---

32 Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*. Ed. Lewis A. Coser. Chicago and London: Chicago University Press, 1992.

33 Kolektivno pamćenje je, prema njemu, procesuirana, rekonstruisana, koherentna „istorija“, koja je prilagođena sadašnjim potrebama sopstvene grupe.

34 M. Halbwachs, *On Collective Memory*, 79.

35 Jan Assmann. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 5–6.

sećanje je zasnovano na istorijskim događajima ali je u međuvremenu postalo deo velikih, svetih priča, mitova. I dok su nosioci komunikativnog sećanja pojedinci koji su u egalitarnom odnosu prema sećanju, neki ga imaju manje, neki više, a podrazumevaju se i različite perspektive, u slučaju kulturnog sećanja postoji jasna hijerarhija aktera. Nosioci ovog sećanja su pesnici, pisci, sveštenici, istoričari, učitelji, profesori, oni čije su dužnosti povezane sećanjem i podrazumevaju specifičan fokus njihovog rada, odvojenog od svakodnevice.³⁶

Aleida Asman dalje razlaže poslednja dva aspekta sećanja Jana Asmana, i razlikuje četiri formata ili nivoa sećanja: 1. individualno, 2. socijalno, 3. političko i 4. kulturno.³⁷ Prva dva oblika sećanja, koji odgovaraju komunikativnom sećanju, uvek su deo življenih iskustava pojedinaca i grupa, dok su druga dva, koja odgovaraju kulturnom sećanju, posredovana institucionalnim nosiocima (muzejima, knjigama, školama, i sl.). **Individualna sećanja** su iskustva iz lične perspektive, često fragmentarna, povezana sa drugim sećanjima i podložna promenama tokom vremena. Ova sećanja dobijaju koherentnost pomoću narativa, povezuju individue u mreže i grupe, i menjaju se s društvenim promenama. **Socijalna sećanja** su ona koja nastaju ili opstaju u interakciji sa drugima. U suštini nijedno sećanje nije sasvim individualno, jer tek u interakciji sa drugim osobama, s narativima i interpretacijama referentnih grupa, iskustvo postaje sećanje, simbolički formirano i povezano sa istorijskim i društvenim događajima. Asman razlikuje *porodična sećanja* i ona *s kontaktima izvan porodice*. Porodična sećanja se formiraju unutar porodice, kroz porodične priče, fotografije, porodične artefakte. Ona su *intergeneracijska*, prenose se direktno s jedne generacije na narednu i najčešće ne traje duže od 100 godina (odnosno tri do

---

36 J. Assmann. *Cultural Memory and Early Civilization*.

37 Aleida Assmann, Memory, Individual and Collective, u Robert E. Goodin & Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. Oxford University Press, 2006.

četiri generacije). Priče se prenose i pamte najčešće tokom tri generacije, odnosno tokom onog perioda u kom simultano žive različite generacije, i prenose se kako s roditelja na decu tako i s baka i deka na unuke i praunuke. Van porodice sećanja se formiraju unutar referentnih socijalnih grupa, poput prijatelja, komšija, a ponekad i s pripadnicima iste istorijske generacije u manhajmovskom smislu – starosne grupe koje deli isto istorijsko iskustvo (traume).³⁸ **Politička sećanja** su *transgeneracijska*, imaju tendenciju da se uspostave kao konačni narativi o istorijskim događajima, formirana su „odozgo“ i oblikovana određenom ideološkom perspektivom. „Institucije i društvene grupe, poput nacije, države, crkve ne 'poseduju' sećanje; one ga 'stvaraju' za sebe uz pomoć simbola, tekstova, slika, obreda, ceremonija, mesta i spomenika. Zajedno s takvim sećanjem, grupe i institucije 'grade identitet'.“³⁹ Najupečatljiviji primer političkog sećanja je nacionalno sećanje, koje je stabilno ako je stabilan politički poredak tokom dužeg razdoblja. U slučaju radikalnih promena, na primer revolucija, dolazi i do promena narativa o istorijskim događajima i neretko do istorijskog revizionizma.⁴⁰ Politička sećanja su uvek aktivna sećanja koja jedan deo istorije ističu a drugi „zaboravljaju“. **Kulturna sećanja**⁴¹ su ona koja se odnose na relevantne događaje iz prošlosti; ona su i aktivna i neaktivna u javnosti, a sastoje se od muzejskih zbirki, bibliotečkog znanja i različitih arhiva. Ova sećanja su iscrpna znanja o prošlosti koja, po potrebi, mogu biti oživljena, istražena i ponovo upotrebljena.⁴²

Presecanje različitih nivoa sećanja. Između porodičnog, političkog i kulturnog nivoa sećanja mogu postojati različiti odnosi.

---

38 A. Assmann, *Memory, Individual and Collective*, 212–214.

39 A. Assmann, *Memory, Individual and Collective*, 216.

40 Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Čigoja štampa, Beograd, 2006.

41 Detaljnije o odnosu Albvašovih i Asmanovih perspektiva pogledati raspravu Todoru Kuljića u knjizi *Kultura sećanja* (2006).

42 A. Assmann, *Memory, Individual and Collective*, 220.

Ona mogu biti u manjem ili većem saglasju, konfliktu ili raskoraku. **Saglasje** podrazumeva da porodična sećanja korespondiraju sa istorijskim (arhivskim) činjenicama, institucionalnim naporom da se sećanja sačuvaju i predstave novim generacijama u obliku muzejskih postavki, dokumentarnih filmova i sl. i političkim diskursom koji objašnjava logiku i značaj tih događaja. Na primer, porodična sećanja na tragične ratne događaje u kojima je neko od predaka patio ili poginuo, zahvaljujući institucionalnom sećanju poduprta su činjenicama, stavljena u određeni društveno-istorijski kontekst koji objašnjava šta se desilo, kako se desilo, kada se desilo, kome se sve desilo i koje su posledice toga što se desilo. Dodatno, politički diskurs pruža legitimitet porodičnim i institucionalnim pričama razdvajajući žrtve od počinioca, osuđujući počinioce i obraćajući se žrtvama s pijetetom. U takvoj situaciji verovatnije je da će svaki nivo „podsticati“ onaj drugi da se sećanja očuvaju, prenesu i obogate novim činjenicama i uvidima. **Konflikt** podrazumeva radikalno različite verzije narativa između navedenih nivoa sećanja. Na primer, porodične priče mogu sadržati tragične događaje koje zvanična historiografija i politika negiraju.⁴³ U tim slučajevima porodična sećanja mogu u potpunosti nestati jer su već u prvoj generaciji obeležena ćutnjom i strahom, ili mogu uroditi snažnom željom da se sećanja ne zaborave i insistiranjem na prenošenju tragedije između generacija unutar porodice i njenom upisivanju u lične i porodične identitete, kao i u identitete zajednice. Druga opcija je moguća ako se radi o dijaspori (izbeglicama) ili ako pritisak politike nije preveliki. **Raskorak** podrazumeva da postoji nadmetanje različitih narativa o prošlosti (na svim nivoima sećanja) ili ćutanje ili nezainteresovanost za prepoznavanje ili čuvanje sećanja. To ne mora biti posledica političke i/ili institucionalne odluke o zaboravu, već može ukazivati na institucionalni nemar i druge prioritete aktera. U

---

43 Jedan od takvih primera je genocid nad Jermenima u Turskoj, gde se na nivou zvanične historiografije i zvanične politike negira genocid i stvaraju alternativna objašnjenja (Gürpınar, 2016).

tim slučajevima može doći do postepenog gubitka sećanja na porodičnom nivou jer se sećanja prenose narednim generacijama selektivno i u manjem obimu. Njima nedostaje referiranje na druge nivoe sećanja – kulturno i političko, koje bi porodična sećanja situiralo u društveno-istorijski kontekst i legitimisalo porodične narative. U stvarnosti se uvek radi o izvesnoj mešavini saglasja, konflikta i raskoraka, koja zavisi od porodičnih odnosa, organizacije zajednice, lokalnog, nacionalnog i međunarodnog konteksta.

Pošto se ovo istraživanje posebno fokusira na generaciju koja nije direktno iskusila (traumatične) događaje ili je bila previše mlada da bi ih zapamtila i/ili imala refleksiju o njima tokom samih događaja, pristup *postmemorije* koji je razvila Marijana Hirš⁴⁴ nam pomaže da odgovorimo na nova istraživačka pitanja. Na koje se načine sećanja, i posebno traume, prenose s jedne generacije na naredne? Kako ih naredne generacije prihvataju, oblikuju, doživljavaju? Kako naredne generacije oblikuju svoje identitete s obzirom na saznanja o prošlim događajima? Kako se dalje prenose sećanja i traume? Kakav je odnos porodičnih sećanja, s jedne strane, i institucionalnog sećanja i istorije s druge?⁴⁵

Postmemorija se odnosi na sećanja druge generacije; taj pojam pomaže da se razume odnos pripadnika te generacije „prema moćnim, često traumatičnim, iskustvima koja su se dogodila pre njihovog rođenja, ali su im bila preneti tako intenzivno da im izgledaju kao njihova lična sećanja“.⁴⁶ Hirš istražuje kako su se traume Holokausta prenosile unutar jevrejskih porodica, i fokusira se na posredna znanja i iskustva o traumama Drugog svetskog rata, znanja

---

44 Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2012.

45 Odgovori na ova istraživačka pitanja su unekoliko teži jer nemamo ni jasne odgovore u postjugoslovenskom kontekstu na pitanja na koji način su se sećale generacije Roma koje su direktno iskusile stradanja tokom drugog svetskog rata. Na taj problem ćemo se vratiti u diskusiji.

46 Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory*. *Poetics Today* 29:1, 2008, 103.

do kojih je druga generacija mogla doći samo preko (porodičnih) priča, slika, emocija i ponašanja prethodnih generacija. Po njenim rečima, „ti događaji su se dogodili u prošlosti, ali njihovi efekti su prisutni i danas“.⁴⁷

Kako se prenose sećanja? Kod onih koji su iskusili traumatične događaje sećanja imaju direktan efekat – događaj dovodi do reakcije, pamćenja i formiranja odnosa, emocionalnog (trauma) i kognitivnog, prema onome što im se desilo. Njegova osobenost je neposrednost iskustva i proživljenost događaja. Ta iskustva, mogu biti pod manjim ili većim uticajem različitih narativa o tom ili sličnim događajima; Zahvaljujući deljenju iskustva sa savremenicima i institucionalnom odnosu prema događajima, ona postaju sećanje. Odsustvo neposrednog iskustva u narednoj generaciji podrazumeva drugačije mehanizme formiranja odnosa prema traumatičnim događajima prethodnika. Pripadnici te generacije slušaju priče, čitaju dnevnike, gledaju fotografije ili video materijale (tih ili sličnih događaja) i pokušavaju da zamisle i rekonstruišu ono što se dešavalo, kao i osećanja aktera. Ovaj proces podrazumeva emocionalno i kognitivno investiranje sadašnjih generacija: kroz priče, fotografije i druge predmete prenose se, formiraju i rekonstruišu narativi i emocije. Identifikacija s akterima iz prošlosti podstiče empatiju i omogućuje pojedincima da se stave u situacije onih koji su prošli kroz traumu. Ako su bile intenzivno izložene pričama i vizuelnim sadržajima iz prošlosti, naredne generacije mogu osećati da su indirektno proživle traumatične događaje i na osnovu toga formirati pogled na istorijske događaje i pogled na svet.⁴⁸

Međugeneracijska transmisija uključuje dijalog između generacija bilo tako što oni koji su iskusili traume direktno prenose svojim potomcima priče i iskustva iz svog života, bilo tako što naredne generacije preko preostalih predmeta (slika, dnevnika, arhiva)

---

47 M. Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 103.

48 Marianne Hirsch, *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*, Harvard University Press, 1997; M. Hirsch, *The Generation of Postmemory*.

rekonstruišu porodične događaje iz prošlosti. Ovo deljenje sećanja uspostavlja vezu između prošlosti i sadašnjosti, i delimično prenošenje, a delimično (re)konstrukciju znanja o istoriji porodice. Sadašnje generacije uče ne samo o porodičnim prilikama već i o istorijskim događajima i procesima, društvenom kontekstu i političkim okolnostima koji su oblikovali porodičnu dinamiku. Ovaj proces uključuje postavljanje pitanja i traganje za dubljim razumevanjem tadašnjih događaja, motivacija učesnika i posledica njihovih postupaka, što dovodi do idiosinkratičnih interpretacija i rekreiranja značenja. Nove generacije mogu interpretirati priče i sećanja uključujući svoja iskustva, zasnovana na sopstvenom kulturnom, društvenom, i istorijskom kontekstu. Svaki pojedinac nove generacije unosi svoja lična iskustva u tumačenje nasleđenih sećanja. Lična sećanja prve generacije se obogaćuju, zamagljuju, transformišu kroz međugeneracijski dijalog i formiraju zajednicu sećanja, koja najčešće prevazilazi porodične okvire i stvara kolektivitete sećanja na nivou širih socijalnih mreža – nacija, regiona, sveta.

Različiti kulturni konteksti mogu oblikovati način na koji se nove generacije odnose prema tragičnim događajima i na koji ih razumeju. Ako je došlo do migracija i/ili novih interkulturnih mešanja, novi kulturni kontekst i sistemi značenja mogu uticati na intenzitet i sadržaje sećanje. Dalje, istorijski događaji koji su se desili nakon prvobitnih traumatičnih događaja mogu uticati na to kako naredne generacije kontekstualizuju i razumeju prošlost. Ako je bilo više trauma u nizu, ako su i nove generacije iskusile traumatične događaje, iskustva prethodnika mogu biti zaboravljena ili iskorišćena da se sopstvena trauma objasni, pojača ili predstavi drugima. Protok vremena i promena vrednosnih obrazaca u novim generacijama može voditi promeni perspektive. Nova generacija može formirati narativ i sećanja u svetlu savremenih problema, zasnovane na sopstvenim vrednostima – na primer, u svetlu ljudskih prava ili tranzicione pravde. Na sličan način i politička, ideološka i društvena klima utiče na odnos prema prošlosti i ličnim sećanjima. Kako primećuje Eva

Hofman, posle pada Berlinskog zida, u istočnoj Evropi, u odsustvu novih metanarativa, nastala je „era pamćenja“, tokom koje su društvene elite nastojale da se prisete stradanja tokom Drugog svetskog rata, da ih reinterpretiraju i memorijalizuju. Istorijski revizionizam je bio deo tih procesa, ali su i međunarodna udruženja i institucije doprineli da se pitanja stradanja ponovo otvore i promisle. Ista autorka smatra da su događaji od 11. septembra 2001. godine i sve što je usledilo započeli novu eru, usmerenu na trenutni užas, u kom istorijsko iskustvo i sećanje predstavljaju referencu.⁴⁹

Porodica kao susret. Porodica predstavlja privilegovano mestu dvaju susreta – susreta generacija i susreta institucionalnog i ličnog ili porodičnog sećanja. Generacije u porodici postoje na dva nivoa – kao genealoške generacije (Milić, 1987) i kao istorijske generacije (Manhajm). U prvom smislu se radi o uzrasnim razlikama roditelja i dece, koje se ispoljavaju kao razlike u različitim životnim (razvojnim) fazama, različitim životnim putanjama, te podrazumevaju i razlike u moći, autoritetu, iskustvu, znanju, resursima i sl. U drugom smislu porodica može biti susret različitih istorijskih generacija. Onda kada društveno-političke promene (na primer ratovi) značajno utiču na obrasce odrastanja i iskustva jedne uzrasne grupe i kada dovedu do značajne promene u njenom poimanju sveta i načinu ponašanja, govorimo o istorijskim generacijama. Deca pripadnika tih generacija ne dele roditeljsko generacijsko iskustvo, ali njima roditelji mogu preneti svoja znanja, iskustva i emocije. Taj transfer se dešava unutar porodičnog polja, koje je privilegovano jer podrazumeva poverenje, emocionalnu bliskost i identifikaciju s porodicom kao grupom, a zavisi od želje i spremnosti generacije koja je doživela traume da o njima govori i od povezanosti generacija. U nekim slučajevima ne postoji želja da se govori o traumatičnim događajima bilo zato što su previše bolni pa se ne žele ponovo otvarati stare rane, bilo zato što roditelji ne žele da izlažu svoju decu stresovima i traumama koje su

---

49 Eva Hoffman, *After Such Knowledge: Memory, History, and the Legacy of the Holocaust*. New York: Public Affairs, 2004.

sami preživeli. Ali roditelji mogu nastojati da prenesu svoja iskustva i sećanja narednoj generaciji tako što će s potomcima razgovarati o tome, opisujući im događaje, osećanja, i posledice događaja po njih lično, po njihove najbliže, lokalnu zajednicu ili celu (etničku) grupu. Drugi bitan aspekt generacijskog transfera je povezan s kvalitetom odnosa unutar porodice, odnosno načinom komunikacije, međusobne povezanosti i uzajamnog poverenja. „Povezanost generacija u porodici značajna je za tzv. 'generacijski transfer', koji podrazumeva prenošenje društveno-kulturnog nasleđa i na kome počivaju društvena stabilnost i kontinuitet.“⁵⁰ Svrha tog transfera može biti želja da se tragični događaji nikada više ne ponove, da se učvrsti svest o porodičnoj traumi, i stvori specifičan porodični i/ili etnički identitet kod dece.

Ali transfer nije jednosmeran prenos. Da bi roditelji preneli svoje priče deci, ili bake i deke svojim unucima, naredne generacije moraju biti voljne da slušaju, da razumeju i osećaju njihove priče.⁵¹ To u značajnoj meri zavisi od toga kako se lokalna zajednica, šire društvo i institucije odnose prema događajima iz prošlosti, ali i kakvo je specifično generacijsko iskustvo potomaka. Nekada je neophodno da novim generacijama zaprete slični događaji, ili da one imaju specifična generacijska iskustva koja na nekom nivou komuniciraju sa iskustvima njihovih predaka da bi se traumatični događaji iz prošlosti ponovo oživeli, i dobili funkciju u novom kontekstu, za nove generacije.⁵² Na primer, ratna dejstva, protesti, politička represija, ekonomska eksploatacija mogu navesti nove generacije da se prisete, ponovo počnu da postavljaju pitanja precima, da pročešljaju porodične arhive o posledicama traumatičnih događaja iz prošlosti.

---

50 Smiljka Tomanović i Suzana Ignjatović, „Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja“ u *Mladi zagubljeni u tranziciji*, ur. Nikolić, Milan, Mihajlović, Srećko, Beograd: CPA, 2004, str. 41.

51 Alessandro Portelli, Foreword in *Family memory, Practices, Transmissions and Uses in a Global Perspective*, Routledge, Ed. by Radmila Švaričková Slabáková, 2021.

52 Isto.

Značaj porodičnih memorabilija

Za održavanje kontinuiteta sećanja unutar porodice posebno su značajni različiti predmeti koji se čuvaju u porodici, poput fotografija, dnevnika, pisama, ličnih predmeta (satova, odeće, i sl.) i porodičnih predmeta poput escajga, ritualnih predmeta (ikona, krstova) slika, nameštaja i sl. Ti predmeti predstavljaju fizički, opipljivi most s prethodnim generacijama i omogućavaju da se prošlost materijalizuje i u sadašnjosti. Hirš polazi od Bartovog prepoznavanja značaja porodičnih fotografija za doživljavanje porodičnih odnosa čak i onda kad članovi porodice više nisu zajedno ili kad neki od njih više nisu među živima. Fotografija ima tu moć da označi i oživi kontinuitet, da pruži osećaj zajedništva i emocionalne povezanosti, i da bude most između ljudi. Porodične fotografije imaju funkciju da „prikažu zajedništvo porodice i budu instrument tog zajedništva; one su hronike porodičnih rituala i istovremeno konstituišu glavne ciljeve tih rituala.“⁵³ U slučaju da se radi o umrlima, roditeljima ili drugim bliskim osobama, fotografija pruža osećaj ponovnog uspostavljanja veze, ali i podseća na gubitak i traumu. Ona istovremeno nosi sa sobom i simbolizam ljubavi i smrti, a pogled na fotografiju i uznemirava i teši. Fotografije nose tragove iskustava, emocija i priča generacije koja je neposredno doživela traumatične događaje. Pošto naredne generacije nemaju ta iskustva, fotografije im omogućavaju pristup stvarnosti koja je inače teška za razumevanje. One imaju moć da izazovu empatiju, tugu i bes, a te emotivne reakcije stvaraju osećaj povezanosti s prošlošću i doprinose izgradnji zajedničkog sećanja. Fotografije same za sebe ne znače mnogo, one oživljavaju zahvaljujući narativima i osećanjima posmatrača. Porodične fotografije govore o učesnicima (i odsutnima) na fotografiji, o njihovom životu, lepim i lošim trenucima, i zahtevaju emocionalno i

---

53 M. Hirsch, *Family Frames*, 6.

kognitivno investiranje posmatrača.⁵⁴ Ali ni porodične fotografije nisu izolovane i svedene na lične i porodične okvire, već se čak i one najintimnije tumače i doživljavaju u odnosu na javne narative i slike.⁵⁵ Fotografije podrazumevaju aktivnu interakciju sa njima, što narednim generacijama omogućuje da razumeju svoju porodičnu i kulturnu istoriju i smeste je u šire istorijske događaje.

Cilj, istraživačka pitanja i metod

Ova studija je pokušala da prikaže lokalna i lična iskustva Roma u Srbiji i Bosni i Hercegovini iz Drugog svetskog rata. Da bi smo to postigli, koristili smo kombinovani metod koji se sastoji od klasičnih istorijskih istraživanja događaja, činjenica i procesa, i narativa preživelih i njihovih potomaka. Istorijsko istraživanje su sprovedi istoričari u lokalnim zajednicama, istražujući arhive, naučne i stručne publikacije, a lična iskustva i sećanja na rat su sociolozi, zajedno sa aktivistima, prikupili na terenu.

Istorija lokalnih stradanja. Tekstovi koji se nalaze pred čitaocem u ovoj publikaciji imaju za cilj da doprinesu osvetljavanju pitanja stradanja Roma u Srbiji i u Bosni i Hercegovini, polazeći od lokalne perspektive. U slučaju Srbije uzeta su u obzir dešavanja u Beogradu, Nišu, Novom Sadu i Kragujevcu, dok su u slučaju Bosne i Hercegovine analizirani događaji u Bijeljini i Bosanskoj Gradiški. Pored dostupne literature, autori tekstova su koristili arhivsku građu iz nekoliko arhiva. Rezultat je dragocen iz više razloga. Kao prvo, lokalna perspektiva ili mikroistorija dozvoljava da se sagledaju lokalne dinamike između počinilaca i žrtava, a i posmatrača, kao i promene koje su usledile posle uvođenja mera protiv Roma, i posebno posle uništenja lokalne romske populacije. Kao drugo,

---

54 M. Hirsch, *Family Frames*.

55 M. Hirsch, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. 30.

vidljiva je, barem u nekim slučajevima kao što su Bosanska Gradiška i Beograd, promenljiva politika ustaških ili nemačkih vlasti. Kad se analizira genocid nad Romima u NDH i okupiranoj Srbiji, to predstavlja veoma važnu temu za sve koji se bave tim pitanjem. U slučaju Bosanske Gradiške radi se o ubijanju, 1944. godine, onih Roma koji su 1942. pošteđeni deportacija i likvidacije u Jasenovcu na osnovu svoje muslimanske veroispovesti. Upravo spasavanje Roma muslimanske veroispovesti u Bosni i Hercegovini i šire – uloga muslimanskih verskih vlasti u suprotstavljanju genocidnoj politici NDH – danas s razlogom zauzima važno mesto u historiografiji Bosne i Hercegovine,⁵⁶ kao i reakcija ustaških vlasti, koje su u nekim slučajevima, kao u Bosanskoj Gradiški, promenile kurs. Slične dinamike u pokušajima spasavanja dela romskog stanovništva vidljive su i u slučaju Beograda, kad je, po svemu sudeći, molba beogradskih Roma da budu pošteđeni mera propisanih u „Naredbi koja se odnosi na Jevreje i Cigane“ od 30. maja 1941. godine usvojena od lokalnih nemačkih vlasti; posle toga će onima koji budu mogli da dokažu stalnu nastanjenost biti dozvoljeno da budu brisani sa „spiskova Cigana“.

U drugim slučajevima, na primer u Kragujevcu, analiza lokalnog konteksta omogućila je uvid u ulogu srpskih kolaboracionista, često zanemarenu ne samo kad je reč o genocidu nad Romima već i u vezi s Holokaustom i drugim zločinima.

Sve u svemu, tekstovi objavljeni u ovoj publikaciji treba da budu model za druga slična istraživanja na lokalnom nivou, naročito u onim krajevima i gradovima o kojima se još ništa ne zna u vezi sa sudbinom Roma u Drugom svetskom ratu.

Tekstovi sadrže i osvrt na kulturu sećanja, koja nastoji, uprkos velikim teškoćama, da spomenicima ili komemorativnim događajima obuhvati i tragičnu sudbinu Roma. Nažalost, osim nekoliko

---

56 Videti: H. Karčić, F. Dautović, E. Sinanović (eds.), *The Muslim Resolutions: Bosniak Responses to World War Two Atrocities in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo: Center for Islam in the Contemporary World, 2021.

slučajeva, o tome se još uvek retko javno govori, pa to još nije doprlo do većinskog stanovništva u Srbiji i u Bosni i Hercegovini. Važni izuzeci su izgradnja Romskog memorijalnog centra u Uštici, u Hrvatskoj, u kojem će biti prikazana i sudbina bosanskohercegovačkih Roma, kao i izgradnja Memorijalnog centra „Staro Sajmište“ u Beogradu, u kojem će biti prikazana i istorija stradanja Roma iz okupirane Srbije.

Na kraju, pred čitaocima se nalazi i bibliografija koja može da bude od velike koristi za sve one koji žele da nastave sa istraživanjem, ili da pitanje stradanja Roma u Drugom svetskom ratu približi javnosti, a naročito mlađim generacijama.

Kvalitativni uvidi. Cilj kvalitativnog dela istraživanja je bio da se dođe do saznanja o sadržajima sećanja na događaje iz Drugog svetskog rata i o načinima čuvanja tih sećanja u romskoj porodici i romskoj zajednici. S obzirom da se radi o ispitanicima koji su ili bili suviše mali da bi imali razvijeno sećanje na ratne događaje, ili su rođeni posle njih, u fokusu istraživanja je prenošenje sadržaja i značaj koji sećanja imaju za lični i porodični identitet, kao i za identitet zajednice. Taj opšti cilj je dalje operacionalizovan nizom istraživačkih pitanja: šta su sadržaji ličnih i porodičnih sećanja na Drugi svetski rat? Šta je ostalo u sećanju a šta je zaboravljeno? Kako su iskustva iz Drugog svetskog rata uticala na život posle rata? Kako su se u porodici prenosila i delila iskustva njenih članova tokom rata? Da li su, u kojim prilikama i na koji način starije generacije govorile o tome? Kako se ta iskustva prenose novim generacijama (deci i unucima)? U kojim prilikama, pred kojom publikom, i na koji način se govori o ratu? Kakvo je sećanje zajednice na rat i kakvi su njeni naponi da se ono očuva? Koja je uloga institucija (muzeja, arhiva, lokalne samouprave) u čuvanju sećanja?

Istraživanje je obuhvatilo (hronološki) pregled sećanja i prenošenja sećanja. Prva dimenzija se odnosi na lična sećanja na Drugi

svetski rat i sadrži svedočenja samo onih ispitanika koji imaju neposredna sećanja na ratne godine, to jest koji su bili rođeni i dovoljno odrasli da se sećaju pojedinih događaja. Svesni smo da se u nekim slučajevima radi o „naknadnim sećanjima“, to jest o prisvajanju onoga što su ispitanici kasnije čuli od roditelja (čak i kada su bili direktni učesnici događaja), ali nam je bilo važno da ovakva svedočanstva izdvojimo: ona mogu imati veću emotivnu snagu i identitetski potencijal jer se doživljavaju kao deo neposrednog iskustva i lične biografije. Usmerili smo pažnju na sadržaje sećanja i emocije povezane sa njima. Druga dimenzija se odnosi na to kako su se sadržaji sećanja prenosili unutar porodice. I ovde nam je bilo važno to koje sadržaje su roditelji preneli svojoj deci, s kojim emocijama, značaj tih događaja za ličnu i porodičnu biografiju, ali i oblici prenošenja sećanja, akteri transmisije (roditelji, bake i deke, rođaci, zajednica), raznolikost prilika u kojima se odvija prenošenje i višestrukost namera da se sećanja prenesu i sačuvaju. Treća dimenzija je obuhvatila dalju transmisiju sećanja, prenošenje novim generacijama. Zanimalo nas je da li se, i kako, sećanja prenose trećoj i četvrtoj generaciji – sadržaji, načini prilike, akteri. Četvrta dimenzija je usmerena na vanporodične aktere, zajednicu i institucije, i njihov značaj za čuvanje sećanja ili zaborav. Interesovalo nas je na koji način se u zajednici Roma pričalo o događajima tokom rata, šta je od sećanja sačuvano, ko je o tome pričao i kako se danas o tome govori. Poslednja tema, ali ne najmanje važna, obuhvata značaj institucija za kolektivno sećanje na stradanje na lokalnom i nacionalnom nivou. Prepoznali smo dvostruk značaj institucija: kao direktnih nosilaca sećanja (muzeji, zbirke, spomenici, memorijalni dani i dr.) i kao indirektno podrške porodičnom sećanju pružanjem informacija o događajima i davanjem legitimiteta porodičnim pričama.

Tabela 1. Dimenzije i teme istraživanja

Dimenzije	Teme
1. Sećanje na II svetski rat – lična iskustva	lična sećanja emocije / traume
2. Porodična sećanja na II svetski rat – kako su ispitaniku roditelji i/ili stariji rođaci preneli svoja iskustva iz II svetskog rata.	sadržaji sećanja emocije / traume način gajenja sećanja način prenošenja oblik komunikacije (pojedinačni prenos, porodični) prilike u kojima se govori
3. Prenošnje sećanja narednoj generaciji – kako je ispitanik govorio potomcima o svojim iskustvima.	način gajenja sećanja danas način prenošenja oblik komunikacije prilike u kojima se govori
4. Sećanje zajednice i institucionalno sećanje	deljenje iskustava sa drugim članovima zajednice (prilike, vreme) odnos prema institucionalnom sećanju značaj institucija za porodično sećanje

Istraživanje je sprovedeno u Srbiji i Bosni i Hercegovini od maja do avgusta 2023. godine. U Srbiji je po deset intervjuura urađeno u sledećim gradovima: Beogradu, Nišu, Novom Sadu, Boru, Kragujevcu, Kraljevu i Požarevcu. U Bosni i Hercegovini, intervjui su vođeni u

rejonima Sarajeva, Banja Luke i Prnjavora. Ukupan broj sprovedenih intervjuja je 70 u Srbiji i 30 u Bosni i Hercegovini.

Uzorak su činile dve grupe ispitanika – oni koji su rođeni do 1941. godine, i oni koji su rođeni između 1942. i 1951. godine. Prva grupa je izabrana u skladu sa nastojanjem da dođemo do poslednjih svedočanstava ljudi koji su bili rođeni pre početka Drugog svetskog rata, i koji potencijalno imaju autentična sećanja na ratne događaje. Druga grupa je izabrana zato da bi se otkrili načini prenošenja i čuvanja sećanja na Holokaust prve generacije koja nema svoja, već samo posredovana sećanja. U Srbiji, u prvoj grupi ima 25 ispitanika, a u drugoj 45. U Bosni i Hercegovini, u prvoj grupi je bilo 11 ispitanika, a u drugoj 19. U uzorku u Srbiji bilo je 40 žena i 30 muškaraca, a u Bosni i Hercegovini 16 muškaraca i 14 žena.

Prikupljanje podataka su obavili aktivisti romskih organizacija koji su prošli posebnu obuku za vođenje intervjuja. Taj pristup je imao svoje prednosti i svoje izazove. Prednost je to što su oni inače bili prisutni u romskim zajednicama, imali uspostavljeno poverenje s potencijalnim ispitanicima, što je rezultiralo relativno lakim i uspešnim pronalaženjem ispitanika koji odgovaraju kriterijumima istraživanja i da su ispitanici bili otvoreni da pričaju o ovoj temi. Druga prednost se ogleda u tome što činjenica da su aktivisti vodili te razgovore unutar zajednice znači da je dijalog između generacija (dodatno) otvoren samim istraživanjem. Izazov je vidljiv u ograničenom iskustvu i stručnosti vođenja razgovora istraživača, pa ima izvesnih varijacija u kvalitetu dobijenih narativa, čime je analiza ograničena. Neki od ispitanika i ispitanica su želeli da ostanu anonimni, pa su umesto njihovih pravih imena korišćeni pseudonimi. Takvih slučajeva je u Srbiji bilo 12, ali su zato svi ispitanici iz Bosne i Hercegovine birali da budu anonimni, što možda ukazuje na to da tenzije izazvane kako ranijim tako i novim ratovima i dalje postoje i da se o njima razgovara s ustezanjem i nelagodom. Za analizu dobijenih podataka koristili smo *tematsku analizu* i MAXQDA program za kvalitativnu analizu.

ROMI U DRUGOM SVETSKOM RATU U SRBIJI - LOKALNE ISTORIJE

Stradanje Roma u Beogradu u Drugom svetskom ratu 1941–1944.

Apstrakt: Stradanje Roma u Beogradu u Drugom svetskom ratu posmatrano je u sklopu sprovođenja opšte rasističke i genocidne politike nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji. Njen tok i posledice velikim delom su odredile surove mere okupatora u gušenju masovnog ustaničkog pokreta. Genocid Roma odvijao se uporedo sa Holokaustom, ali je imao svoje specifičnosti i nije zahvatio celokupnu romsku populaciju. Najviše su stradali romski muškarci, mnogo manje članovi njihovih porodica. Rad je zasnovan na arhivskim i objavljenim istorijskim izvorima i odgovarajućoj istoriografskoj literaturi.

Ključne reči: Drugi svetski rat, nacistička Nemačka, Jugoslavija, okupirana Srbija, Jevreji, Romi, ustanak, Holokaust, genocid, logori

1

Agresija nacističke Nemačke (Trećeg rajha) i njenih saveznika na Kraljevinu Jugoslaviju aprila 1941. izazvala je radikalnu promenu statusa njenog stanovništva. Njom je označen početak stradanja svih onih koji se zbog „rasnih“, nacionalnih, ideoloških ili političkih razloga nisu uklapali u „novi evropski poredak“, odnosno u ostvarivanje ciljeva novouspostavljenih režima.⁵⁷ Podela teritorije Jugoslavije izvršena je u prvom redu radi zadovoljenja političkih, vojnih i ekonomskih interesa osovinskih saveznika Nemačke i Italije, kao i susednih zemalja koje su imale aspiracije na delove njene teritorije. Nemačka je anektirala deo Slovenije, a Italija deo jadranskog primorja

---

57 Richard J. Evans, *The Third Reich at War 1939–1945*, (London: Allen Lane, 2008), 342, 373–375; Milan Ristović, *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991), 22–34.

i južni deo Slovenije s Ljubljanom dok su deo obale i Crna Gora bili pod okupacionim režimom. Mađarska je okupirala i anektirala Bačku, Baranju, Međumurje i Prekomurje, Bugarska veći deo Makedonije i južne delove Srbije, dok je italijanski protektorat Albanija okupirao i anektirao zapadnu Makedoniju, veći deo Kosova i Metohije i deo Crne Gore. Radi zadovoljavanja interesa glavnog unutrašnjeg osovinskog saveznika, ekstremnog hrvatskog nacionalističkog pokreta, u centralnom delu zemlje (Hrvatska, Slavonija, veći deo Dalmacije, Bosna i Hercegovina i Srem) stvorena je velika hrvatska država. Po svom ideološkom profilu i političkoj praksi ta država je bila mnogo bliža nacističkom nego fašističkom društvenom modelu, mada je formalno bila u interesnoj sferi fašističke Italije. Na teritoriji centralne Srbije, severnog Kosova i Banata uspostavljena je nemačka vojna uprava na čelu sa Vojnim zapovednikom u Srbiji.⁵⁸

Podela jugoslovenske državne teritorije trebalo je da označi uništenje njene državnosti, ali je ona i dalje bila međunarodnopravni subjekt koji su oličavali vlada u izbeglištvu i kralj Petar II. Podelom zemlje izvršeno je svojevrсно „kažnjavanje Srba“ jer su nacistička Nemačka i njeni saveznici smatrali da su Srbi nosioci i oslonac jugoslovenske državnosti. To je bio i razlog da se samo u Srbiji uspostavi vojni okupacioni režim i da tri od ukupno četiri nemačke posadne divizije u Jugoslaviji budu stacionirane u Srbiji. Okupacioni režim je imao odlike režima na zapadu Evrope, ali i onih na okupiranim teritorijama Poljske i Sovjetskog Saveza, naročito posle izbijanja ustanka u leto i jesen 1941. godine.⁵⁹

---

58 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 97–132; Mark Mazover, *Mračni kontinet, Evropa u dvadesetom veku*, prevod sa engleskog Aleksandra Radosavljević (Beograd: Arhipelag, 2011), 169–173.

59 Dieter Pohl, *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*, 2. Auflage (München: R. Oldenbourg Verlag, 2009), 63–86; M. Mazover, *Mračni kontinet*, 157–169; Бен Х. Шепард, Терор на Балкану. Немачка војска и партизански начин ратовања, превела с енглеског Алиса Кољеншић Радић (Београд: Магелан Прес, 2014), 155–157.

Vrhovnu vojnu, upravnu i zakonodavnu vlast imao je nemački Vojni zapovednik u Srbiji (Militärbefehlshaber in Serbien). Na tom položaju su se smenjivali generali Helmut Ferster (Helmuth Förster), Ludvig fon Šreder (Ludwig von Schröder), Hajnrih Dankelman (Heinrich Dankelmann) i Paul Bader (Paul Bader). Od kraja septembra do početka decembra 1941. svu izvršnu vlast imao je general Franc Beme (Franz Böhme), koji je u krvi ugušio masovni ustanički pokret.⁶⁰

Nemačko okupaciono područje u Srbiji podeljeno je na četiri oblasne vojne komade (Feldkommandantur); svaka od njih je bila podeljena na devet okružnih vojnih komandi (Kreiskommandantur), a u gradovima su uspostavljene mesne komande (Ortskommandantur). Vojnom zapovedniku su bili podređeni Komandni štab za vojna pitanja i Upravni štab, kojem su bile podređene celokupna vojnookupaciona i srpska uprava. Upravni štab je vršio funkciju zemaljske vlade, a na njegovom čelu je bio državni savetnik general Harald Turner (Harald Turner). Formalno podređeni Vojnom zapovedniku, a istovremeno i berlinskim centralama bili su predstavnik Ministarstva spoljnih poslova, Generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji, kao i rukovodioci Operativne grupe Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (Einsatzgruppe der Sipo und des SD) i ispostave vojnoobaveštajne službe (Awehrstelle). Najvažnija policijska delatnost bila je u okviru IV odeljanja Operativne grupe policije pod nazivom Tajna državna policija (Gestapo). Izvršni organ nemačke Operativne grupe policije bila je Operativna komanda policije, odnosno Gestapo u njenom sastavu.⁶¹

---

60 Walter Manoschek, „Serbien ist judenfrei“. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42 (München: R. Oldenbourg Verlag, 1993), 55–69. Prevod ove knjige na srpski jezik (Valter Manošek, Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942, Beograd: Službeni list, Draslar partner, 2007) nažalost je urađen bez stručne redakture. Slično je i s prevodom pomenute knjige Bena H. Šeparda.

61 Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 3 (2011), 143–156; Радосав Туцовић, Драги Јовановић и генерал Мајснер на челу полиције у окупираној Србији. Анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији 1941–1944 (Београд: Институт за савремену историју, Чигоја штампа, 2022), 147–189.

Ubrzo posle formiranja okupacione uprave obnovljen je rad srpske administracije, prvo u Beogradu, zatim i u drugim delovima zemlje. Predratni visoki policijski funkcioner u Beogradu Dragomir Dragi Jovanović postavljen je 22. aprila 1941. za izvanrednog komesara za grad Beograd. On je sutradan doneo naredbu o organizaciji i delokrugu rada policije u Beogradu. Policija u Beogradu je konačno organizovana 8. maja 1941. kada je formirana Uprava grada Beograda. Jovanović i njegova služba bili su u prvom redu odgovorni Operativnoj grupi i Operativnoj komandi policije, s kojima su najuže saradivali, kao i Upravnom štabu Vojnog zapovednika u Srbiji.⁶²

Beogradska policija se delila na tri odeljenja: Administrativno, Odeljenje specijalne policije, sa zadacima političke policije i Odeljenje krivične policije, koje se bavilo kriminalom. Ubrzo je obnovljen i rad Beogradske opštine, u kojoj se polako normalizovo život posle teških oštećenja izazvanih nemačkim bombardovanjem. Savet komesara, centralni organ srpske kolaboracionističke uprave, ustanovljen je 30. aprila 1941. Na njegovom čelu je bio Milan Aćimović, predratni karijerni policajac i kratkotrajni ministar unutrašnjih poslova u vladi Milana Stojadinovića. Obnovljen je rad svih ministarstava, osim spoljnih poslova i odbrane. Sva ministarstva su bila pod kontrolom odgovarajućih odseka u Upravnom štabu pri čemu je ministarstvo unutrašnjih poslova bilo i u nadležnosti nemačke Operativne grupe policije. Obnovljeni su i niži organi vlasti, banovine, srezovi, opštine i gradske uprave (poglavarstva).

Uprava grada Beograda je bila najznačajnija domaća policijska ustanova u Srbiji, a njena nadležnost se često protezala i na druge delove zemlje. U njoj je najznačajnije bilo Odeljenje specijalne policije, koje je bilo podeljeno na sedam odseka: I administrativno-iskledni, II za unutrašnju politiku i suzbijanje sabotaza, III za strance i pograničnu službu, IV za komunističku akciju, V za udru-

---

62 Бранислав Божовић, Специјална полиција у Београду 1941–1944 (Београд: Српска школска књига, 2003), 24–47.

ženja i štampu, VI centralna prijavnica i VII za Jevreje i Cigane (Rome). Specijalna policija je bila odgovorna pojedinim referatima u nemačkoj Operativnoj grupi policije, odnosno u njenom izvršnom organu Operativnoj komandi policije.

Operativna grupa policije je odmah po ulasku nemačkih trupa počela da izdaje naredjenja o registrovanju i obeležavanju Jevreja i njihovih radnji, kao i o prisilnom radu. Prvu naredbu o registrovanju Jevreja, pod pretnjom smrti, Operativna grupa policije je izdala već 16. aprila 1941. Nova naredba o registrovanju objavljena je krajem aprila. Po naredjenju nemačke policije, svi Jevreji su otpušteni iz javne službe, što je Beogradska opština sprovodila već od 20. aprila 1941.⁶³ Sledio je niz drugih diskriminatorских mera, što je dovelo do socijalne izolacije i ekonomske propasti Jevreja.⁶⁴

Kao i u samoj Nemačkoj i u drugim okupiranim zemljama, za progon Jevreja je bio zadužen odgovarajući referat u IV odeljenju (Gestapo) Operativne komande policije. Rukovodilac referata IV D (Jevreji i masoni) bio je SS-potporučnik Fric Štrake (Fritz Stracke). Krajem januara 1942. izvršena je reorganizacija nemačke policijske službe u Srbiji i uvedeno je nadleštvo Višeg vođe SS i policije (Höhere SS-und Polizeiführer) na čelu sa SS-generalom Augustom fon Majsnerom (August von Meyszner). Za razliku od šefa Upravnog štaba Turnera, koji je smatrao da srpska uprava treba da ima veća ovlašćenja, Majsner se zalagao za kruti sistem potpune kontrole i što oštrijih mera prema stanovništvu Srbije. Tada je izvršena i reorganizacija policijske službe i formirano je nadleštvo Zapovednika Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (Befehlshaber der Sipo und des SD) na čelu sa SS-potpukovnikom Emanuelom Šeferom (Schöfer). U okviru IV odeljenja (Gestapoa) izvršena je podela referata i oni

---

63 Бранислав Божовић, Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944 (Београд: Српска школска књига, 2004), 229–240.

64 Бранислав Божовић, Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944, друго допуњено и измењено издање (Београд: Музеј жртава геноцида, 2012), 51–58; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 19–26; M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 80–81.

su dobili nove oznake, koje su odgovarale oznakama policijskih ustanova u vrhovnoj policijskoj ustanovi u Berlinu, Glavnoj upravi bezbednosti Rajha (RSHA). Preimenovani su i referati za masone i Jevreje, koji su otad imali oznake IV B 3, za masone i IV B 4 za Jevreje. Njima je i dalje rukovodio Štrake.

Kontrolu sprovođenja mera protiv Jevreja i Roma nemačka policija je poverila srpskoj policiji. U Beogradu je to bilo zaduženje Uprave grada Beograda, odnosno Odseka za Jevreje i Cigane (VII odsek) u Odeljenju specijalne policije. Na čelu odseka bio je policijski komesar Jovan Nikolić. Njegovo nadležstvo se nalazilo u istoj zgradi gde je bila i nemačka policija za Jevreje, tako da se ponekad u izvorima te dve ustanove pominju pod jedinstvenim nazivom Jevrejska policija. Oba nadležstva su se nalazila u zgradi Požarne komande na Tašmajdanu, da bi početkom avgusta 1941. bila preseljena u zgradu u Ulici Đorđa Vašingtona broj 21. U Nikolićevom odseku je radilo pet službenika Uprave grada Beograda, a u njemu je bilo angažovano i nekoliko Jevreja na administrativnim poslovima, kojima je to bila radna obaveza.⁶⁵

Uporedo s Jevrejima, rasističke mere nemačkog okupatora pogodile su i Rome,⁶⁶ među njima i najveću romsku zajednicu u Srbiji, beogradsku. U drugoj polovini maja 1941. uredbama Vojnog zapovednika u Srbiji Jevrejima i Romima je zabranjeno bavljenje određenim zanimanjima i ozakonjena je njihova diskriminacija. Prema drugom članu *Uredbe o štampi u Srbiji* od 20. maja 1941, urednik „periodičnih publikacija u slici i reči koje izlaze u srpskom području“ mogao je biti samo onaj koji „1. nije Jevrejin ili Ciganin ili ako nije

---

65 Б. Божовић, *Страдање Јевреја*, 91–95.

66 О страдању Рома у Србији у Другом светском рату најобухватнија је књига Милована Писарија, *Страдање Рома у Србији за време Холокауста* (Београд: Форум за применјену историју, 2014). Видети и: Драган Милошевић, *Библиографија радова о страдању Рома у Другом светском рату на територији Југославије* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2020).

oženjen Jevrejkom ili Cigankom“.⁶⁷ *Uredbom o vođenju pozorišta* proglašenom istog dana, određeno je da se dozvola za vođenje pozorišta ne može izdati Jevrejima i Ciganima, kao ni licima koja su u braku s Jevrejima i Ciganima. Molbe za izdavanje dozvole za rad pozorišta, uključujući operu i balet, morale su da sadrže „pismenu izjavu molioца da ni on ni njegova zakonita žena nisu Jevreji ili Cigani“. Dela jevrejskih autora ili kompozitora nisu smela da se izvode. Jevreji i Cigani, kao i lica u braku s njima, nisu smela da rade ili da budu uposlena u pozorištima.⁶⁸ Istog dana proglašena je i *Uredba o radu bioskopa i iznajmljivanju filmova* u kojoj su se ponavljale odredbe da se tim poslom ne mogu baviti lica koja su Jevreji ili Cigani ili su u braku s njima, kao ni da takva lica ne mogu biti uposlena u bioskopima.⁶⁹ Narednog dana, 21. maja 1941, proglašena je *Uredba o kabaretima i artistima*⁷⁰ u kojoj su ponovljene zabrane Jevrejima i Ciganima (Romima) da se bave ovim zanimanjima, kao i da budu uposleni u kabareima i varijeteima.

Sve mere protiv Jevreja i Roma Vojni zapovednik Srbije je kodifikovao svojom *Naredbom koja se odnosi na Jevreje i Cigane* proglašene

---

67 *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Serbien/Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, Бр. 5, Београд, 22. маја 1941, 47–50 (даље: Лист уредаба); Ново Време, бр. 9, 24. мај 1941, 6, „Војни заповедник у Србији прописао је наредбу о држању заробљеника и уредбу о располагању бродовима речне пловидбе, о штампи, позориштима, биоскопима, кабаретима и вариетеима“. На крају чланка најављено је да ће остале уредбе бити објављене у сутрашњем броју.

68 Лист уредаба, бр. 5, Београд, 22. маја 1941, 51–52; Ново Време, бр. 10, 25. мај 1941, 6, „Војни заповедник у Србији прописао је наредбу о држању заробљеника и уредбу о располагању бродовима речне пловидбе, о штампи, позориштима, биоскопима, кабаретима и варитеима“.

69 Лист уредаба, бр. 5, Београд, 22. маја 1941, 53–56. Обавештење о уредби је објављено у Новом Времену бр. 10 од 25. маја 1941, 6.

70 Лист уредаба, бр. 5, Београд, 22. маја 1941, 53–56. Обавештење о уредби је објављено у Новом Времену бр. 10 од 25. маја 1941, 6.

nom 30. maja 1941.⁷¹ U skladu s nemačkim rasističkim Nirnberškim zakonima, naredbom je definisano ko se smatra Jevrejinom. Oni su morali da se prijave srpskim policijskim vlastima u roku od dve nedelje da bi bili uvedeni u spisak Jevreja. Naređeno je obeležavanje žutom trakom s natpisom „Jevrejin“, otpuštanje iz javnih službi; Jevrejima je bilo zabranjeno da budu advokati, lekari, zubni lekari, veterinari i apotekari, vlasnici ili uposleni u vaspitnim ili zabavnim ustanovama; nisu smeli da napuštaju mesto boravka i morali su da borave u svojim stanovima od 20 časova do sutradan u 6 časova. Jevreji oba pola od 14 do 60 godina imali su obavezu prinudnog rada; zabranjeno im je posećivanje mesta za razonodu, bioskopa, kafana i javnih kupatila; imali su obavezu da prijave imovinu i zabranjeno im je da njom raspolažu. Određeno je da se nad jevrejskim privrednim preduzećima može postaviti komesar-upravnik.

Drugi deo naredbe pod nazivom „Cigani“ sastojao se od samo tri člana. Naređeno je da se oni izjednačuju sa Jevrejima i da za njih važe sve odgovarajuće odredbe. Na istovetan način kao za Jevreje, određeno je ko se smatra Ciganinom (Romom); naređeno im je obeležavanje žutom trakom s natpisom „Ciganin“. Morali su da se prijave i ubeleže u „ciganske liste“. Srpske vlasti su bile odgovorne za izvršenje naređenja, a za njeno neizvršenje zaprećene su novčane i/ili zatvorske kazne. „U teškim slučajevima kazniće se robijom ili smrću“.⁷²

Obespravljanje Jevreja i Roma regulisano je i drugim naredbama i pravnim aktima, koje su izdavale i nemačke i kolaboracionističke vlasti. To se nastavilo čak i onda kada su Jevreji već bili ubijeni, kao i veliki broj Roma. Isključivanje Jevreja i Roma i njihova

---

71 Лист уредаба, бр. 8, Београд 31. маја 1941, 85–89; Ново Време, бр. 19, 3. јун 1942, 2. Naredbom o izdavanju naredaba za sprovođenje od 29. maja 1941, Vojni zapovednik u Srbiji je ovlastio šefa Upravnog štaba Haralda Turnera za sprovođenje Naredbe koja se odnosi na Jevreje i Cigane, kao i drugih naredbi, među njima i onih koje se odnose na diskriminaciju Jevreja i Roma; Лист уредаба, бр. 9, Београд 4. јуна 1941, 91–92.

72 Isto.

društvena izolacija sprovedeni su i na druge načine. Prema naredbenju Uprave grada Beograda od 3. juna 1941, svi stanovnici Beograda stariji od 16 godina „arijevskog porekla“, morali su da imaju ličnu kartu. Pravilnikom o izdavanju lične karte od 27. jula 1941. izričito je navedeno „da se Jevrejima i Ciganima ne smeju izdavati lične karte“.⁷³ Jevreji su imali posebne lične karte i povremeno se vršila njihova revizija.⁷⁴ Nije poznato da li su i Romi imali svoje posebne lične karte, ali su i oni bili obeleženi žutim trakama i izolovani u svojim kvartovima i domovima prinuđeni da se snalaze kako znaju i umeju da bi nekako preživeli.⁷⁵

Uredbom koja se odnosi na štampanje spisa i knjiga Vojnog zapovednika u Srbiji, proglašenom 16. jula 1941, određeno je: „Jevreji, Cigani, ili ko je oženjen Jevrejkom ili Cigankom, načelno ne smeju ni sačinjavati propagandne spise i knjige ma koje vrste, niti ih izdavati i štampati“.⁷⁶ Ministarstvo prosvete je 5. septembra naredilo da se mora obustaviti prijem dece jevrejskog i ciganskog porekla u škole na teritoriji Vojnog zapovednika u Srbiji, uključujući Banat, do donošenja nove uredbe o njihovom školovanju.⁷⁷ Kolaboracionističke vlasti su nastojale da obnove rad Univerziteta u Beogradu, ali u skladu s novim ideološkim osnovama i političkim okolnostima. U članu 27 Osnovne uredbe o Univerzitetu, koju je Ministarstvo prosvete donelo u drugoj polovini oktobra 1941, zabranjeno je Jevrejima i Ciganima (Romima) da budu studenti Univerziteta.⁷⁸ Oni koji su želeli da se zaposle u javnoj službi su morali da daju izjavu da ni

---

73 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 82.

74 *Ново Време*, бр. 134, 8. октобар 1941, 5, „Јеврејима/Јуден“.

75 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 83.

76 Лист уредаба, бр. 15, Београд, 18. јула 1941, 134–135; *Ново Време*, бр. 67, 23. јули 1941, 3.

77 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 68.

78 *Службене новине*, бр. 117, 21. октобар 1941, 4.

oni ni njihovi supružnici nisu Jevreji ni Cigani (Romi).⁷⁹ Uredbom Nedićeve vlade o uvođenju Nacionalne službe rada, od 16. decembra 1941, iz nje su izuzeti „Jevreji, cigani i ona lica koja ne uživaju građanska časna prava“. Ista odredba se navodila i u drugim uredbama donetim tokom narednih godina okupacije.⁸⁰

Sledeći odredbe naređenja od 30. maja, predsednik Opštine grada Beograda Dragi Jovanović uputio je 4. juna naređenje da Pravni odsek Gradskog poglavarstva prima i sređuje prijave o imovini „Jevreja i supružnika Jevreja“ i da ih dostavlja Okružnoj komandi (Feldkomandanturi).⁸¹ Prijavljivanje imovine je završeno 14. juna 1941, kada je Pravni odsek Gradskog poglavarstva obavestio Upravno odeljenje Opštine da je „kod ovog odseka prijavilo svoju imovinu 3.474 jevreja i cigana.“⁸² Svoju imovinu je prijavilo oko 150 Roma, koji su zatim bili uneti u taj spisak.⁸³ Uporedo je vršeno i registrovanje Jevreja i Roma i njihovo otpuštanje iz javne službe.

Predsednik Opštine grada Beograda Dragi Jovanović je 10. juna 1941. naredio svim odsecima Gradskog poglavarstva da do narednog dana u podne dostave „spisak svih službenika/ca ciganskog porekla“.⁸⁴ Prema izveštajima Personalnog odseka, Upravnog odeljenja, Odseka za štampu, Odseka groblja i Statističkog odseka u njima nije bilo „ni jednog službenika ciganskog porekla“.⁸⁵ Ipak, tada nije cela birokratska struktura Opštine grada Beograda bila „čista“ od

---

79 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 87–88.

80 Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006), 194, 224, 267, 292.

81 Jovanka Veselinović, „Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini“, *Zbornik 6*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1992, 373.

82 J. Veselinović, „Spisak Jevreja“, 374.

83 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 47–48.

84 Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), fond Opština grada Beograda (dalje: OGB), inv. br. 211. M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 81.

85 IAB, OGB, inv. br. 211; M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 81.

nearijevskih službenika⁸⁶ jer je u opštinskoj službi još uvek bilo uposleno najmanje osam Roma. Šef kanalizacionog odseka je 11. juna 1941. obavestio Tehničku direkciju da su kod njih uposlena četvorica čistača kanala ciganskog porekla: Milosav Obradović, Vladimir Trišić, Stojan Jovanović i Vitomir Đorđević. Pri tome je šef odseka sebi dao za pravo da određuje ko je među njegovim radnicima Ciganin (Rom). Prva dvojica sa spiska su označena kao Romi jer su im to izvesno bila oba roditelja, za Stojana Jovanovića je navedeno da su mu otac i žena Romi, dok je za Vitomira Đorđevića navedeno da je „ženina majka ciganka“.⁸⁷ Prema prvom članu *Naredbe koja se odnosi na Jevreje i Cigane*, Ciganinom (Romom) smatrani su svi oni „koji su oženjeni cigankom ili stupe u brak sa cigankom“, ali ne i oni čija je tašta Ciganka (Romkinja). I u Odseku za čistoću grada bila su uposlena četvorica Cigana (Roma): Bošnjaković Dragutin, nadzornik dnevničar, Krajšniković Svetozar, šofer, Dekić Nikola, ložač statutni i Todorović Živojin, kočijaš dnevničar. Uz to, navedeno je i da „ima i veći broj nadničara fizičkih radnika, koji su primljeni na posao od strane ovog Otkosa a u vezi odluke I. Br. 0561/41. g.“⁸⁸ Nije poznato o kakvoj odluci se radi, ali je moguće da se ona odnosila na primanje većeg broja radnika Roma radi raščišćavanja ruševina od bombardovanja. Upravnik grada Beograda i predsednik beogradske opštine Dragi Jovanović je 22. septembra 1941. ponovo naredio opštinskim službama i odsecima da se proveru da li ima zaposlenih lica jevrejskog ili ciganskog porekla. Prema izveštajima opštinskih organa i službi takvih osoba nije bilo.⁸⁹

Cilj popisivanja Roma koji su bili zaposleni u raznim službama Opštine grada Beograda bio je njihovo otpuštanje s obzirom na to

---

86 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 81.

87 IAB, OGB, inv. br. 211.

88 Videti i Spisak službenika Tehničke direkcije /ciganskog porekla/, 11. jun 1941, Beograd; Isto.

89 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 87.

da je članom 4. naredbe od 30. maja 1941. određeno da Jevreji ne mogu biti u javnoj službi i da srpske vlasti moraju odmah to da sprovedu. To se odnosilo i na Rome jer su ovom naredbom Romi u svemu izjednačeni s Jevrejima. Međutim, Romi su otpušteni iz opštinske službe odmah posle donošenja naredbe od 30. maja, dakle pre naređenja Dragog Jovanovića opštinskim odsecima 10. juna da dostave spisak svih službenika „ciganskog porekla“. To pokazuje slučaj Božidara M. Stojanovića, koji je bio uposlen kao šofer u Direkciji tramvaja i osvetljenja još od 1928. godine. On je rešenjem Gradskog poglavarstva od 5. juna 1941. otpušten iz službe „kao Ciganin“.⁹⁰

Naređenja Vojnog komandanta u Srbiji od 20. i 21. maja, a iznad svega ono od 30. maja 1941, izazvala su veliko uznemirenje i egzistencijalni strah među Romima. Grupa od 26 beogradskih Roma je 5. juna 1941. uputila predstavku Upravniku grada Beograda Dragom Jovanoviću moleći da Romi starosedeooci u Srbiji budu izuzeti od pomenute naredbe. Oni su se svojeručno potpisali na molbi, koja je prevedena na nemački jezik, nesumnjivo zato da bi bila dostavljena nemačkim vlastima.⁹¹ U predstavci je istaknuto da je izjednačavanje Cigana s Jevrejima „očigledno neosnovano, a naročito u pogledu nas beogradskih i uopšte gradskih Cigana u Srbiji“. Potpisnici su naveli da mnoge njihove porodice žive u Srbiji sto i više godina, skoro uvek su smatrani starosedeoocima, više od 90% Cigana u gradovima je srpsko-pravoslavne vere, imali su ista prava i dužnosti kao i ostali građani, nacionalno osećanje im je isključivo srpsko i uvek su bili najlojalniji građani. Većina Cigana u gradovima ima porodični život, obučeni su u raznim zanatima, „a najveći broj nas je isključivo muzikanata“, čime časno i pošteno zarađuje hleb sebi i svojim porodicama.

Svoju predstavku grupa pripadnika romske zajednice iz Beograda je ovako zaključila: „Sa svega izloženog i stoga što u rasno-bi-

---

90 IAB, OGB, inv. br.2.

91 IAB, fond Uprava grada Beograda (dalje: UGB), Odeljenje Specijalne policije (dalje: SP), k-590.

ološkom pogledu ni u jednoj zemlji – sem sada u Hrvatskoj – Cigani nisu izdvajani od arijevac, mi Vas, gospodine Upravniče, u ime Cigana Srba – posebno Cigana-Srba beogradskih domorodaca najučtivije molimo za dejstvo: 1) da se naredba od 3. juna 1941⁹² o. g. kojom se izjednačujemo sa Jevrejima, izmeni, 2) da se Ciganima muzikantima dozvoli rad po običnim kafanama, kako bi mogli pošteno, svojim zanatom, zaraditi hleb sebi i svojim porodicama s tim da ćemo se najstrožije pridržavati naredbi koje nam zabranjuju rad na radiu, u pozorištima, varieteima, barovima i bioskopima. Najzad napominjemo: da u Beogradu ima veliki broj Cigana došljaka, koji se bave prošnjom, krađama i sličnim radnjama. Ti Cigani sa nama domorodcima, ni u verskom ni u nacionalnom niti u ma kom drugom pogledu nemaju nikakve veze te molimo, da se oni iz Beograda proteraju kako zbog njih ne bismo trpeli i mi ispravni građani.“ S obzirom na to da su vlasti uvek imenovalе starešinu beogradskih Cigana, potpisnici su predložili da se ponovo odredi njihov starešina, „koji će vlastima pružiti sva obaveštenja i pomagati ih u upravi Ciganima u Beogradu“. Za tu dužnost predložili su „svoga najuglednijeg čoveka, g. Zdravka Milosavljevića, muzičara ovd[ašnjeg].“ On je, inače, bio prvi potpisnik predstave.⁹³

Bojazan beogradskih Roma muzičara da će im biti uskraćeno pravo na rad bila je sasvim opravdana. Savez muzičara za Srbiju je 19. juna 1941. objavio da se učlanio kao sekcija u Jugoslovenski radnički savez (JUGORAS), jedini sindikat u okupiranoj Srbiji. U nastavku obaveštenja u Novom Vremenu, Savez je obavestio Jevreje i Cigane (Rome) da im se neće moći dozvoliti rad jer je „njihovo muzičko poslovanje u suprotnosti sa postojećim propisima“.⁹⁴

---

92 Tog dana je naredba objavljena u *Новом Времену*.

93 IAB, UGB, SP, k-590. Adrese koje su potpisnici naveli bile su uglavnom sa Čubure, Pašinog (Lekinog) brda i Marinkove bare.

94 Ново Време, бр. 33, 19. јун 1941, стр. 3, „Из ЈУГОРАСА. Музичари Јевреји и Цигани“.

U međuvremenu se pokazalo da molba grupe beogradskih Roma upućena Upravniku grada Beograda 5. juna 1941. nije ostala bez odjeka. Prema petnaestodnevnom izveštaju o opštoj situaciji Ode-ljenja za Državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova od 15. juna 1941, „opšti izveštaj o našim Ciganima“ je dostavljen Upravnom štabu.⁹⁵ Radi se o nemačkom prevodu predstavke 26 beogradskih Roma čiji sadržaj je parafraziran. Istaknuta je oštra razlika između dve grupe Roma među kojima nema nikakve veze. Jedni su stalno nastanjeni, imaju zanimanje, većinom su muzičari, pravoslavne vere i lojalni državi, sa ostalim građanima potpuno jednaki, „ogromnim delom melezi“, dok su drugi „poznati pod imenom 'ČERGARI', skitnice, bez profesije, bez vere, skloni vršenju kriminalnih dela. Učinjen je korak kod Upravnog štaba da se ovo pitanje uzme u rasmatranje s molbom, da se između ovih dvaju grupa cigana izvrši razlika u korist onih prvih.“⁹⁶

Vojni zapovednik u Srbiji je uvažio molbu srpskih vlasti i tim povodom je 11. jula 1941. uputio akt (Dnevni br. 2051-2142/41) Ministarstvu unutrašnjih poslova. U njemu je naveo da, „radi ukla-njanja izvesnih oštrina“ koje su nastale u sprovođenju Uredbe o Jevrejima i Ciganima od 30. maja 1941, naređuje sledeće: „Sa srp-skim državljanima ciganskog porekla, koji se bave poštenim poslom, koji vode uredan život i čiji su pretci nastanjeni barem od godine 1850 – što treba dokazati – neće se, zasada, postupati prema čl. 18 do 20 pomenute Uredbe. Dokaz o nastanjenosti treba podneti nadležnom predsedniku opštine, koji će ga potvrditi“.⁹⁷ S obzirom na to da je Ministarstvo unutrašnjih poslova svoju molbu uputilo Vojnoupravnom štabu na čelu sa Haraldom Turnerom, može se

---

95 Muzej žrtava genocida, Beograd (dalje: MŽG), kopija prve strane akta u Ličnom fondu Branislava Božovića.

96 Isto.

97 MŽG, Lični fond Branislava Božovića; Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu: istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka* (Beograd: Ro-minterpress, 2009), 244.

zaključiti da je autor akta od 11. jula 1941. upravo on jer su svi pravni akti okupatora samo formalno izdavani u ime Vojnog zapovednika u Srbiji. Pokazalo se da za okupacionu vlast i samog Turnera ova naredba nema veliku vrednost, ali ona ipak nije potpuno izgubila svoje dejstvo. Nema podataka o tome koliko Roma je pribavilo potrebnu potvrdu, ali njih, barem u prvo vreme, verovatno nije bilo mnogo. Jedna kategorija Roma je koristila činjenicu da su poreklom iz Rumunije, saveznice nacističke Nemačke. Prema jednom izveštaju lokalnih vlasti, veći broj rumunskih Roma je tražio da se izbriše iz popisa na osnovu potvrda koje su dobijali od Rumunskog konzulata. Od prijavljenih su traženi dokazi o poreklu, koje je trebalo da im izda nadležna opština.⁹⁸

Ministarstvo unutrašnjih poslova je 28. jula 1941. dostavilo akt Vojnog zapovednika u Srbiji od 11. jula Upravnom odeljenju Gradskog poglavarstva Beograda, verovatno i drugim opštinskim upravama u Srbiji. Ubrzo je Pododsek za masone, Jevreje i Cigane iz Odseka za strance Ministarstva unutrašnjih poslova poslao dopis svim banskim upravama sa objašnjenjem na koje Rome treba primenjivati naredbu od 30. maja s obzirom na akt Vojnog zapovednika u Srbiji od 11. jula 1941.⁹⁹

Na osnovu navedenih izvora ne može se zaključiti da je Vojni zapovednik u Srbiji, odnosno šef Upravnog štaba Turner, „iznenada“ izdao naredbu kojom je izmenio status dela romskog stanovništva.¹⁰⁰ Naređenje od 11. jula 1941. je rezultat inicijative grupe beogradskih Roma, koji su 5. juna 1941. molili srpske vlasti da izuzmu stalno nastanjene Rome od naredbe od 30. maja 1941. i da se ona

---

98 D. Acković, *Romi u Beogradu*, 83.

99 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 48–49.

100 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 48. Pozivajući se na Venceslava Glišića (Тероп и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944, Београд: Рад, 1970, 82), M. Pisari je tvrdio da „postoji teoretska mogućnost da su srpske vlasti uticale na donošenje te odluke“ (n. d, str. 49), kao i da je teško utvrditi da li su „kvislinške vlasti pokušale da izdejstvuju kod nemačkih vlasti nešto u vezi s tim“; (n. d, 85).

primenjuje samo na „Cigane došljake“ predlažući da se oni proteraju iz Beograda. Srpske vlasti su prihvatile njihovo obrazloženje i prosledile su ga nemačkim vlastima s molbom da se pravi razlika između pomenute dve grupe Roma. Vojni zapovednik u Srbiji, odnosno Harald Turner, prihvatio je to i naredio da se na stalno nastanjene Rome „zasada“ ne primenjuju odredbe naredbe od 30. maja 1941. Iz formulacije „zasada“ moglo se naslutiti da je rešenje romskog pitanja odloženo, to jest podeljeno u dve faze.¹⁰¹

Skidanjem sa „ciganskih lista“ na osnovu traženih dokaza Romi bi povratili osnovna građanska prava i vratili bi se obavljanju pređašnjih zanimanja,¹⁰² ali to nije podrazumevalo i povratak u „državnu“ službu. Božidar Stojanović je 18. septembra 1941. uputio predstavku Ministarstvu unutrašnjih poslova u kojoj je naveo da je rešenjem Gradskog poglavarstva Beograda od 5. juna 1941, koje se pozivalo na naredbu Vojnog zapovednika u Srbiji „o deklasiranju Jevereja i Cigana“, otpušten iz službe u Direkciji za tramvaje i osvetljenje gde je bio šofer. On je od Uprave grada Beograda dobio potvrdu da je izbrisan sa spiska Cigana (Roma) u skladu s naređenjem Vojnog zapovednika od 11. jula 1941.¹⁰³ Ministarstvo je utvrdilo da su ti navodi tačni i uputilo je predstavku Gradskom poglavarstvu Beograda s predlogom da se molio u susret. Šef personalnog odseka je 26. septembra zabeležio da se predsednik Gradskog

---

101 M. Pisari, Stradanje Roma u Srbiji, 49. Prema zapisniku o saslušanju Turnerovog zamenika Geoga Kisela od 18. i 25. oktobra 1946, Operativna grupa policije je trebalo da pohapsi sve Rome u Srbiji. Međutim, Upravni štab je objasnio šefu Operativne grupe policije Vilhelmu Fuksu da je intencija Berlina da se hapse samo čergari (putujući Cigani), a ne i oni stalno nastanjeni, koji se mogu smatrati sastavnim delom stanovništva. Fuks je prihvatio to objašnjenje i hapšenje Cigana nije sprovedeno. Na osnovu Kiselove izjave, M. Pisari je zaključio da se Turnerovo naređenje od 11. jula 1941. zasnivalo na odluci koja je stigla iz Berlina (n. d, str. 85–86). Verovatnije je da je ovo bila Turnerova samostalna odluka, koju je on oročio formulacijom „zasada“, pri čemu je izašao u susret molbi D. Jovanovića. I pored toga, relativno brzo je počelo hapšenje i streljanje Roma, a Kisel je verovatno hteo da umanjí odgovornost Upravnog štaba.

102 M. Pisari, Stradanje Roma u Srbiji, 86.

103 IAB, OGB, inv. br. 2; M. Pisari, Stradanje Roma u Srbiji, 86.

poglavarstva, odnosno Dragi Jovanović, nije „saglasio da se Cigani ponovo primaju u službu“.¹⁰⁴

Prema izveštaju Odseka za Jevreje i Cigane od 26. juna 1941, u Beogradu je bilo ukupno 9.400 Jevreja starijih od 14 godina, 678 jevrejskih radnji i 3.044 Cigana (Roma).¹⁰⁵ Do 13. jula registrovano je 9.435 Jevreja, 679 jevrejskih radnji i 3.050 Cigana (Roma). Posle novih naređenja Jevrejima da se vrate u ranije mesto boravka, 26. jula 1941. registrovan je nešto veći broj Jevreja (9.523), dok je broj Cigana (Roma) ostao isti (3.050).¹⁰⁶

2

Sudbonosnu prekretnicu za Jevreje u okupiranoj Srbiji, kao i u celoj Evropi označio je početak rata nacističke Nemačke i njenih saveznika i satelita protiv Sovjetskog Saveza 22. juna 1941. To je bio početak poslednje faze Holokausta, faze eksterminacije, odnosno potpunog fizičkog uništenja Jevreja.¹⁰⁷ Holokaust u okupiranoj Srbiji je imao specifičan tok i sprovodio se uporedo sa gušenjem ustanka i masovnim streljanjem srpskog civilnog stanovništva. To je bilo praćeno sve upornijom antijevrejskom propagandom.¹⁰⁸ Istovremeno se pogoršavao i položaj Roma. Od sredine juna 1941. u štampi su objavljivani antiromski članci zasnovani nacističkim ideološkim

---

104 IAB, OGB, inv. br. 2. Za Dragog Jovanovića se u beogradskim krugovima verovalo da je uzimao veliki novac za podmićivanje Nemaca. „Cigane je stavljao na spiskove umesto belih Srba, brisao je mnoge sa spiskova za stratišta, ali ne verujem da se ikad otvoreno suprotstavljao Gestarou“; Драгољуб Јовановић, Медаљони, књига 3 (Београд: Службени гласник, 2008), 385–386.

105 Među njima je bilo 2.080 starijih od 14 godina i 964 mlađih. Od ukupno 1.081 registrovanih muškaraca, bilo je 326 zemljoradnika i radnika, 261 muzikant, 71 zanatlija, 407 raznih zanimanja i 16 bez zanimanja: D. Acković, Romi u Beogradu, 253.

106 Б. Божовић, *Страдање Јевреја*, 234; М. Колјанин, *Немачки логор*, 23.

107 Сол Фридлиндер, *Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939–1945, превела с енглеског Миљана Протић* (Београд: Завод за уџбенике, 2013), 294–315.

108 Милан Кољанин, „Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941–1942“, *Историја 20. века*, 1 (2003), 92–95.

(rasističkim) pogledima, a objavljivane su i vesti o antijevrejskim i antiromskim merama u drugim zemljama.¹⁰⁹

Početkom jula 1941. Komunistička partija Jugoslavije je organizovala ustanički pokret, koji je tokom jeseni dostigao velike razmere ugrožavajući vitalne interese okupatora. Osim opšteg antiokupatorskog raspoloženja, tome je doprinela saradnja dva ustanička pokreta, komunističkog (partizanskog) i rojalističkog (četničkog ili ravno-gorskog). Neuspesi u borbi protiv ustanika naveli su okupacionu upravu da u većoj meri angažuje domaće snage, reorganizuje srpsku upravu, a zatim i da traži dovodenje novih vojnih snaga. Krajem avgusta 1941. formirana je nova srpska administracija na čelu sa generalom Milanom Nedićem, predsednikom Vlade narodnog spasa.¹¹⁰ Sredinom septembra 1941. počelo je formiranje srpskih vojnih jedinica, koje su ubrzo angažovane u borbama protiv ustanika.¹¹¹ U skladu sa antisemitskim i antikomunističkim narativom, kao glavni uzročnici i nosioci nemira i sabotaža označeni su Jevreji i komunisti. Već početkom jula 1941. u štampi su počela da se objavljuju saopštenja o streljanjima Jevreja i komunista na naslovnim stranama novina.¹¹² Ipak, većina sve masovnijih streljanja vršena je bez javnog oglašavanja. U vrhu okupacione uprave postojala je saglasnost da za streljanja „za odmazdu“ treba uzimati prvenstveno Jevreje. O tome je šef Upravnog štaba Turner izdao nekoliko naređenja od druge polovine jula 1941. Za to se zalagao i šef Operativne grupe policije SS-pukovnik Vilhelm Fuks.¹¹³

---

109 Ново Време, бр. 29, 15. јун 1941, 5, „Нова крађа на Умци“; Ново Време, бр. 81, 7. август 1941, 5, „Цигани се потукли на пијаци у Обреновцу“; М. Pisari, Stradanje Roma u Srbiji, 49–50.

110 В. Petranović, Srbija u Drugom svetskom ratu, 217–220; Ново Време, бр. 102, 1, „Говор државног саветника г. др. Турнера о задацима нове српске владе“.

111 Бојан Димитријевић, Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1944 (Београд: Институт за савремену историју, 2011), 48–52.

112 Ново Време, бр. 63, 19. јул 1941, 1; бр. 66, 22. јул 1941, 1.

113 М. Koljanin, Nemački logor, 31–32.

Nacističko rukovodstvo je odlučilo da slomi ustanak ne samo krupnom vojnom akcijom nego i drakonskim represivnim merama usmerenim na što širi krug stanovnika. Na osnovu Hitlerove direktive o gušenju ustaničkog pokreta, Vrhovna komanda nemačkih oružanih snaga je 16. septembra 1941. izdala naređenje o streljanju 100 „komunista“ za poginulog, odnosno 50 za ranjenog nemačkog vojnika ili pripadnika nemačke nacionalne manjine. Kako su Jevreji identifikovani s komunistima, oni su se kao kolektiv našli na udaru potpunog uništenja. Za komandanta nemačke „kaznene ekspedicije“ određen je general Franc Beme (Franz Böhme), austrijski Nemaц i dobar poznavalac „balkanskih prilika“.¹¹⁴

Od početka jula 1941. kada je organizovan logor na Banjici u Beogradu (Anhaltelager Dedinje), u okupiranoj Srbiji je stvarana mreža logora koji su postali glavni izvor talaca za masovna streljanja. Zajedno s političkim protivnicima, uglavnom komunistima i njihovim pristalicama, među prvim zatočenicima su bili Jevreji, a neki od tih logora formirani su samo za njih. U Šapcu su formirana dva logora: krajem jula u pionirskim (inžinjerijskim) barakama na Savi za jevrejske izbeglice iz Srednje Evrope i domaće Jevreje; krajem septembra 1941. u kasarnama na Senjaku (Durchgangslager Šabac). U drugoj polovini istog meseca u Nišu je formiran logor na Crvenom krstu (Anhaltelager Nisch). Kao glavni izvor jevrejskih talaca za streljanja služio je Jevrejski prolazni logor (Judendurchgangslager) u Topovskim šupama na Autokomandi u Beogradu. U njemu su od 22. avgusta 1941. internirani prognani jevrejski muškarci iz Banata, a zatim i iz Beograda. U logoru je internirano ukupno oko 5.000 jevrejskih muškaraca koji su sukcesivno odvođeni na stratišta u okolini Beograda, a najvećim delom u južni Banat. Od oktobra 1941. logor je postao glavni izvor jevrejskih, delom i romskih, talaca za streljanja zbog nemačkih gubitaka u borbama sa ustanicima.¹¹⁵

---

114 В. Глишић, Терор и злочини, 54–63.

115 Милан Кољанин, „Логори у Топовским шупама на Аутокоманди у Београду“, *Годишњак града Београда*, књ. LXVIII (2021), 81–87.

O nameri okupacionih vlasti da surovim merama za gušenje ustanka obuhvate ne samo razne kategorije srpskog stanovništva već i kolektivno Jevreje i Rome svedoči memorandum šefa Upravnog štaba Turnera upućen 21. septembra novopostavljenom Opunomoćenom i komandujućem generalu u Srbiji Bemeu: „Takođe bi trebalo izvršiti u pooštrenom obliku hapšenje svih Jevreja, koje je već u toku, a jednovremeno i hapšenje Cigana.“¹¹⁶ Krvavi pohod jedinica pod komandom generala Bemea otpočeo je u Šapcu 23. septembra 1941. i nastavio se u Mačvi, Jadru i Pocerini. Osim srpskih stanovnika, među kojima je bio i veliki broj žena i dece, streljani su i domaći Jevreji i jevrejski emigranti koje je rat zatekao u Šapcu, kao i lokalni Romi.¹¹⁷ Prema naređenju generala Bemea od 4. oktobra 1941. kao odmazda za pogibiju 21 nemačkog vojnika u borbi sa ustanicima kod Topole, trebalo je da se strelja 2.100 zatvorenika, „prvenstveno Jevreji i komunisti“, iz koncentracionih logora u Šapcu i Beogradu.¹¹⁸ U izveštaju šefa nemačke Policije bezbednosti i Službe bezbednosti od 9. oktobra 1941. navedeno je da će za gubitak 21 nemačkog vojnika biti „streljano 2.100 Jevreja i Cigana“ pri čemu će 805 Jevreja i Cigana (Roma) biti uzeti iz logora u Šapcu, „a ostatak iz jevrejskog prolaznog logora u Beogradu“.¹¹⁹ Radilo se o logorima u kasarnama na Senjaku u Šapcu i logoru za Jevreje u pionirskim barakama na Savi, kao i o logoru u Topovskim šupama na Autokomandi u Beogradu. Kako je u međuvremenu umro još jedan ranjeni nemački vojnik, broj talaca za streljanje je povećan na 2.200. Istog dana, 9. oktobra 1941, general Beme je izvestio Zapovednika Vermahta na Jugoistoku: „U toku je streljanje oko 2.000 komunista i Jevreja u

---

116 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih Naroda*, tom. I, knjiga 1, Borbe u Srbiji, Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske armije, 1949, dok. br. 167, str. 448. (dalje: *Zbornik NOR*).

117 W. Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, 55–66.

118 *Zbornik NOR*, tom I, knj.1, dok. br. 189, str. 480.

119 *Zbornik NOR*, tom I, knj.1, dok. br. 200, str. 498; W. Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, 91–92.

cilju odmazde za 22 ubijena iz II/521 bataljona za vezu armije.“¹²⁰

Dok se u naređenjima i izveštajima generala Bemea navodilo da se streljaju „prvenstveno Jevreji i komunisti“, u izveštaju šefa nemačke Policije bezbednosti i Službe bezbednosti od 9. oktobra navedeno je da će se streljati Jevreji i Romi iz logora u Šapcu i Beogradu. Romi su tada prvi put označeni kao kolektivitet koji zajedno s Jevrejima treba da bude uništavan tokom streljanja za odmazdu. Do toga je došlo jer je šef Upravnog štaba Turner, „koji je bio odgovoran za izbor osoba za streljanje, promenio Bemeovo naređenje da treba prvenstveno streljati Jevreje i komuniste: pored Jevreja treba streljati Cigane umesto komunista“.¹²¹ Sudeći po izveštaju poručnika Lipea (Walter Liepe) od 13. oktobra, već 8. oktobra se znalo da treba da bude streljano 2.200 Jevreja koji se nalaze u logoru u Beogradu.¹²² U ovom detaljnom izveštaju o toku streljanja navedeno je da je 9. oktobra streljano 180 osoba u šumi „oko 12 km severoistočno od Kovina“, odnosno na lokalitetu Čardak u Deliblatskoj peščari, i 269 osoba u „okolini strelišta u Beogradu, na putu za Niš“, verovatno u Bubanji potoku. Streljanje je nastavljeno 14. oktobra u blizini kame-noloma u Rakovici (Kijevo-Kneževac).¹²³ Žrtve streljanja u Beogradu i južnom Banatu su bile, po svemu sudeći, samo Jevreji, dok su žrtve streljanja u Šapcu bile i Jevreji i Romi, kako je to tražio Turner. Prema posleratnoj istrazi, u Zasavici je 12. i 13. oktobra ubijeno 834 zatvorenika iz šabačkih logora, a ne 805, kako je bilo predviđeno.

---

120 Zbornik NOR, tom I, knj.1, dok. br. 201, str. 500. Iste podatke naveo je Zapovednik Vermahta na Jugoistoku u svom izveštaju od istog dana Vrhovnoj komandi Vermahta; Zbornik NOR, tom I, knj.1, dok. br.198, str. 496.

121 W. Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, 91–92, napomena 186; M. Pisari, Stradanje Roma u Srbiji, 65.

122 Zbornik NOR, tom I, knj.1, dok. br. 212, str. 596–598.

123 Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ), fond Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (oznaka fonda: 110), 593, inv. br. 15.000, Zapisnik sa izjavom Alfreda Kazesa, Beograd, 18. april 1945; Milovan Pisari, „Fragmen-ti Holokausta u Beogradu“, *Zbornik 10*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2015, 398–404.

Među žrtvama je bilo 750 Jevreja, od toga 725 izbeglica iz Srednje Evrope, i 84 Roma, među njima i izvestan broj Srba.¹²⁴

Zbog neslaganja među rukovodiocima okupacionog aparata o tome da li srpske Jevreje treba deportovati iz zemlje, u Beogradu je 18. oktobra 1941. održana konferencija predstavnika Glavne uprave bezbednosti Rajha iz Berlina (Reichssicherheitshauptamt, skraćeno: RSHA) i predstavnika okupacione uprave. Sastanak je posvećen „jevrejskom pitanju“, ali su tada donošene odluke i o Romima. To treba povezati sa Turnerovim stavom o potrebi da i Romi budu streljani, kao i sa opštim pogoršanjem njihovog položaja u „novom evropskom poretku“. Tokom razgovora se ispostavilo da je „jevrejsko pitanje“ već velikim delom „rešeno“, da se ne radi o 8.000 Jevreja, nego o 4.000. Predloženo je da se 3.500 ubrzo strelja, a preostalih 500 upotrebe za održavanje reda, organizovanje snabdevanja i zdravstvene službe u planiranom getu. Ostali Jevreji, njih oko 20.000 (žene, deca i starije osobe), kao i 1.500 Roma, čije muževe je takođe trebalo streljati, treba da budu prikupljeni u „ciganskoj četvrti Beograda kao u getu“.¹²⁵ Dva dana kasnije, 20. oktobra 1941, Turner je izvestio Berlin da su svi Jevreji zatvoreni u logoru i da su završene pripreme za jevrejski geto u Beogradu. „Posle likvidiranja preostalih muških Jevreja, što je već naredio Vojni zapovednik u Srbiji, geto će imati oko 10.000 jevrejskih žena i dece.“¹²⁶ Trebalo je ostaviti u životu 500 muškaraca za održavanje reda i organizovanje snabdevanja i zdravstvene službe u getu.¹²⁷ Zbog nehigijene, geto bi bio samo prolazna stanica na putu za logor na „srpskom ostrvu Mitrovica“ na reci Savi. Na tom „ostrvu“ bi se izgradila dva

---

124 Milan Koljanin, „The Last Voyage of the 'Kladovo transport'/Poslednje putovanje 'Kladovskog transporta“, *Kladovo transport/The Kladovo Transport*, Zbornik radova sa okruglog stola, Beograd 19. oktobar 2002, (Beograd: 2006), 79–82.

125 W. Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, 106–107.

126 N. d, 107. to je navedeno i u izveštaju šefa nemačke Policije bezbednosti i Službe bezbednosti od istog dana; *Zbornik NOR*, tom I, knj.1, dok. br. 223, str. 643–545.

127 W. Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, 107.

logora: jedan za Jevreje i Rome i drugi za „50.000 srpskih talaca“. I taj jevrejski logor bi bio samo prolazna stanica za neki prolazni logor (Auffanglager) na istoku Evrope.¹²⁸ Reč je, svakako, o logoru koji je bio u izgradnji u selu Zasavica, odnosno o velikom koncentracionom logoru za desetine hiljada Srba sa ustaničkih područja, kao i za Jevreje i Rome.¹²⁹ Međutim, jevrejski muškarci su gotovo svi već bili ubijeni, a odustalo se od upućivanja preostalih Jevreja u neki logor na evropskom Istoku.¹³⁰ Zbog naraslog vodostaja i poplave, prekinuta je izgradnja logora u Zasavici i general Beme je 28. oktobra 1941. naredio da se za koncentracioni logor urede paviljoni Beogradskog sajma.¹³¹ Kako je logor bio na teritoriji NDH, odnosno grada Zemuna, nemačke vlasti iz okupirane Srbije su morale da se obrate ustaškim vlastima. Njihova saglasnost svakako nije mogla doći u pitanje, ali su ustaške vlasti zatražile da logor čuvaju nemačke snage i da se snabdeva iz Srbije.¹³²

Sledeći zaključke konferencije održane 18. oktobra 1941, šef Upravnog štaba Turner je u svom naređenju vojnoupravnim komandama 26. oktobra 1941, dao ideološku, suštinski rasističku, osnovu i nameru za uništenje Jevreja i Roma kao kolektiviteta. Pri tom se nije obazirao na svoje naređenje od 11. jula 1941, po kojem se prema stalno nastanjenim Romima sa „časnim zanimanjem“ ne treba odnositi kao prema Jevrejima. „Treba poći od načelne pretpostavke da su Jevreji i Cigani uopšte nepouzdan elemenat i da samim tim predstavljaju opasnost za javni poredak i sigurnost. Jevrejski intelekt je taj koji je započeo ovaj rat; on se mora uništiti. Cigani ne mogu biti korisni članovi zajednice naroda s obzirom na njihovu

---

128 Christopher R. Browning, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution*, Revised Edition (New York-London: Holmes & Meier, 1991), 27; M. Koljanin, Nemački logor, 37, 47–48.

129 M. Koljanin, Nemački logor, 45–48; W. Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, 66–69.

130 C. R. Browning, *Fateful Months*, 27; M. Koljanin, Nemački logor, 37, 47–48.

131 M. Koljanin, Nemački logor, 47–49.

132 C. R. Browning, *Fateful Months*, 70.

duhovnu i fizičku građu. Utvrđeno je da je jevrejski elemenat uzeo znatnog učešća u vođstvu bandi, a da su baš Cigani odgovorni za naročita zverstva i da obavljaju obaveštajne službe. Stoga se načelno u svakom slučaju imaju staviti na raspoloženje trupi kao taoci svi muškarci Jevreji i Cigani. Uostalom, postoji namera da se žene i deca Jevreja i Cigana uskoro prikupe u sabirni logor i da se ovaj elemenat nemira iseli i time ukloni iz srpskog prostora. Po ovome treba preduzeti potrebne pripreme“.¹³³ Turner je 3. novembra naredio svim vojnoupravnim komandama da se odmah kao taoci pohapse „svi Jevreji i Cigani“. Pri tome treba da se dostavi približan broj „žena i dece Jevreja i Cigana sa mestom stanovanja i izvrši priprema za njihovo prebacivanje „u jedan sabirni logor u blizini Beograda“. Tačan datum sledi. Rok za smeštaj: „15. novembar 1941.“ Turner se pozvao na „svoje“ naređenje od 10. oktobra 1941, odnosno naređenje generala Bemea o gušenju ustaničkog pokreta u Srbiji. Po njemu je trebalo da se hitno kao taoci pohapse svi komunisti i sumnjivi muškarci, svi Jevreji „i izvestan broj nacionalističkih ili demokratski nastrojenih stanovnika“.¹³⁴ Tu se nije pominjalo hapšenje Roma što je Turner naređivao, kako smo videli, još od 9. oktobra 1941. Međutim, njegovo naređenje je očigledno prihvaćeno i prošireno je na sve pripadnike jevrejske i romske zajednice.

Treba naglasiti da su najveći broj streljanja Jevreja i Roma vršile jedinice nemačkih oružanih snaga (Vermahta), a ne neke posebno obučene policijske ili vojne jedinice kao na prostoru okupiranih delova Sovjetskog Saveza. Postupak prema Jevrejima i Romima, od hapšenja do interniranja i streljanja, bio je dobar primer saradnje nemačkog vojnog i policijskog faktora u Srbiji. Posle ubrzanog ubijanja jevrejskih zatočenika u drugoj polovini oktobra 1941, broj raspoloživih talaca za streljanje bio je sve manji. Stoga je krajem

---

133 Zbornik NOR, tom. I, knj. 1, dok.br. 234, str. 564–565.

134 Zbornik NOR, tom XII, knjiga 1, Dokumenti Nemačkog rajha 1941, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973, dok. br. 226, str. 589; Zbornik NOR, tom I, knj.1, dok. br. 203, str. 502–503.

istog meseca počelo masovno hapšenje Roma iz Beograda i okoline i njihovo interniranje u logorima u Topovskim šupama i, mnogo manje, u logoru na Banjici. To je bilo vreme kada je ustanak u Srbiji bio na vrhuncu i vreme kada su izvršena najmasovnija streljanja, bilo da se radi o stanovnicima sela i celih oblasti (Mačva, Podrinje, Jadar) ili gradova (Šabac, Kraljevo, Kragujevac), ili o zatočenicima iz mreže logora.

Svojevrsna najava masovnog hapšenja Roma bili su propagandni članci u štampi, između ostalog, i u listu *Naša borba*, organu pro-fašističkog pokreta „Zbor“, jedine dozvoljene političke organizacije u okupiranoj Srbiji. Jedna od osnova programa i ideologije ove organizacije bio je antisemitizam i borba protiv „internacionalnog jevrejstva“, što je tokom okupacije dopunjeno anticiganizmom. U ovom listu je 26. oktobra objavljen članak pod naslovom „Crvene zastave nose cigani“,¹³⁵ u kojem su Cigani (Romi) optuženi kao partizanski barjaktari. I kasnije su u istom listu objavljivani članci u kojima su Romi, među njima i Romkinje, optuživani kao pripadnici „partizanskih bandi“,¹³⁶ što je tada bila najteža moguća optužba.

Prva interniranja i streljanja Roma, napose ona u Beogradu i okolini, najpotpunije mogu da se prate preko evidencionih knjiga logora na Banjici u Beogradu.¹³⁷ Ta hapšenja i streljanja su bila vezana za okupatorske odmazde zbog ustaničkih akcija i do poslednjih dana oktobra 1941. nisu bila usmerena na njih kao na kolektivitet, kao što je bio slučaj sa Jevrejima. Radi se o hapšenjima u selu Meljak, posle partizanske akcije 12. septembra i tri hapšenja u Sremčici, 11, 16. i 18. oktobra 1941. Pojedinačno ili grupno, Rome su hapsili agenti

---

135 Наша борба, бр. 8, 26. октобар 1941, 7. U članku je objavljen fotos sa legendom: „Cigani su barjaktari komunističkih bandi.“

136 Наша борба, бр. 15, 14. децембар 1941, 7, „Из ослобођеног Чачка и околине“. Članak je ilustrovan fotografijom jedne Romkinje sa legendom „Tip jedne partizanske ciganke“.

137 Evica Micković, Milena Radojčić (prir.), *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*, tom 1-2 (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009).

Uprave grada Beograda ili nemačka vojska, internirani su u logoru na Banjici i streljani zajedno sa drugim osobama osumnjičenim za pomaganje ustanika, a pojedinci su pušteni zbog nedostatka dokaza.¹³⁸ Samo za deo Roma evidentiranih u logoru na Banjici naznačeno je poreklo, tako da je njihov ukupan broj sigurno bio veći.¹³⁹

Streljanje velike grupe šabačkih Roma 12. i 13. oktobra 1941. najavilo je masovno hapšenje i uništenje Roma kao kolektiviteta, odnosno početak genocida nad njima. On se i dalje odvijao uporedo sa Holokaustom, kao i sa masovnim streljanjima srpskih civila. Nemački vojnici i srpska žandarmerija, uz pomoć policijskih agenata, otpočeli su 27. oktobra 1941. masovno hapšenje Roma u Beogradu i okolini. Cela operacija je svakako bila u rukama Gestapoa, odnosno rukovodioca referata IV D, za Jevreje i masone, SS-potporučnika Frica Štrakea (Fritz Stracke), koji je bio zadužen i za Rome.¹⁴⁰ Otpočelo je u Jatagan mali,¹⁴¹ a nastavilo se na Bulbuderu, Čuburi, Pašinom brdu, Marinkovoj bari, Žarkovu, Čukarici u selima Mirijevu, Resniku, Višnjici i Banjici. Ukupno je do 29. oktobra 1941. u Beogradu uhapšeno 250 Roma.¹⁴²

Hapšenjima su prethodile blokade romskih naselja ili ulica u kojima su stanovali, a kao razlog odvođenja navodilo se da se radi

---

138 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 89–93. Prema jednom tumačenju neki su pušteni jer su se predstavili kao Rumuni jer su takvi Romi bili pošteđeni represalija; D. Acković, *Romi u Beogradu*, 245.

139 Prema evidentiranim zatočenicima ovog logora, u njemu je bilo zatočeno ukupno 56 Roma; Ljubodrag Dimić, Milan Ristić, „Uvodna studija i Reč uz knjige imena zatočenika logora Banjica“, n. d, 56. Ovde je napomenuto da je za samo 1.220 zatočenika od ukupno 23.593 registrovanih navedena nacionalnost tako da je i broj interniranih Roma svakako veći.

140 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 95.

141 Zapisnik o saslušanju svedoka Đorđa Jeremića iz Beograda pred IX reonskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na dan 2. marta 1945; AJ, 110–273–427. Prema nekim izjavama hapšenje u Jatagan mali je počelo 27, a po drugim 28. oktobra 1941.

142 Zbornik NOR, tom I, knj.1, dok.br. 238, str.570.

o seči drva ili o nekoj proveri.¹⁴³ U pojedinim slučajevima razlog hapšenja je bila sumnja da je neko komunista.¹⁴⁴ Pri hapšenju su sigurno bile od pomoći liste prijavljenih Roma, a hapsilo se i sasvim neselektivno.¹⁴⁵ Dragoljub i Stevan Mitrović su puštena iz logora posle pet–šest dana jer su imali potvrdu da su brisani sa „liste Cigana“.¹⁴⁶ Pojedini Romi su hapšeni i internirani u logoru u Topovskim šupama do sredine novembra 1941.¹⁴⁷ Ukupno je u ovom logoru internirano između 1.000 i 1.500 romskih muškaraca.¹⁴⁸ Prema podacima Gradskog povereništva Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u Beogradu je streljano ili na drugi način lišeno života oko 1.000 Roma.¹⁴⁹ Način na koji se postupalo

---

143 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 97.

144 AJ, 110–273–15, Petrović Branislava, Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd, 6. decembra 1944. Njen muž Vojislav Petrović, bivši narednik i muzičar u Kraljevoj gardi, uhapšen je 30. oktobra 1941. od službenika VII kvarta pod sumnjom da je komunista i odveden u logor u Topovskim šupama. Ona mu je nosila hranu i druge stvari do 2. novembra, a sutradan nije više bio u logoru. Ona je 29. jula 1942. u Feldkomandanturi 599 dobila potvrdu da je njen muž umro 3. novembra 1941. Priložen je prepis potvrde.

145 Među uhapšenima je bio i Đorđe Simić, bivši poslužitelj u Opštini grada Beograda u Sudu dobrih ljudi; AJ, 110–273–151, Zapisnik o saslušanju Milenije Simić 4. juna 1945. u XI reonskom povereništvu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu.

146 AJ, 110–273–228, Zapisnik o saslušanju svedoka Mitrović Nade, rođ. Bošnjaković, sastavljen 29. juna 1945. u XI reonskom povereništvu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu.

147 Milorad Tomić, učenik muzičke škole, i njegov drug uhapšeni su 13. novembra 1941. i odvedeni u logor u Topovskim šupama. Njegova majka je rekla da posle dva dana nije više bio u logoru; AJ, 110–273–414, Zapisnik o saslušanju svedoka Jevdokije Tomić 15. marta 1945. u VIII reonskom povereništvu Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu.

148 AJ, 110–273–31, Zapisnik sastavljen u IX reonskom povereništvu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača sa izjavom Darinke Milosavljević, Beograd, 3. mart 1945; M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 94–102. M. Кољанин, „Логори у Топовским шупама“, 99–104; Драган Цветковић, *Од Топовских шупа до Сајмишта. Квантитативна анализа Холокауста у окупираној Србији* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2020), 75–88.

149 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 125.

sa Romima u logoru gotovo da nije ostavljao sumnju u to šta će se desiti sa njima. Oni su u logor dovodeni zajedno sa svojim muzičkim instrumentima, a njihovo zatočenje je kratko trajalo. U logoru su tučeni i pljačkani od nemačkih stražara.¹⁵⁰ Prema svedočenju jednog jevrejskog zatočenika, dan po njihovom dovođenju, u centralnom dvorištu logora komanda je organizovala koncert velikog romskog orkestra. Uz ostalo, odsvirali su i uvertiru za komičnu operu Đoakina Rosinija *Seviljski berberin*. Po završetku koncerta, nemački vojnici su izlomili instrumente i zapalili ih na velikoj lomači. Velika grupa Roma je tada ukrcana u kamione i odvedena u nepoznatom pravcu.¹⁵¹ Preživela je samo jedna romska porodica sa 12 članova jer su dokazali da su rumunski državljani.¹⁵² Ipak, oni nisu bili jedini koji su pušteni. Pomenuto je da su Dragoljub i Stevan Mitrović pušteni iz logora posle pet–šest dana jer su imali potvrdu da su brisani sa „liste Cigana“.

Već 27. oktobra nastavljeno je streljanje Jevreja iz logora u Topovskim šupama, sada zajedno sa novodovedenim Romima. Dok su Jevreji odvajani po spiskovima, Romi su određivani za transport bez evidencije, po grupama od 50 do 100.¹⁵³ Prema izveštaju poručnika Valtera (Walther) o streljanju Jevreja i Cigana (Roma) od 4. novembra, oni su streljani u periodu od 27. do 30. novembra na lokaciji uz put Pančevo – Jabuka.¹⁵⁴ U izveštaju je istaknuto da odvoženje iz logora nije moglo da ostane tajna; najviše vremena je bilo potrebno za kopanje jama, „dok se sâmno streljanje svršava vrlo brzo (100 ljudi za 40 minuta)“. Izneo je i zapažanje o razlikama u

---

150 AJ, 110-593, inv. br. 15.000, Zapisnik sa izjavom Alfreda Kazesa, Beograd, 18. april 1945.

151 Pavle Minh, Četiri godine pod senkom smrti, Mi smo preživeli... 3, Jevreji o Holokaustu, Aleksandar Gaon, ur. (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2005), 265.

152 D. Acković, Romi u Beogradu, 245. Postoje izvori koji svedoče o tome da su i Romi koji su se izjašnjavali kao Rumuni streljani sa ostalima; M. Pisari, Stradanje Roma u Srbiji, 108, nap. 105.

153 AJ, 110-593, inv. br. 15.000, Zapisnik sa izjavom Alfreda Kazesa, Beograd, 18. april 1945.

154 Zbornik NOR, tom I, knj.1, dok. br. 247, str. 583–584.

ponašanju Jevreja i Roma tokom streljanja. To dozvoljava pretpostavku da su oni streljani u odvojenim grupama.¹⁵⁵ Od 27. do 30. oktobra streljano je ukupno 2.200 Jevreja i Roma iz logora u Topovskim šupama.¹⁵⁶ Izuzetno, tada su Romi internirani i u logoru na Banjici. Grupu od 14 Roma (osam iz Boleča, šest iz Senaje i jedan iz romskog naselja u Marinkovoj bari) uhapsila je nemačka vojska 31. oktobra, a već 3. novembra njih 13 je streljano zajedno sa grupom interniranih Srba.¹⁵⁷ Upravo tog dana je bilo veliko streljanje Jevreja i Roma iz logora u Topovskim šupama.¹⁵⁸

Odluka o interniranju svih preostalih Jevreja, delom i Roma, u logoru na Beogradskom sajmištu, doneta je početkom decembra 1941. Do tada je slomljen ustanički pokret i okupacione vlasti su odustale od masovnog interniranja stanovništva s područja vojnih operacija. Prema izveštaju generala Bemea od 5. decembra 1941, odloženo je iseljavanje „žena i dece ustanika, kao i ostalih nepouz-

—

155 „Streljanje Jevreja je jednostavnije nego streljanje Cigana. Mora se priznati da Jevreji vrlo pribrano gledaju smrti u oči. Oni se drže vrlo mirno, dok Cigani jauču, vrište i stalno se pokreću, iako se već nalaze na mestu streljanja. Neki su čak pre plotuna poskakali u jame i pokušali da se pritaje kao mrtvi“; isto. W. Manoschek, *’Serbien ist judenfrei’*, 100–102.

156 W. Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, 107; C. R. Browning, *Fateful Months*, 54. Jame za žrtve je kopala grupa pančevačkih Roma, koja je i zatrpavala mrtve; AJ, 110–273–24, Zapisnik sa izjavom svedoka Tome Dumitrua, pred Komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, Pančevo, 13. juna 1945; M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, str. 111. Povodom radnog angažovanja pančevačkih Roma, treba zapaziti da banatski Romi nisu bili izloženi progonu, kao oni u Beogradu i ostalim krajevima okupirane Srbije.

157 E. Micković, M. Radojčić (prir.), *Logor Banjica*, prvi tom, 125–129. Za sve je navedeno da su Cigani (Romi), a samo za Radojicu Stevanovića da je „pravoslavni Ciganin“. Iz cele grupe 7. novembra pušteni su „od Gestapoa“ on i devetogodišnji Aleksandar Petrović. Momir Stevanović, star 15 godina, streljan je sa ostalima. Da li je oznaka „pravoslavni Ciganin“ značila da Stevanović nije više na „ciganskoj listi“? Tada je u logoru na Banjici interniran i Danilo Stefanović, kelner iz Beograda; AJ, 110–273–37, Zapisnik o saslušanju Stojanović Evice 12. marta 1945 u 7. reonskom povereništvu Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Ime Danila Stefanovića nije zabeleženo u evidencionim knjigama logora na Banjici.

158 M. Кољанин, „Логори у Топовским шупама“, 100.

danih elemenata“ u Banat, a svi Jevreji i Cigani biće prebačeni „u koncentracioni logor kod Zemuna“.¹⁵⁹ Počevši od 8. decembra 1941, preostali Jevreji iz okupirane Srbije, uglavnom žene i deca, internirani su u novoosnovanom Jevrejskom logoru Zemun (Judenlager Semlin) na Beogradskom sajmištu. Dan ranije srpska žandarmerija je podelila pozive Jevrejima da se sutradan rano ujutro sa najnužnijim stvarima jave u dvorište „Specijalne policije za Jevreje“ u Ulici Đorđa Vašingtona br. 21. Ovi pozivi su objavljivani i u dnevnoj štampi narednih dana. Jedan Beograđanin je u svom dnevniku 9. decembra 1941. zabeležio sledeće: „Od juče Jevreji ženskog pola, zajedno sa decom, šalju se na Sajmište u logor. Muškarci su ranije negde odvedeni. Za neki dan nijednog Jevrejina neće biti u Beogradu. Pred Botaničkom baštom puno živosti. Odatle se Jevrejke šalju u logor. Izgleda kao da je opšta seoba sveta.“¹⁶⁰

Jevrejski logor Zemun se nalazio na teritoriji NDH, ali je bio pod upravom nemačke policije (Gestapoa) u Srbiji. Snabdevanje logora je povereno Beogradskoj opštini i finansirano je novcem koji su nemačke vlasti pribavile pljačkom i prodajom jevrejske imovine. Snabdevanje je inače bilo nedovoljno i lošeg kvaliteta, tako da su zatočnici, među njima i veliki broj dece i starijih osoba, bili na ivici gladi. Treba napomenuti da je i snabdevanje stanovništva Beograda tada bilo veoma loše i nedovoljno i da je od početka okupacije bilo racionisano. Česte su bile nestašice i osnovnih životnih namirnica, a isto je bilo i sa ogrevom.¹⁶¹ Ove nestašice mnogo više su se osećale u samom logoru, a loši uslovi zatočenja dalje su pogoršani izuzetno hladnom zimom.

Uporedo sa interniranjem jevrejskih žena i dece od 8. do 12. decembra 1941. u novoformiranom logoru na Sajmištu internirane su i romske žene i deca čiji su muški članovi takođe streljani tokom

---

159 Zbornik NOR, tom. I, knj. 1, dok. br.276, str. 624–625.

160 Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *Свакодневни живот*, 90.

161 Isto, na više mesta.

jeseni 1941. Oni su bili uglavnom iz Beograda i nekoliko okolnih sela, koja, prema sećanju preživelih, nisu garantovala za njih ili su ih lokalne vlasti, bez razloga, tretirale kao „čergare“. Zajedno sa njima interniran je i izvestan broj pravih „čergara“, i izvestan broj Roma iz Vojvodine, verovatno iz Banata. Internirano je ukupno oko 600 Roma koji su popisani i smešteni u paviljon broj dva gde su grupisani po porodicama i mestima stanovanja.¹⁶²

Uslovi života u kojima su živeli zatočeni Romi bili su još teži nego uslovi zatočenih Jevreja. U drvenim ležajevima na sprat bilo je nešto slame koja je brzo istrulila. S obzirom na to da Romi nisu sa sobom nosili gotovo nikakve stvari, nisu imali ni posteljinu ni ćebad. Dve velike peći, inače slabo ložene, nisu mogle gotovo nikako da ugrijeju veliki prostor paviljona. O teškom položaju i očajnim higijenskim prilikama Roma u logoru ostalo je potresno svedočenje dobrovoljne bolničarke Hilde Dajč.¹⁶³ Najteže od svega Romima je padala glad. Imali su samo jedan obrok dnevno, a njegov kvalitet je bio veoma loš. Uz vodnjikavu čorbu dobijalo se i 100 grama proje, ali ni to uvek. O nekoj posebnoj hrani za decu – a bilo je mnogo dece – nije moglo biti ni reči. Tako iscrpljeni, Romi su terani na rad. Persa Jovanović, rođena Dimitrijević, koja je u logor dopremljena sa četvoro dece starosti od 4 do 10 godina, svedočila je da su bosci terani da čiste sneg.¹⁶⁴ Mnoge Romkinje su zapamtile maltretiranje i batine koje su trpele od nadzornika logora Krausa.¹⁶⁵ Sve to je doprinelo relativno velikoj smrtnosti zatočenih Roma. Evidenciju o njihovom umiranju je vodila Matična služba Predstavništva jevrejske zajednice, koja je, zajedno sa ostalim Jevrejima, internirana u logoru na Sajmištu. Prema izveštaju te službe od 5. maja 1942, u logoru je od decembra

---

162 M. Koljanin, *Nemački logor*, 98–101.

163 Pismo Hilde Dajč Nadi Novak, 13. decembar 1941, prema: Jaša Almulji, *Jevrejke govore*, (Beograd: Signature, 2005), 130.

164 AJ, 110–273–198.

165 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 116.

1942. do početka aprila 1942. umrlo ukupno 56 Roma. Realno je pretpostaviti da je broj umrlih bio znatno veći.¹⁶⁶

Iako su u Topovskim šupama internirani i streljani i oni Romi koji su uspjeli da im ime bude uklonjeno sa „ciganske liste“, za neke druge je brisanje s liste bilo spasonosno, na primer za Rome zatočene u Jevrejskom logoru Zemun. Već nekoliko dana po zatočenju odatle su pušteni prvi Romi koji su uspjeli da dokažu da su stalno nastanjeni. U tome su presudnu ulogu imali njihovi rođaci koji su se obraćali lokalnim vlastima, a ne Odseku za Jevreje i Cigane u Odeljenju specijalne policije na čelu sa Jovanom Nikolićem. Molbe su zatim upućivane Gestapou i samom komandantu logora Herbertu Andorferu, koji je overavao potvrde na osnovu kojih su pojedinci ili grupice Roma puštani iz logora. U potvrdi se navodilo da je određena osoba, na osnovu predloženih dokumenata i naredbe vojnog zapovednika u Srbiji od 11. jula 1941, „brisana iz liste Cigana“ i da se kao takva pušta iz logora.¹⁶⁷ Romi su oslobođani iz logora sukcesivno do početka aprila 1942, u vreme kada je već počelo sistematsko ubijanje jevrejskih zatočenika.

U očekivanju novog talasa ustanka u proleće 1942. i velikog priliva zatočenika, rukovodstvo nemačke vojnookupacione uprave je donelo odluku da se isprazni i najveći od svih nemačkih logora pod upravom nemačke policije iz Srbije, logor na Beogradskom sajmištu. Prostor u logoru oslobođen je ubrzanim ubijanjem svih jevrejskih zatočenika u kamionu – gasnoj komori, dopremljenom iz Berlina. U centrali nemačke policije u Berlinu doneta je odluka da se zatočeni Jevreji u logoru Zemun ne deportuju u druge logore, nego da budu ubijeni u zemlji u kojoj se nalaze. Za to je iskorišćeno jedno već oprobano sredstvo za ubijanje upravo takve kategorije zatočenika kakva je bila u ovom logoru. Sredinom marta 1942. u Beograd

---

166 M. Koljanin, Nemački logor, 103–104.

167 AJ, 110–273–163, Zapisnik sa saslušanjem svedoka Stojanović Marka od 5. jula 1945. u XI reonskom povereništvu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu; M. Pisari, Stradanje Roma u Srbiji, 118–120.

je dopremljen kamion – gasna komora sa dvojicom obučених SS podoficira.¹⁶⁸ Oni su akciju ubijanja otpočeli u Jevrejskoj bolnici na Dorćolu od 19. do 22. marta 1942, a zatim su je nastavili u logoru na Sajmištu. Do 10. maja 1942. ubijeni su bezmalo svi jevrejski zatočnici, a logor je dobio novu namenu i novo ime. Od 6.400 interniranih Jevreja život je izgubilo njih oko 6.320.¹⁶⁹

Posle ubijanja Jevreja iz Jevrejskog logora Zemun, za nemačke okupacione vlasti „jevrejsko pitanje“ je bilo okončano. Na sastanku komandanta Vermahta na Jugoistoku generala Valtera Kuncea (Walter Kuntze) sa šefovima okupacionih ustanova u Srbiji 8. juna 1942, SS-potpukovnik Šefer je izvestio da u Srbiji više nema jevrejskog pitanja. Međutim, šef Upravnog štaba Harald Turner se hvalio da je rešeno ne samo „jevrejsko pitanje“, nego i „cigansko pitanje“. On je 28. avgusta 1942. izvestio novog zapovednika oružanih snaga na jugoistoku generala Aleksandra Lera da je „jevrejsko pitanje, kao i cigansko pitanje potpuno likvidirano. Srbija je jedina zemlja u kojoj je jevrejsko pitanje i cigansko pitanje rešeno“.¹⁷⁰ Rukovodioci nemačke okupacione uprave u Srbiji su naglašavali svoje prvenstvo u „konačnom rešenju jevrejskog pitanja“ jer je ubijanje Jevreja bilo pitanje prestiža među rukovodiocima okupacionih uprava pojedinih zemalja. Međutim, Estonija je bila prva evropska zemlja u kojoj je okončano ubijanje Jevreja; već u januaru 1942. Operativna grupa A (Einsatzgruppe A) izvestila je da je zemlja „oslobođena od Jevreja“ (Judenfrei).¹⁷¹

I pored Turnerovog hvalisanja, rešavanje „ciganskog pitanja“ se razlikovalo od rešavanja „jevrejskog pitanja“. Iako su se ta dva

---

168 C. R. Browning, *Fateful Months*, str. 77–85; W. Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, 175–184.

169 M. Koljanin, *Nemački logor*, 128.

170 *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945*, Peter Longerich unter Mitarbeit von Dietrich Pohl, München – Zürich: Piper, 1989, 294–295; C. R. Browning, *Fateful Months*, 77–85.

171 *Die Ermordung*, 86.

„rešenja“ odvijala u dobroj meri uporedo, njihove posledice nisu bile iste. U Holokaustu je uništen najveći deo jevrejske zajednice u okupiranoj Srbiji, dok je u genocidu kojem su bili izloženi Romi uništen deo njihove zajednice. Ako se uporedi stradanje romskih zajednica u okupiranoj Srbiji, svakako su najviše stradali Romi u Beogradu i okolini. Uglavnom su to bili romski muškarci koji su streljani u masovnim nemačkim odmazdama zbog gubitaka u borbama sa ustanicima od sredine oktobra do prve polovine novembra 1941. Među ostalim Romima, najviše su stradali zatočnici Jevrejskog logora Zemun, prvenstveno stari, bolesni i deca.

Kultura sećanja bez pamćenja: Niški Romi i Holokaust¹⁷²

Apstrakt: Skoro da nije moguće odrediti koliko je Roma živelo u Kraljevini SHS / Jugoslaviji između dva svetska rata. Isto tako, ne može se tačno odrediti koliko je Roma živelo u Nišu u tom periodu. Prema nekim procenama, posle 1921. u srezu Niš je živelo 108.982 stanovnika. A kao govornici „ciganskog“ jezika se izjasnilo 2.215 žitelja. Već u popisu iz 1931. nema uporedivih podataka. Od 1929. godine banovine su bile upravne jedinice Kraljevine Jugoslavije. Popis se nije vršio prema kategoriji *narod*, već, što je najpribližnije, prema veroispovesti. Otuda prema popisu iz 1931. stoji da u Nišu (grad) živi 35.665 stanovnika. Prema popisu iz 1948. nema „Cigana“ (Roma). Ova etnička grupa je svrstana u posebnu kategoriju u popisu iz 1961.

Prema realnim pretpostavkama, u gradskom i seoskom području Niša pred rat je živelo oko 40.000 žitelja, među njima oko 1.300 Roma.

O sudbini niških Roma u vreme Drugog svetskog rata vrlo malo se zna. Delimičnih podataka ima na osnovu oskudne dokumentacije (pre svega u Arhivu grada Niša) i svedočenja savremenika, kojih danas gotovo više i nema među živima.

---

172 Ovde nećemo razmatrati debatu o tome kako bi valjalo nazvati nacističku politiku istrebljenja Roma. Pominjemo samo stav Jana Hankoka (*Ian Hancock*), lingviste, političkog aktiviste, jednog od najzaslužnijih pojedinaca za razvoj romskih studija i najuticajnijih naučnika romskog porekla na svetu. Hankok razmišlja o tome da bi bilo primerenije da se zločin istrebljenja naziva prema jeziku onih naroda prema kojima se sprovodila ta politika istrebljenja, pa se zalaže za termine „Shoah ili Khurbn za jevrejski Holokaust, Porrajmos za Rome. Reč ‚Holokaust‘, osećam, koristi se previše ležerno i nema puno značenje koje joj je namenjeno.“ Ian Hancock, *Responses to the Porrajmos (The Romani Holocaust)*, u *Is the Holocaust Unique?*, Alan Rosenbaum (ed.), (Boulder: The Westview Press, 1995), 89.

Poznato je da su Romi u Nišu bili predmet rasističke politike nemačkog okupatora i kolaboracionističke vlasti. Bili su internirani u logoru na Crvenom Krstu, streljani na Bubnju, stratištu kod Niša, internirani u Borskom rudniku i upućivani na prisilni rad u Nemačku.

Tekst će biti oslonjen na retku dokumentaciju, podatke u publicistici i na zabeležena sećanja preživelih savremenika okupacije.

Ključne reči: Niš, logor Crveni krst, stradanje Roma

Kada kažemo „Kinez“, „Rom“, „Aboridžin“, „Srbin“... polazimo od samorazumevajuće pretpostavke, uverenja, stereotipa o identitetu *per se*, što se uzima kao fundament, kao nešto nepromenljivo, što postoji sama po sebi, što je, konačno, od prirode ili od boga dato. Mada u ovom kosmosu nema ničeg nepromenljivog i neprotivrečnog – što je opšte mesto u prirodoslovnim znanjima – ljudskim, društvenim identitetima se ne dozvoljava, ne priznaje unutrašnja promena. Jer promena ruši, poništava prirodu samog identiteta. Zar takav nalog o nerazrušivosti identiteta ne zahteva negaciju života?

Suprotstavivćemo tom identitetskom fundamentalizmu jednu običnu činjenicu. Kada bismo, kojim čudnim slučajem, mogli da uronimo u dubine prošlosti u kojima su obitavali svi naši preci, bili bismo zaprepašćeni saznanjem da u nama kolaju kapi krvi raznih plemena, zajednica, pripadnika raznih religija, ljudi sa raznih geografskih prostranstava... Kad je naš daleki pra-pra predak, eonima unazad, krenuo za pašnjacima, bežao od prirodnih katastrofa i nevolja, išao za lovinom, tražio vode bogate ribom, bio radoznao pa se verao na vrhove planinske ne bi li se sreo sa nekim nadnaravnim bićem, bio oduševljen kakvim lepim predelima... krenuo je da hodi zemljom prilagođavajući se prilikama i menjajući sebe. I? Susretao se tada sa drugim zajednicama – sa nekima ratovao, sa nekima stupao u saveze. Mešao se. Razmenjivale se kulture, običaji, znanja o načinima privređivanja... Rađala su se deca. Otkad je čoveka na ovome svetu, on je skitnica. Ljudski rod se bez migracija

ne može razumeti. Bitna antropološka odrednica čoveka je da je on biće u pokretu, što nije ništa naročito – jer, sav živi svet (od amebe, pa nadalje, u pokretu je i kretanju). Zakonitost u svem živom svetu je – kretanje i promena.

Vratimo se sada izmaštanom, „večnom“ identitetu. Kada kažem, ponesen samoljubljem, da sam „čisti“ potomak, pripadnik ekskluzivno samo tog-i-tog porekla, onda se zapravo odričem samog sebe i svoje ljudske egzistencije.

Branko Lazarević, skoro zaboravljeni naš veliki poznavalac umetnosti i pisac mnogih knjiga o jednoj temi – „Sve je senka svega“ – dobro kaže: „*U nama spavaju mnoge duše.* – Zar nismo podigli svoju zgradu na groblju miliona pojava? [...] Pod spratom na kome svesno živimo, stotine je spratova kojih smo jedva svesni ili potpuno nesvesni. Kao i u zemaljskoj utrobi, i u našoj igraju čudna kola i kad malo porinemo u sebe mi oslušujemo njihova kliktanja. Mi živimo na jednome zaspalom vulkanu. Tu su grupisani silni životi našeg života kroz vreme i prostor, kroz materiju i život.“¹⁷³ I kaže još i ovo: „Sva je zemlja puna naših srca i naše krvi. Mozgovi ljudski i životinjski svih miliona godina našega života mirišu iz svake grude zemlje. Iz svake pregršti zemlje koju podnesemo pred oči, hiljadu očiju gledaju na nas. [...] Sa dubokim poštovanjem i bogobojažljivošću treba gaziti našu svetu zemlju. Iz nje mi, kao biljka, ničemo“¹⁷⁴ Branko Lazarević se ovako obraća svim ljudskim bićima kao međusobno potpuno jednakovrednim, ravnopravnim i dostojnim poštovanja.

Nekako u vreme kada je Lazarević u zanosu ispisivao redove svojih promišljanja, grmela je strašnim tutnjem jedna opaka, razorna, eksplozivna ideologija o nadređenim, superiornim ljudima i narodima i bezvrednim ljudima i narodima. Rađali su se nacionalizam, šovinizam, rasizam...

173 Branko Lazarević, *Senke osnova*, u Branko Lazarević, *Sabrana dela*, knjiga IV, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 58.

174 Branko Lazarević, *Senke osnova*, 65–66.

Rodonačelnikom rasizma se smatra Artur de Gobino (Joseph Arthur Comte de Gobineau). On „naučno utvrđuje“ da postoje tri glavne rase: bela, žuta i crna.¹⁷⁵ One stoje jedna iznad druge. Na vrhu je bela rasa, ispod nje žuta i na kraju crna. U krilu bele rase obitavaju „najplemenitiji“ – Arijevci, koji su stvorili najrazvijeniju civilizaciju. Ali mešanje rasa ugrožava opstanak te „civilizacije“ i pretil njenom uništenju. Zato je postavio tvrdnju da su rasna svojstva nepromenljiva, te da su narodi nosioci jednom zauvek datih posebnih svojstava.

Hjuston Stjuart Čemberlen (Houston Stewart Chamberlain), koji je poreklom bio Englez, oduševljavao se „nemačkom jedinstvenom idejom“, „nemačkom veličinom“, pa je, čak, odlučio da bude Nemač, prihvatio je nemačko državljanstvo. Time je, u stvari, pogazio vlastito temeljno nacionalističko i rasističko uverenje – koje glasi da je čovek apsolutno određen svojim krvnim poreklom i ne može da pripada niti jednom drugom narodu ili naciji, do svom narodu. Već tim činom je obesnažio svoje rasističko „učenje“. U delu *Temelji devetnaestog veka*,¹⁷⁶ „otkrio“ je „uzrok borbi koje imaju istorijski i presudan značaj za čovečanstvo“. U tom „velikom“ sukobu Nemci se bore protiv Jevreja i pripadnika svih ostalih „nižih“ rasa. Nemci su, kao „potomci“ drevnih Arijevaca, tvorci najviše kulture i sve druge niže rase moraju biti uništene, a one koje i nisu baš najniže, mogu, milošću Arijevaca, da budu robovi u arijevsom poretku sveta.

Sve docnije arijevske rasističke „teorije“ se, uz neznatne razlike, kreću u horizontu koji su čeličnom žicom, omeđili Gobino i Čem-

---

175 M. A. de Gobineau, *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Pariz: P. Belfond, 1853–1855). Knjiga je objavljena 1853, a prevedena je na nemački skoro pola stoleća docnije – 1900.

176 Houston Stewart Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (Minhen: F. Bruckmann, 1899). O pojavi rasističke ideologije kod nas u periodu između dva svetska rata vidi šire u: Đokica Jovanović, *O rasizmu u našoj kulturi*, u Mladen Lazić i Slobodan Cvejić (prir.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, zbornik (Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2013), 332–347.

berlen. Naravno, o rasističkoj „teoriji“ ili „učenju“ ne može biti ni govora jer na delu su tek jedna rudimentarna ideologija i njena propaganda.

Da bi Nemački narod mogao da opstane u svom „hiljadugodišnjem Rajhu“ on mora sebi da obezbedi *Lebensraum* (životni prostor). A to je moguće postići samo zavojevačkim ratom za istrebljenje najnižih rasa, kao i porobljavanjem onih koji se, prema rasističkoj hijerarhiji, nalaze na višem nivou od najnižih, ali ipak daleko ispod Arijevaca.

Nacistička Nemačka je krenula da ratom, razaranjem i masovnim zločinom ostvari svoj naum. U razarajućoj ratnoj agresiji, vođe Rajha su odlučile da ozakone svoja nastojanja i uverenja. Dana 20. januara 1942. godine kraj Berlina je održana Vanzejska konferencija, kojoj su prisustvovali najviši čelnici nacističkog režima. Na toj konferenciji je utvrđena politika konačnog „rešenja jevrejskog pitanja“ u Evropi. Protokolom¹⁷⁷ je određeno da se ubije deset miliona Jevreja. Ubijeno je oko šest miliona Jevreja.¹⁷⁸ Međutim, mnogo manje je poznato da je 15. januara 1943. usvojen dekret o istrebljenju Roma.¹⁷⁹

Kvislinške vlasti u Srbiji su dosledno sprovodile nacističku poli-

177 Das Protokoll der Wannsee-Konferenz, 20. Januar 1942.

178 Vidi šire u: Christian Gerlach, „Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden“, *Werkstatt Geschichte* 18 (1997), 7–44.

179 Vidi šire u: Karola Fings, „A ‚Wannsee Conference‘ on the Extermination of the Gypsies? New Research Findings Regarding 15 January 1943 and the Auschwitz Decree“, *The Journal of Holocaust Research*, 27 (2013), 174–194. Međutim, često se gubi iz vida da je istorija progona i istrebljenja u Evropi duga više vekova. Evo nekoliko primera na koje ukazuju N. Demeter, N. Besonov i V. Kutenkov: „Edikt cara Leopolda I iz 1697. stavio je Cigane van zakona. Počelo je masovno istrebljenje nomada, olakšano činjenicom da se ubistvo Cigana više zvanično nije smatralo ubistvom. 1701. ovaj edikt je potvrđen. Carski guverner u češkom kraljevstvu je 1710. godine objavio ranije opisane mere: pogubljenje ljudi; bičevanje i odsecanje uha ženama i deci. Karlo VI je 1721. godine naredio da se žene vešaju i deca odgajaju u bolnicama. Takvi masakri su nastavljeni sve do oštrog zaokreta u politici pod carica Marijom Terezijom.“ Надежда Деметер, Николай Бессонов, Владимир Кутенков, *История цыган: новый взгляд*, Воронеж (Издательско-полиграфическая фирма „Воронеж“, 2000), 51.

tiku istrebljenja Jevreja i Roma. U tom pogledu su donesene odgovarajuće naredbe. Doktor Harald Turner, SS brigadni vođa, državni savetnik u činu general lajtnanta i načelnik Upravnog štaba Srbije, 26. oktobra 1941. godine doneo je naredbu nemačkim potčinjenim komandanturama u Srbiji. U naredbi, između ostalog, stoji:

U osnovi, treba utvrditi da Jevreji i Cigani uopšte predstavljaju element nesigurnosti, a time i pretnju javnom redu i bezbednosti. Jevrejski intelekt je taj koji je doveo do ovog rata i mora biti uništen. *Zbog svoje unutrašnje i spoljašnje konstrukcije, Ciganin ne može biti koristan član zajednice naroda* (kurziv je moj). Utvrđeno je da je jevrejski element značajno uključen u rukovođenje bandama i *da su za zločine i obaveštajnu službu posebno odgovorni Cigani* (kurziv je moj). Stoga, u principu, svi muškarci Jevreji i svi muškarci Cigani treba da budu stavljani na raspolaganje trupama kao taoci. Štaviše, planirano je da se u bliskoj budućnosti žene i deca Jevreja i Cigana premeste u sabirni logor i da se time ukloni ovaj faktor nemira iz srpskog regiona. Za to se moraju preduzeti neophodne mere.

To je suprotno stavu nemačkih vojnika i oficira da se ne hapse žene kao taoci. Ipak, mora se izvršiti hapšenje ako se radi o ženama ili članovima porodica pobunjenika u planinama.

U ovim slučajevima najveća ozbiljnost je istovremeno i najveća velikodušnost.¹⁸⁰

Naredba Haralda Turnera, vojnog zapovednika Srbije, bila je „zakonska osnova“ za postupanje prema Jevrejima i Romima u okupiranoj Srbiji. I u Nišu.

Kvislinški režim Milana Aćimovića i Milana Nedića je dosledno sprovodio politiku Trećeg rajha u Srbiji. Pa, tako, agencija *Rudnik* u novinskom članku *Tri momenta iz govora Vođe Rajha koji su naročito značajni za nas*, između ostalog, navodi da se „vrši... sada i

---

180 Dokumente NOKW - 905, In: Bundesarchiv Koblenz - Außenstelle Potsdam - Film-Nr. 44 301, u Wolfgang Wippermann, „Antiziganismus – Entstehung und Entwicklung der wichtigsten Vorurteile“, *Zwischen Romantisierung und Rassismus, Sinti und Roma 600 Jahre in Deutschland*, redaction (Štuttgart: Karl-Ulrich Templ, Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg, 1998), 44.

kod nas pokušaj da se u našoj zemlji stvori ognjište nereda, koji su organizovali jevreji, cigani i propali elementi, protiv pravih interesa srpskog naroda. Na drugom mestu, reči Vrhovnog zapovednika velikonemačke oružane sile stavljaju nam do znanja šta nam predstoji ako sami najbrže ne savladamo te komunističke kliconoše kuge i njihove trabante“.¹⁸¹ Zato Nedićeva vlada na sebe uzima zadatak da „očisti Srbiju od Jevreja, na čemu rade njegove oružane formacije i Specijalna policija koja je na početku rata oformila odeljenje za Jevreje i „Cigane“.¹⁸² Milovan Pisari piše da su nemačke vlasti, kao nalogodavac, i srpske vlasti, kao izvršilac:

Od tog trenutka... među svojim redovnim dužnostima imale i obavezu da Jevreje i Rome zakonski drže udaljene od ostalih stanovnika Srbije: bila je to uloga koju su prihvatile i ozbiljno izvršavale, i tako postale sastavni neophodni deo rasnog progona jevrejskog i romskog stanovništva. U narednom periodu, pored izbacivanja iz državnih aparata svih preostalih zaposlenih Jevreja i od sada i Roma, vršena je pre svega konačna registracija celokupnog jevrejskog i romskog stanovništva.¹⁸³

Ubrzo je pokrenuta mašinerija za istrebljenje Roma i Jevreja. Nakon kapitulacije Jugoslavije u Srbiji je uspostavljena nemačka vojna vlast. Poput Jevreja i Romi su morali da nose žutu traku na ruci sa natpisom „Zigeuner“. U tramvaje su postavljeni natpisi „Zabranjeno za Jevreje i Cigane“.

Korišćena je nova taktika za ubijanje Roma. Streljani su kao taoci kada bi nemačke vojnike ubili partizani. U Kragujevcu je 1941. pogubljeno 200 Roma, pored mnogih Srba, u znak osвете za smrt 10 nemačkih vojnika. Ta pogubljenja su izvršili regularni vojnici nemačke vojske. Nakon što je toliko muškaraca streljano, okupa-

—

181 Agencija Rudnik, 10. 11. 1941.

182 Ilija Malović, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka“, *Sociologija*, 1 (2008), 81.

183 Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta* (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014), 46.

torske snage su se suočile sa problemom velikog broja žena i dece bez hranitelja. Rešenje je lako pronađeno. Iz Nemačke su dovezeni pokretni plinski kombiji, u koje su ukrcani žene i deca, odvezeni u šume, ugušeni plinom i zakopani. Njihova imovina je poslata u Nemačku kako bi je dobrotvorne organizacije podelile civilnom stanovništvu.¹⁸⁴

Uz nemačke vojne formacije, dobrovoljno, tačnije, „dobrovoljno“ su se priključile i srpske kolaboracionističke formacije. „Nekoliko dobrovoljaca, pod vodstvom IR¹⁸⁵ Žile Zdravkoveca, prihvatilo se zadatka da sakupe sve Rome. Među Romima je bilo nekoliko nepokretnih staraca. Dobrovoljci su ih kao vreće bacali na kamione.“¹⁸⁶ „Ljotićevci su se trudili da iz velike grupe uhapšenih Kragujevčana izbave one koji će, po njihovom mišljenju, postati novi 'dobrovoljci'. Umesto njih, dali su Nemcima druge taoce, uglavnom Rome, i to u većem broju nego što je bilo potrebno“¹⁸⁷ Bestijalnost zločinačke nacističke ideologije pokazuje se i streljanjem dece – đaka i malih Roma čistača cipela. „Iako su savremenici bili zapanjeni razmerama zločina, ipak je na sve njih najdublji utisak ostavilo streljanje oko trista đaka kragujevačkih srednjih škola i mladića tog uzrasta i dece od 12 do 15 godina starosti, malih čistača cipela.“¹⁸⁸

U Nišu je, pre početka Drugog svetskog rata, živelo oko 40.000 žitelja i među njima oko 950 Roma na gradskom području i oko 350 Roma na seoskom području. O razmerama genocida nad Romima govori podatak da je popisom iz 1948. godine u Nišu evidenti-

---

184 Donald Kenrick, *Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies)* (Toronto, Plymouth: The Scarecrow Press, Lanham, 2007), 112.

185 Infanterie-Regiment – pešadijski puk (prim. – Đ. J.).

186 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji – Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, preveli Agnes Eremija, Andra Mošić, Ana i Teodor Kovač (Beograd: Službeni list SRJ, 2007), 165.

187 Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 138.

188 Staniša Brkić, *Ime i broj*, Beograd (Kragujevac: Muzej žrtava genocida, Spomen-muzej „21. oktobar“, 2020), 9.

rano 566 Roma, a na seoskom području opštine Niš 354 Roma.¹⁸⁹ Međutim, ovaj podatak se mora uzeti sa izvesnom rezervom jer je etnička mimikrija kod Roma i tada (kao i danas) bila vrlo izražena. Pored toga, okupatorske vlasti su objavljivale imena streljanih Srba i Jevreja, ali o ubijenim Romima nisu vodile naročitu evidenciju. U Arhivu i Muzeju grada Niša ima vrlo malo dokumenata o Romima, te se ne može utvrditi makar približan broj streljanih Roma, niti se može iole potpunije sagledati njihov položaj u vreme okupacije.

Istraživanje života i stradanja Roma u ovom periodu ne otežava samo nedostatak dokumenata, već i izražena nezainteresovanost stručne i šire javnosti za tu mračnu stranicu bliže prošlosti. Posebnu teškoću predstavlja otežana mogućnost, zbog navedenih problema, za trajnu, raznovrsnu i plodotvornu debatu istraživača tzv. romske ratne situacije. Mora se ovde naglasiti da veliki i značajan doprinos u proučavanju Roma u protekle tri decenije daje Odbor za proučavanje života i običaja Roma Srpske akademije nauka i umetnosti. Profesorica Svenka Savić je 2004. pokrenula Školu romologije na Univerzitetu u Novom Sadu. Profesor Niškog univerziteta Dragoljub B. Đorđević se decenijama bavi izučavanjem Roma. Sa svojim saradnicima neguje romološku školu u Nišu, doduše, neformalnu. Sećam se da sam, pre više godina u okviru predmeta sociologija kulture, u okviru doktorskih studija na Filozofskom fakultetu u Beogradu, pokrenuo jednosemestralni kurs o romskoj kulturi. Na predavanje je došlo mnogo studenata. Ne samo sa Filozofskog fakulteta, već i sa drugih. Na moje pitanje o tome šta ih je motivisalo da prisustvuju nastavi, oni su odgovorili da se o Romima vrlo malo zna u našoj javnosti i da zato žele da steknu osnovna znanja o toj zajednici. I pored tih nastojanja i lične inicijative pojedinaca iz akademske zajednice i društvenih aktivista, i pored višegodišnjih nastojanja romskih udruženja, univerzitetskih profesora, na našim univerzitetima još uvek nema romoloških studija... Državna administracija je uvek odgova-

---

189 Jovan Ćirić, „Prilog o poreklu i prošlosti Roma u Nišu i niškom kraju“, *Nissa*, 3–4 (1991), 468.

rala da je država zainteresovana za takve studijske programe. Dosad je, međutim, država bila samo verbalno „zainteresovana“, bez obzira na interesovanje akademske javnosti. Može se pretpostaviti da je vlast oprezna prema otvaranju tog velikog i dramatičnog istraživačkog polja – posebno ako se ima u vidu da naučnom interesu nikako neće promaći kolaboracija civilnih vlasti i oružanih formacija, činjenica da su vlasti, u sadejstvu sa okupatorom, vodile ogorčenu borbu protiv NOB. Pitanje je još teže, jer je moguće razobličavanje tzv. drugog rojalističkog pokreta kao nacističkog saveznika, učesnika u streljanju stanovništva, te i u Holokaustu nad Romima i Jevrejima – i to pošto im je država dodala status antifašističkog pokreta. Izgleda da bi slobodno istraživanje sudbine Roma u Drugom svetskom ratu dodatno delegitimisalo aktuelni režim.

Sve ovo je bio razlog da 2007. godine, zajedno sa Damirom Barčićem, snimateljem, organizatorom i rediteljem u (sada ugašenoj) romskoj RTV „Nišava“, kao prilog za jedan naučni skup o Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji, snimim dokumentarni film o sudbini niških Roma u Drugom svetskom ratu pod naslovom *Ovaj život, poklonjen mi je*. Glavni akteri filma su bili Romi i jedna Romkinja koji su za vreme Drugog svetskog rata živeli u Nišu. Njihovo svedočenje je retko i stoga i vrlo dragoceno. Danas, koliko nam je poznato, više nisu među živima.

Ratna stvarnost niških Roma je obeležena zločinom, progonom i diskriminacijom koji su vršeni nad njima.

Prvih dana okupacije predsednik niške opštine Dragutin Živković potpisao je „Rešenje na osnovu Uredbe i naredbe vojnog zapovednika u Srbiji o Jevrejima i Ciganima, a u vezi § 4. iste Uredbe da se dole označeni službenici razreše odmah od dužnosti“. Tri službenika Jevreja i petnaest Roma („služitelja Tehničkog odeljenja“) izbačeno je

s posla.¹⁹⁰ Uz to, kvislinška propaganda je označila Rome, uz Jevreje i antifašiste, kao veliku pretnju „novom poretku“. *Novo vreme* piše u tekstu pod naslovom *Prostitutka na čelu komunističkog štaba – Uništenje komunista na Pasjači*¹⁹¹: „Pre izvesnog vremena glavni komunistički štab za Jablanicu, Kosanicu i Toplicu potpuno je uništen... Štab se sastojao od Jevreja, Cigana, propalih gimnazista i studenata, nedoučenih intelektualaca i robijaša iz mitrovačkog zatvora na čelu kojih se nalazila ‚Mancika‘¹⁹² prostitutka iz Prokuplja.“¹⁹³ U skladu sa rasističkom politikom kvislinških vlasti u Srbiji, Romi su bili, primera radi, isključeni prilikom dodele besplatne hrane beogradskoj sirotinji. U *Novom vremenu* se može pročitati sledeća vest pod naslovom *Na dan svoje slave deliće Beogradska opština hranu i hleb sirotinji*: „Sutra na Spasovdan, na dan svoje slave, opština grada Beograda podeliće sirotinji beogradskoj besplatno hranu i hleb. Pravo na ovo imaju svi izuzev Jevreja i Cigana.“¹⁹⁴

Sastavni deo romskog života je bio koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu. Romi su internirani su u taj logor zajedno sa Srbima, Jevrejima i internircima iz raznih krajeva Evrope. Iz tog logora za njih su vodila tri puta. Jedan put ih je vodio na prinudni rad u Borski rudnik, drugi u koncentracione logore širom Evrope, a treći na Bubanj, brdo u okolini Niša, gde su streljani. Pored toga,

190 Ovim rešenjem „razrešeni su od dužnosti“ Bukiš Geršon, ekonom Gradskog poglavarstva; Mandilović Nahman, činovnik Uprave trošarine; Harovan Aron, stražar Uprave trošarine; Latifović Trajko, malbaša Gradskog poglavarstva; Hajrić Salija, malbaša; Salijević Jašar, malbaša; Zekić Gane, malbaša; Eminović Arif, malbaša; Agušević Mustafa, malbaša; Ajdinović Salija, služitelj Tehničkog odeljenja; Asanović Šefket, čistač; Kurtić Nezir, čistač; Salijević Numer, čistač; Bajramović Meda, čistač; Alijević Džema, pozivar; Salijević Ašim, pozivar; Suljić Mustafa, pozivar; Osmanović Jašar, čistač dnevnica. Rešenje broj 28199 od 10. 6. 1941. Arhiv grada Niša (dalje: AGN).

191 Pasjača je naselje u okolini Prokuplja, blizu Niša.

192 Nedeljka Tašković Mancika nije bila prostitutka.

193 „Novo vreme“, 15. 3. 1942.

194 „Novo vreme“, 28. 5. 1941.

prinudni rad je bio svakodnevica onih Roma koji nisu bili internirani. Romkinje su prale Nemcima, čuvarima logora, posuđe, uređivale su jevrejske kuće u koje su se useljavali Nemci, krečile su javne objekte... Romi su bili prinuđeni da prisustvuju streljanjima na Bubnju i da potom sahranjuju streljane, kao i da prenose rekvirirane stvari logoraša u nemački magacin, u koji je pretvorena niška Sinagoga. To je bilo posebno traumatično iskustvo jer su na takve „poslove“ bila primoravana i deca od 10–12 godina.¹⁹⁵

Septembra 1941. u Nišu je otvoren nacistički koncentracioni logor u kasarnskim objektima Jugoslovenske vojske.¹⁹⁶ Feldkomandatura 809 je formirala koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu (*Das Anhalter lager – Nisch*). Stratište na Bubnju je formirao šef Gestapoa u Nišu SS kapetan Robert Hamer (*Robert Hammer*), Nemaac iz Štetina.¹⁹⁷

Kroz logor je prošlo više od 30.000 logoraša. Na Bubnju je streljano između 5.000 i 12.000 iz logora. Utvrđeno je samo 1.910 imena streljanih. Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu likvidiran je 14. septembra 1944. godine. Već sutradan u logoru nije bilo nikog iz logorske uprave i straže. Tog dana iz Niša se povukao i Gestapo, ostavljajući grad operativnim i nemačkim vojno-policij-

---

195 Prema sećanjima Esada Useinovića, Mustafe Barčića, Malke Memetović, Malića Sinanovića i Ahmeta Huseinovića iz dokumentarnog filma o niškim Romima u vreme Drugog svetskog rata *Ovaj život, poklonjen mi je* (scenarij: Đokica Jovanović; režija: Đokica Jovanović i Damir Barčić; produkcija RTV Nišava, Niš, 2007=.

196 Zanimljiv je podatak da je prvi komandant logora Robert Sauerlajn (Robert Sauerlein) bio slikar. „On je realizovao velika februarska streljanja 1942. godine. Tražeći da u logoru ima uvek dovoljan broj logoraša za streljanje po kvoti, ljutio se kad su agenti Specijalne policije dovodili srednjoškolce, skojevce od 15–16 godina, govoreći: „Ovo je koncentracioni logor, a ne zabavište!“, ali mu to nije smetalo da i njih šalje na Bubanj.“ Miroslav M. Milovanović, *Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju* (Niš, ISI/OO SUBNOR Niš/NN, 1983), 66.

197 *Enciklopedija Niša, knjiga Istorija*, (Gradina, Niš, 1995), 133–134. i 199; Dragoljub B. Đorđević, *Serbian Roma Sufferings in the Second World War: Religiological Indications and Smaller Romological Precious Contribution*, u Dragan Todorović (ur.) *Culture in the Processes of Development, Regionalization and Euro-Integration of the Balkans* (Niš: Sven, 2003), 355.

skim jedinicama. Zgradu logora i ostale objekte u logorskom krugu koristile su do oslobođenja (14. oktobra 1944) nemačke radne grupe. Nemci su uništili svu dokumentaciju o Logoru na Crvenom krstu tako da nikad neće biti utvrđen ni tačan broj logoraša, ni tačan broj streljanih na Bubnju...¹⁹⁸ Prema *Enciklopediji Niša* streljano je oko 10.000 –12.000 logoraša – učesnika NOR-a i antifašista iz Srbije, posebno iz jugoistočne Srbije, ali i iz Jugoslavije. U logoru je bilo i Poljaka, Francuza, Grka, Rusa i Engleza. Streljanja su počela januara 1942. godine a okončana su pred samo oslobođenje Niša. Često je dnevno streljano i po nekoliko stotina ljudi, a najviše je streljano 16. i 17. februara 1942. godine, posle bekstva grupe od 105 logoraša. To je bilo, koliko nam je poznato, prvo organizovano bekstvo logoraša iz konclogora na evropskom tlu. Tom prilikom je streljano više od hiljadu ljudi, a samo 17. februara je streljano 850 logoraša (Srba, Jevreja i Roma). Pred kraj rata nacisti su krajem septembra i početkom oktobra 1944. oko 20 dana otkopavali leševe na Bubnju i spaljivali ih. Tako je u velikoj meri skrivena istina o razmerama zločina u ovom logoru. Ovaj logor je jedini među koncentracionim logorima u Jugoslaviji koji je sačuvan u celini.¹⁹⁹

Politiku uništenja Roma u Srbiji kreirali su: nemački vojni zapovednik Hajnrih Dankelman (*Heinrich Dankelmann*), šef Gestapoa (Ajnzackomande Beograd) Karl Krauze (*Karl Krause*), predsednik vlade Milan Nedić, ministar unutrašnjih poslova Milan Aćimović, upravnik grada Beograda Dragomir Dragi Jovanović i šef Specijalne policije Ilija Paranos.

Prvo veliko hapšenje Roma u Nišu dogodilo se 20. oktobra 1942. godine. Noću, u 22 časa, kvislinška vojska je blokirala svih pet romskih mahala („Stočni trg“, „Beograd-mahalu“, „Stambol-kapiju“, „Čair“ i „Rabadži-mahalu“). „Hapsili su sve muškarce, mladiće od 16 godina, kao ljude u dubokoj starosti. Romski kmet je vodio voj-

---

198 Prema: Miroslav M. Milovanović, Nemački koncentracioni logor.

199 *Enciklopedija Niša*, knjiga *Priroda, prostor, stanovništvo* (Gradina, Niš, 1995), 14–15. *Enciklopedija Niša*, knjiga *Istorija* (Gradina, 1995), 133–134.

nike i vikao na srpskom: ‚Narode ustanite i izlazite, a na romskom jeziku ‚Bežite, kud ko zna. Zahvaljujući toj snalažljivosti kmeta mnogi su se razbežali. Ipak je uhapšeno oko 370 Roma i odvedeno u Logor na Crvenom krstu. Među njima je bilo i dosta muzičara. Jednom su dozvolili da unese violinu. Tako je u logoru nastala i poznata pesma,²⁰⁰ „Ciganska je tuga pregolema, niko ne zna šta se njima sprema.“²⁰¹ O ovom prvom velikom hapšenju Roma svedoči Esad Useinović. Prema njegovim rečima, romski kmet se zvao Arif. Policija je saznala da je on upozoravao Rome da beže, pa je uhapšen i mučen; nekoliko meseci kasnije umro je od posledica torture.²⁰²

Tom prilikom je na Bubnju streljano preko 600 Roma iz Niša i okolnih mesta i gradova.

Pre tog masovnog hapšenja, piše Miroslav M. Milovanović, Romi nisu mnogo uznemiravani zahvaljujući zalaganju nekih albansko-muslimanskih verskih autoriteta. Uz pomoć reisul-uleme, vrhovnog poglavara muslimana u Jugoslaviji, oni su uverili nemačku komandu da njihovi sunarodnici u Nišu nisu Cigani, ni skitači, da imaju svoje zanimanje, da su muslimani i da pripadaju albanskoj i turskoj narodnosnoj grupi.

Uslovi u logoru su bili izuzetno teški. Samo u jednoj sobi je bilo preko 200 logoraša. Nisu mogli ni da legnu. Za zadovoljenje fizioloških potreba su imali samo jednu kibli, pa se to činilo i na podu. Romi koji su izbegli hapšenje pokušavali su da spasu iz logora svoje sunarodnike. Jedna delegacija je uspela da uspostavi vezu sa Ali-begom Dragom, koji je, zajedno sa Džafer Devom, agentom Abvera, na Kosovu bio na čelu kvislinskih Albanskog narodnog saveza. On je od Gestapoa u Nišu izdejstvovao da uhapšeni Romi budu pušteni. Ali jedna grupa od 90 Roma je prebačena u Kazneni zavod; odatle

---

200 „Ciganska je tuga pregolema, niko ne zna šta se njima sprema. Šefket svira turske melodije, a ponajviše ternije borije.“

201 Miroslav M. Milovanović, *Nemački koncentracioni logor*, 195.

202 *Ovaj život, poklonjen mi je*, dokumentarni film.

su ti Romi odvedeni na Bujanj i streljani 23. februara 1943. godine.

Kada je u maju 1941. godine izašla nemačka uredba o Jevrejima i Ciganima, i Romi su morali da nose žutu traku i bilo im je ograničeno kretanje u gradu.²⁰³ Kasim M. Ćehajić, sudija Sreskog šerijatskog suda, čija su dva sina bila u nemačkoj vojsci, i Sulejman Babić, pisar tog suda, još pre rata agent nemačke obaveštajne službe i službenik Sreskog suda u Nišu, vođa narodnosne grupe Albanaca muslimana u Nišu, održavali su vezu sa Feldkomandanturom. Oni su 1942. godine, na molbu Roma, od feldkomandanta tražili skidanje traka. Odgovoreno im je da je to u nadležnosti nemačkog komandanta Srbije. Ćehajić je u Beogradu izdejstvovao da Romi u Nišu skinu trake i da mogu da se zapošljavaju. U Šumatovačkoj ulici broj 7 imali su kancelariju u kojoj su se dogovarali kako da spase nekog od sunarodnika koji je uhapšen, pa su skupljali i novac da bi mitom izdejstvovali oslobađanje.

Strah Roma od novih hapšenja i streljanja zloupotrebljavali su Ćehajić i Babić tako što su mobilisali Rome za nemačku vojsku. Babića je posle kapitulacije Italije Ali-beg Draga postavio za vođu narodnosne grupe Albanaca muslimana ne samo u Nišu, već i u Srbiji. Kao vođa te narodnosne grupe u koju su uključeni i Romi, on je vodio prepisku sa Feldkomandanturom 809, izdavao potvrde, sa pečatom: Grupe Popullore Shqiptare, Die Albanische Volksgruppe, Nisch. Iz optužnice vojnog suda XIII korpusa NOVJ i iskaza svedoka na suđenju Kasimu Ćehajiću i Sulejmanu Babiću vidi se da su oni vršili pritisak na Rome da se izjašnjavaju kao Albanci i da stupaju u albanske kvislinške jedinice. Međutim, njihovo zalaganje nije bilo naročito uspešno. Mobilisano je samo 14–16 Roma muslimana iz Niša i po jedan iz Aleksinca i Bele Palanke. Babić je vršio mobilizaciju i u Leskovcu, Prokuplju i drugim mestima. Jedan

---

203 Nemačke i bugarske vlasti su zabranile niškim Romima da posećuju njihovu veliku svetinju – Zajde Badža, koja se nalazi neposredno uz zidine Niške tvrđave, pored Beogradske kapije. O ovom islamsko-hrišćanskom romskom kulturnom mestu vidi u: Dragoljub B. Đorđević i Dragan Todorović, „Zajde Badža“, Kultura (2002), 103–104.

odred mobilisanih Roma, pod komandom nemačkih oficira, imao je sedište u Leskovcu, a kasnije u Nišu.²⁰⁴

Pravoslavni sveštenici su, takođe, spasavali Rome. „Popovi [...] uz podršku meštana su Rome uvodili u pravoslavlje i tako im čuvali glave i familije od streljanja ili deportovanja u logore [...] Informatori beleže: „Velepolski Romi nisu odvajkada bili pravoslavne veroispovesti. Njih je sveštenik Živojin Savić masovno *pokrstio* u toku 2. svetskog rata, dajući im i srpska imena i prezimena, i spasavajući ih od nemačkog streljanja.“²⁰⁵

Na osnovu podataka do kojih sam došao koristeći fondove Arhiva grada Niša u logoru na Crvenom krstu i na Bubnju streljano je 298 Roma. Naravno, to je nepotpun broj. A da li je makar približno verodostojan? Ni to se ne zna. To je razlog za opsežno skrupulozno istraživanje o streljanim Srbima, Jevrejima, Romima... u Nišu.

U spomen svim streljanim 1963. godine je podignut monumentalni spomenik na Bubnju u obliku tri stisnute pesnice, rad vajara Ivana Sabolića iz Zagreba.

Na kraju navodimo neka svedočenja Roma o streljanju, kao i o streljanju Roma, na osnovu dokumenata o kojima brine Istorijski arhiv u Nišu.

„Nemci su šest zarobljenih partizana 5. decembra 1941. godine streljali na groblju kod Žitkovca. Najpre im je pročitana smrtna presuda na nemačkom jeziku... Odbili su versku ispovest svešteniku Vukadinu Vukadinoviću, izjavivši da su oni narodni borci. Novac i stvari od vrednosti koje su našli kod streljanih partizana, Nemci su uzeli za sebe, a svešteniku su na to dali pismenu potvrdu.

---

204 O aktivnostima Ali-beg Drage i Kasima M. Čehajića vidi šire u: Miroslav M. Milovanović, *Nemački koncentracioni logor, 194–195*.

205 Đorđević B. Dragoljub i Dragan Todorović, „Javor iznad glave – Klasična vera i romsko-pravoslavna seoska groblja“, *Komrenske sociološke susreti* (Niš: Društvo dobre akcije, 1999), 51.

Toga dana Nemci su streljali i 33 Roma, pohapšenih u Jošanici.²⁰⁶

***

„Meseca februara 1942. godine odveden sam od strane Feldžandarmerije oko četiri sata izjutra zajedno sa oko 25 mojih sunarodnika (Cigana) kamionom na mesto zvano Buban. Po našem dolasku dobili smo od Nemaca ašove i krampove, pa smo čekali do 6 časova, a tada su počeli da pristižu kamioni sa Jevrejima. Kad bi kamion stigao, Nemci su izvodili iz njega po 12 lica, pa ako su bila nešto bolje odevena, svlačili ih i potom odvodili na jedno 30–40 metara od kamiona. Tu bi ih poređali leđima okrenutim Nemcima koji treba da ih streljaju. Na 6 metara daljine od žrtava, stajali su oko 12 Nemaca i na dati znak pucali u potiljak žrtava. Pošto je posao završen sa prvom dvanaesticom, Nemci su dovodili drugih 12. Tako je to išlo celog dana, sve do 4 časa po podne, tako da je celog dana streljano 1000 osoba. Sva streljana lica bili su Jevreji, a među njima i dve žene i oko 12 dečaka između 12 i 13 godina.“ (Svedok Medo Omerović, streljanje 17. februara 1942).

***

„Kad su streljali decu, jedan dečak od 14 godina kleknuo je pre nego što će da ga streljaju, sklopio ruke i molio – Bitte!, no i on je streljan sa ostalom decom.“ (Svedok Anedži Kurtić, streljanje 17. februara 1942).²⁰⁷

***

„Rađeno na dan 24. februara 1945. god. kod Gradskog poglavarstva za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Nišu, a po predmetu masovnog streljanja od strane Nemaca na Bubnju.

---

206 Dragoljub Ž. Mirčetić, *Ozrenski NOP odred 1941–1943* (Niš: Narodne novine, 1979), 117.

207 Miroslav Milovanović, Nemački koncentracioni logor.

Datuma se ne sećam, ali znam da je bila 1943. god., kada su nas jednoga dana, rano ujutru skupili Nemci pred svoju Feldžandarmeriju, te su nas odatle odveli kamionom na Bubanj, da bi tamo pokopali, kao što smo kasnije videli, one žrtve, koje će oni toga dana streljati. Bilo ih je oko 50. Oko 8 časova naišao je prvi kamion sa žrtvama. Nemci su 10 lica izdvojili i odveli ih na 50 metara od mesta gde je stajao kamion i tako poređali ljude i streljali, gađajući u potiljak. Iza toga smo morali streljana lica odvući do ranije već iskopanih raka, koje su bile dugačke 30 metara, a široke 5. Za vreme dok smo ređali te žrtve, Nemci su poređali drugu deseticu, te i njih na isti način streljali. Tako je to bilo celog dana, sve do 5 časova po podne. Tom prilikom streljano je oko 700 lica...“ (Svedok Memet Kurtić, iz Niša, star 29 godina).

***

„Rađeno 26. februara 1945. god. kod Gradskog povereništva za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Nišu, a po predmetu masovnog streljanja od strane Nemaca na Bubnju.

Kao kmet ciganske male „Stočni trg“, morao sam da dam, odnosno da odredim, po potraživanju biv. niške opštine – moje sunarodnike – za pokopavanje Cigana, koji su streljani 23. februara 1943. g. na Bubnju.

Po pričanju tih mojih ljudi poznato mi je da su tada na Bubnju, između ostalih, streljani sledeći: Memet Ajdarević, star oko 49 godina; Ismailović Sefer, star oko 60 godina; Bajram Belić, star oko 38 godina; Smail Smailović, star oko 38 godina; Salim Jašar Dervišević, star oko 60 godina; Latif Ramadanović, star oko 40 godina; Salija Ajdarević, star oko 60 godina; Mamut Pašić, star oko 62 godine; Saip Ibišević, star oko 65 godina; Tozi Amzić – Asanović, star oko 65 godina; Kamber Mustafić, star oko 60 godina; Ramadan Memetović – Ibišević, star oko 85 godina; Asan Amzić, star oko 65 godina; Alilović Memet, star oko 60 godina; Trajko Kurtić, star oko 20 godina; Feda Sinanović, star oko 50 godina, Ramadan Ajdarović,

star oko 65 godina; Asan Mekić, star oko 40 godina.

Poznato mi je da je Salija Asanović, star oko 55 godina, umro u zavodu, a ne da je streljan na Bubnju, kao što predstavlja njegova kći Ana Šabanović.

Sva gore navedena lica bila su iz Niša.

Koliki je broj bio i koliko su lica od Cigana streljana toga dana nije mi poznato.“ (Svedok Jašar Salijević, iz Niša, star 73 godine)

***

„Rađeno 26. februara 1945. god. kod Gradskog poglavarstva za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Nišu, a po predmetu masovnog streljanja od strane Nemaca na Bubnju.

Kao kmet ciganske male ‚Beograd Male‘ morao sam po traženju biv. niške opštine, da dam ljude, za pokopavanje streljanih Cigana koji su bili na dan 23. februara 1943. godine streljani od strane Nemaca na Bubnju.

Po pričanju tih ljudi, koji su vršili pokopavanje tih žrtava, znam da su sledeća lica tada na Bubnju streljana: Ismail Džemailović, star oko 26 godina; Osman Kadrijević, star oko 44 godine; Ašimović Ćazim, star oko 55 godina; Ašimović Jakup, star oko 25 godina; Gane Zekić, star oko 65 godina.

Sva gornja lica, koja su streljana, bila su iz Niša.

Koliki je broj i koja su još druga lica, tada streljana nije mi poznato.“ (Svedok Trajko Latifović, iz Niša, star 64 godine)

***

„OZNA Niš od 23. II. 1945. g.

[...] Svedoci na dan 14. II. 1945. god.

1) Jašar Smajević Stočni Trg 55 svedoči o 34 lica streljanih u seljačkom odelu.

2) Salija Hajrović: Pričali su mu da su streljani osuđenici.

3) Trajko Latifović – isto kao i Salija.

4) Jašar Alilović svedoči o streljanju osuđenika i načinu izvršenja.

5) Rasim Rušitović – isto. Za rad dobili nagradu 100 din.
6) Borivoje Dimitrijević – Trebinjska 67. – Na Bujanj je 16. i 17. 1942. doterano 46–48 kamiona. Prvog dana osuđenici a drugoga dana Jevreji. Seća se jeseni 1943. g. jedne grupe koja je pevala: Ko ne žali nemo mlad umreti, nek se javi našoj četi... U septembru 1944. g. video je kamion pun muškaraca a zatim čuo plotun. Posle je osetio smrad paljevine leševa te smatra da su svi postreljani i spaljeni...

11) Raka Panić iz Niša. – U 1941. g. nije bilo streljanja. U 1942. g. video osuđenici N. Kaz. zavoda. Na čist ponedeljak video Jevreje. Posle nedelju dana (ili dve nedelje) opet grupa streljana. Video da je oko 30 puta vršeno streljanje. Neposredno pre streljanja u avgustu 1944. video je poslednju grupu streljanih u kojoj je bilo oko 50 lica.

Video je da je na žrtve sipan kreč. Video je spaljivanje žrtava. Čuo je da su Cigani streljani na Bubnju.

12) Sinanović Ismail iz Niša: 23. II. 1945. g.²⁰⁸ video Cigane streljane po spisku V i VI reona. Seća se Trajka Osmanovića i Ramiza Salijevića iz Niša.

13) Aliman Osmanović iz Niša. 14. II. 1945. god²⁰⁹ – vršio je zatrpavanja po pričanju drugih to su Bili Jevreji...

Cigani:

Husein Amzić – 13. II. 1945.²¹⁰ poznato mu je da su u februaru 1943. kada su streljani osuđenici N.K.Z. i 108 kažnjenika muslimana²¹¹, 3 studenta i jedan hodža, dakle svega 112 lica.

20. oktobra 1942. god. uhapšeno je 346 islamskih lica pa je od njih 86 streljano 23. I. 1943. god....

---

208 Datum svedočenja.

209 Datum svedočenja.

210 Datum svedočenja.

211 Skoro svi muslimani u Nišu su bili Romi.

Mustafa Agušević 13. II. 1945. g.²¹² video streljanje osuđenika:
23. II. 1943. streljano 200 lica od toga 80 Cigana.

Jašar Salijević – 26. II. 1945. god.²¹³ prepoznao među streljanima
23. II. 1943. god. Memeta Ajdarevića, Ismailovića Sefrea, Smaila
Smailovića, Jašara Derviševića, Bajrama Balića, Latifa Ramadano-
vića, Aliju Ajdarevića, Mamuta Pašića, Saipa Ibiševića, Tosi Amzića
Asanovića, Kambera Mustafića, Ramadana Memetovića Ibiševića,
Asana Amzića, Alilovića Memeta, Trajka Kurtića, Feda Sinanovića,
Ramadana Ajdarevića, Asana Mekića. Salija Asanović je umro u
N.K.Z. a nije streljan.

Trajko Latifović zna da su streljani Ismail Ismailović, Osman
Kadrijević, Ćazim Ašimović, Ašimović Jakup, Gane Zekić. Sabit
Mustafić je umro kao zarobljenik u bolnici a nije streljan.

Osmanović Ismail prepoznao među streljanima: Tose Amzića,
Asu Amzića, Rušita Mustafića, Ibraima Latifovića zv. ‚Karakon‘,
Asana Mekića, Salija Ajdarević, Melija Pavića, Jašara Derviševića,
Ramadana Memetovića, Ismeta Alilovića, Sefu Atemovića, Saipa
Ibiševića, Smaju Ismailovića, Ramadana Alimanovića, Memeta
Ajdarevića, Ramadana Ajdarevića, Trajka Kurtića, Bajrama Balića,
Fejzu Sinanovića, Kambera Asanovića, Rasima Useinovića, Sefira
Ismailovića, Trajka Kurtića Osmanovića, Ramiza ‚N‘ zv. ‚Mečkar‘.
– Salijević.²¹⁴

---

212 Datum svedočenja.

213 Datum svedočenja.

214 AGN.

Stradanje Roma u Kragujevcu 1941. godine sa osvrtom na kulturu sećanja na Kragujevački oktobar

Apstrakt: Teritorije koje su se između 1933. i 1945. godine našle pod direktnom ili indirektnom kontrolom nacističke vlasti i njenih satelita bile su poprište sistematskih genocidnih mera usmerenih na romsko stanovništvo. Represivne mere sprovedene su i u Srbiji od trenutka uspostavljanja okupacionog režima. Ovaj rad ima za cilj da prikaže represivnu politiku koja je sprovedena nad romskom populacijom u Kragujevcu tokom Oktobarskog pogroma i da predstavi specifičnosti stradanja ove društvene grupe. Pored toga, rad teži da prikaže dešavanja i odnos lokalnog stanovništva prema preživelim članovima ove zajednice neposredno nakon stradanja, u jesen i zimu 1941. godine. Prateći arhivsku građu, rad ukazuje na stradanja kroz koja je prošla ova osetljiva, diskriminisana i egzistencijalno ugrožena društvena grupa. U kontekstu kulture sećanja, u fokusu rada nalazi se spomenik Kristalni cvet, posvećen streljanim Romima.

Ključne reči: Romi, Drugi svetski rat, Srbija, nemačka okupaciona zona, Šumarice, Kragujevački oktobar

UVOD

Romska zajednica kao izuzetno osetljiva, i danas neretko marginalizovana društvena grupa, tokom celog svog postojanja bila je izložena brojnim stereotipima i predrasudama. Sa druge strane, ona je po nepisanom pravilu, delila sudbinu države u kojoj se nalazila – kako u progresivnim momentima, tako i u razornim katastrofama koje je epoha donosila. Segregacija i progoni Roma kroz vekove težili su da izbrišu tragove i prekriju jedinstvenost njihove kulture, uglavnom podržani ili direktno instruisani od različitih

oblika totalitarnih režima. Uprkos svemu, Romi su sve do današnjih dana očuvali niz osobenosti koje nedvosmisleno govore o njihovom etničkom poreklu i identitetu, izgrađenom u konstantnom procesu nadogradnje sopstvene kulture, kao i u interakciji sa sredinom u kojoj borave.²¹⁵

Na prostoru kragujevačke varoši romska zajednica je predstavljala jednu od najstarijih etničkih grupa koja je tu živela još od perioda osmanske uprave. Prema popisu turskih vlasti iz 1570. godine, Romi se pominju u osam gradskih naselja, od kojih se jedno nalazi u Kragujevcu sa ukupno dvanaest romskih domaćinstava (muslimana i hrišćana).²¹⁶ Tokom prvih decenija 19. veka, kao novi naseljenici, izgradili su svoje improvizovane domove u varoši na mestu gde je nekada bio Šanac Kragujevac.²¹⁷ Zanimljiv je podatak da je u periodu pred sam početak Prvog srpskog ustanka 1804. godine srpsko stanovništvo naseljavalo obode oko varoši i da u samoj kragujevačkoj čaršiji nisu živeli Srbi, dok je, s druge strane, nedaleko od gradske džamije postojala ciganska mahala.²¹⁸ Dalji razvoj, kao i uvećanje romske zajednice, vezuju se za proglašenje Kragujevca za prestonicu obnovljene Srbije. Prateći razvoj, industrijalizaciju i urbanizaciju prestonog grada, ova zajednica pronalazi svoje mesto, sa svim svojim specifičnostima, u okviru ciganske mahale. Kao posebno organizovana varoška celina, ciganska mahala se nalazila na levoj obali Lepenice. Nalazimo je kao predmet interesovanja brojnih putopisaca, kako stranih tako i domaćih, koji su prolazili kroz Kragujevac već od prve polovine 19. veka.

---

215 Slavko Stepanović, „Mogućnost istraživanja prošlosti romske nacionalne manjine u arhivima – primer Istorijskog arhiva Šumadije Kragujevac“, *Šumadijski anali*, 12, (2022), 225–226.

216 Rozarija Ilić, Emilija Ilić, *Običaji i tradicija Roma Kragujevca* (Kragujevac: Romski informativni centar, 2002), 11.

217 Boriša Radovanović, *Stari Kragujevac* (Kragujevac: Krug, 1996), 26.

218 Feliks Kanic, *Srbija, zemlja i stanovništvo*, knj. I (Beograd: Srpska književna zadru-
ga, 1986), 301, 307.

Tatomir Vukanović u svom delu *Romi (Cigani) u Jugoslaviji* navodi da je u predelu Lepenice u Šumadiji tokom 19. i početkom 20. veka bilo 39 romskih naselja sa oko 130 domova, premda njihov broj nikad nije tačno utvrđen.²¹⁹ Zasebno romsko naselje u to doba bilo je Trmčište (prostor između današnjih prigradskih naselja Divostin i Poskurice; po nekim navodima gradski Romi koji su živeli na mestu gde je bio austrijski šanac iseljeni su u Trmčište 1867. godine, gde je već bilo romskih porodica iz Bosne),²²⁰ dok su romski zaseoci u selima nedaleko od grada (Jabučje, Korićani, Korman i Mironić) bili u fazi naseljavanja. Zanimljivo je jedno svedočanstvo o suživotu ciganske mahale, njenih žitelja i komšija, koje govori o jasnim zakonskim odredbama i odnosu prema romskoj zajednici na primeru sankcionisanja nepoželjnog ponašanja. Bakalin Petar Đorđević kažnjen je zato što je doveo u pitanje čast devojke koja je stanovala u Ciganskoj mali. „Za takve reči što je izneo na devojku, ako je i Ciganka, udarili smo mu 25 štapa kazne i zapretili smo da nikad više nije se s Ciganima štogod svađao“²²¹ (naglasio S. Stepanović). Sačuvan primer žalbe meštana sela Mainić, upućen Ministarstvu unutrašnjih dela zbog doseljavanja Roma iz susednog sela u njihov atar, iako im je zemljište bilo poklonjeno, jasno govori o stereotipima i strahovima lokalnog stanovništva od nečega što je različito ili nepoznato.

Ciganska mahala kao i naselje Trmčište bivaju raseljeni krajem 19. i početkom 20. veka. Nema pouzdanih izvora o okolnostima koje su dovele do raseljavanja tih naselja (po nekim navodima, *Cigani se zavadiše sa Poskurićanima* pa su u periodu između 1902. do 1906. godine raseljeni).²²² Veći deo se nastanio u Liciku a manji u Suši-

---

219 Tatomir Vukanović, *Romi (Cigani) u Jugoslaviji* (Vranje: Štamparija Nova Jugoslavija, 1983), 107.

220 B. Radovanović, *Stari Kragujevac*, 27.

221 AS, SOK, DP; 1827/580, prema: Aleksandra Vuletić, „Živeti u Kragujevcu“, u Predrag Ilić (ur.), *Prestoni Kragujevac* (Kragujevac: Društvo istoričara Šumadije, 2019), 145.

222 B. Radovanović, *Stari Kragujevac*, 112.

cu,²²³ ali se pouzdano zna da su Romi naselili u tom periodu svoju novu mahal, nedaleko od fabrike pekmeza, na izlazu iz tadašnje varoši u pravcu Kraljeva. To naselje, nazvano Licika po vlasniku fabrike Đorđu Licikasu, brzo se naseljavalo, tako da je u periodu između dva svetska rata u njemu živelo stotinak romskih porodica čiji potomci i danas tu žive.²²⁴

Razvoj industrije prestonog Kragujevca doveo je do ubrzanog širenja grada i doseljavanja velikog broja stanovnika iz susednih oblasti Osmanskog carstva, raznih predela Srbije i južnih krajeva Habzburške monarhije. Taj priliv stanovništva obuhvatao je i nemali broj Roma, koji su dolazili u potrazi za boljim uslovima života. Primera radi, iz Matične knjige venčanih za 1900. godinu, saznajemo da je mladoženja Radovan Kostić iz Kragujevca, star 28 godina, rođen u Anadoliji u Aziji.²²⁵ U arhivskim dokumentima iz dvadesetih i tridesetih godina 19. veka, koji se nalaze u fondu Kragujevačkog suda, kao i crkvenim protokolima rođenih, umrlih i venčanih, mnogi kragujevački žitelji označavani su, umesto imenom i prezimenom, imenom i nadimkom, koji se najčešće odnosio na njihovo zanimanje, etničku pripadnost ili mesto/oblast porekla. Etnička pripadnost kao dodatni podatak najčešće je korišćena za stanovnike cincarskog i romskog porekla. Uz imena stanovnika romskog porekla navodilo se *Ciganin*.²²⁶ Premda tu pojavu iz današnje perspektive možemo sagledavati u negativnom ili diskriminišućem kontekstu, ona može biti od velikog značaja prilikom utvrđivanja etničke pripadnosti stradalih civila za koje se ne zna da su pripadali romskoj zajednici.

Na teritoriji grada Kragujevca i Šumadijskog okruga romska nacionalna manjina je sveprisutna i živa u različitim izvorima, ali

---

223 B. Radovanović, Stari Kragujevac, 26–27.

224 B. Radovanović, Stari Kragujevac, 112.

225 Istorijski arhiv Šumadije Kragujevac (dalje: IAŠK), Zbirka Matičnih knjiga venčanih Crkve silaska sv. Duha (1900), 21, r. b. upisa 154.

226 A. Vuletić, „Živeti u Kragujevcu”, 101.

o njoj nema većeg broja sveobuhvatnih historiografskih istraživanja koja bi rekonstruisala poreklo, prošlost i naročito stradanja kroz koja je prolazila ova ranjiva grupa tokom Drugog svetskog rata. Poslednjih decenija romska zajednica zaokuplja pažnju sve većeg broja istraživača, uglavnom predstavnika društveno-humanističkih nauka kao i zvaničnih ustanova. Ako se osvrnemo na zaključke domaće historiografije, moramo naglasiti da se pitanje genocida nad Romima uglavnom obrađivalo kroz prizmu stradanja Jevreja. Devedesetih godina prošlog veka otvorena su nova pitanja koja su se ticala specifičnosti stradanja Roma. Nakon Venceslava Glišića,²²⁷ upravo je Milan Koljanin u ovom periodu upozoravao koliko je ovo pitanje važno a zanemareno.²²⁸ Značajnu prekretnicu u poznavanju stradanja Roma označila je publikacija *Istorija holokausta Roma*,²²⁹ koja je, između ostalog, skrenula pažnju na najveće metodološke prepreke i poteškoće istraživača koji se bave tom temom. Sagledano iz današnje perspektive, jedan od nesumnjivo najznačajnijih istoričara današnjice kada je reč o razbijanju maglovite predstave o stradanjima Roma u Drugom svetskom ratu na području Srbije svakako je Milovan Pisari.²³⁰

Međutim, na nivou lokalne istorije, kragujevački Romi još uvek predstavljaju neistraženu društvenu zajednicu. Najveći doprinos u dosadašnjim istraživanjima na polju stradanja Roma u Kragujevcu dala je istoričarka Kristina Jorgić Stepanović. Kao kustoskinja Spomen-parka *Kragujevački oktobar*, Jorgić Stepanović je dokumentarnom izložbom o stradanju Roma u Kragujevcu oktobra 1941. godine utvrdila, pre svega, broj stradalih Roma – onaj najmanji

---

227 Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944* (Beograd: Rad, 1970).

228 Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941–1944* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992).

229 Rajko Đurić, Antun Miletić, *Istorija holokausta Roma* (Beograd: Politika, 2008).

230 Ovde ćemo istaći monografiju: Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta* (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014).

u koji ne može biti nikakve sumnje – ali i specifičnosti njihovog fizičkog uništenja, posebnu pažnju posvetivši ulozi nacionalističkog i profašističkog pokreta *Zbor*.²³¹ Ipak, važno je napomenuti da se Jorgić Stepanović u svojim dosadašnjim istraživanjima fokusirala na stradanje Roma tokom Kragujevačkog oktobra, te ovaj rad nastoji da doprinese daljem rasvetljavanju sudbine Roma u Kragujevcu tokom Drugog svetskog rata.

USPOSTAVLJANJE NEMAČKE OKUPACIONE VLASTI NA PROSTORU SRBIJE

Nemačka vojna armada, u saradnji sa svojim saveznicima, otpočela je napad na Kraljevinu Jugoslaviju bez prethodne objave rata u noći između 5. i 6. aprila akcijom na Dunavu i zauzimanjem Sipa. Usledilo je sinhronizovano bombardovanje većih jugoslovenskih aerodroma (Skoplje, Kumanovo, Niš, Zagreb, Brežica, Ljubljana) od nemačke avijacije, dok je Beograd, kao prestoni grad Kraljevine, žestoko zasut nemačkim bombama u zoru 6. aprila 1941. godine. Munjevite, sinhronizovane i dobro pripremljene nemačke vojne akcije dovele su do brzog sloma jugoslovenske vojske, razjedinjene, slabo koordinisane i oslabljene unutrašnjim političkim krizama. Za nepunih trinaest dana okončana su ratna dejstva, te je otpočeo proces okupacije jugoslovenskih teritorija. Usledila je administrativna i vojna podela zemlje na okupacione zone između nemačke vrhovne komande i njenih saveznika. Teritorija Srbije u približnim granicama iz 1912. godine, što je podrazumevalo centralnu Srbiju, s Beogradom kao središtem, odnosno prostor od Save i Dunava na severu do Kosovske Mitrovice i Niškog kraja na jugu, bila je pod-

---

231 Kristina Jorgić, *Susedi kojih više nema: stradanje Roma u Kragujevcu oktobra 1941. godine* (Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 2018).

vrgnuta neposrednoj nemačkoj vojnoj okupacionoj upravi.²³²

Po okončanju Aprilskog rata, naredjenjem nemačke Vrhovne komande od 22. aprila 1941. godine uvedena je funkcija vojnog zapovednika u Srbiji kao najviše političke i vojne okupacione instance, sa gotovo neograničenim ovlašćenjima na datoj teritoriji. Na položaj vojno-upravnog zapovednika u Srbiji tokom 1941. godine prvo je postavljen general avijacije Helmut Ferster, da bi ga u junu zamenio general Ludvig fon Šreder. Krajem leta funkciju preuzima vazduhoplovni general Hainrih Denkelman, koji je ubrzo smenjen, te se polovinom septembra na funkciji zapovednika Srbije našao general Franc Beme. Nakon Bemeovog odlaska na položaj u Finsku, komandu preuzima general Paul Bader, koji će početkom 1942. godine biti imenovan za „komandujućeg generala u Srbiji“ i „odgovornog komandanta nemačkih snaga za jugoistok“.

Nemački okupacioni sistem bio je glomazna i kompleksna struktura. Poslovi vojne uprave bili su u nadležnosti vladinog savetnika Haralda Tunera, čiji je upravni štab u prvoj fazi okupacije imao ulogu zemaljske vlade. Ministarstvo spoljnih poslova Rajha u Beogradu imalo je svog opunomoćnika zaduženog za politička pitanja. Srpska privreda je stavljena pod upravu generalnog opunomoćnika za privredu. U Srbiji je delovala i Posebna operativna grupa Policije bezbednosti i službe bezbednosti Ajnzacgrupe, koja je bila pod direktnom komandom uprave za bezbednost Rajha u Berlinu. Unutar službe Ajnzacgrupe postojao je odsek Gestapoa, u čijem posebnom sektoru je bio odsek za Jevreje a kasnije i za Rome. Najjednostavnije govoreći, nemačko okupaciono područje u Srbiji bilo je podeljeno na četiri feldkomandature (oblasne komande) sa komandama u

---

232 Neka od nezaobilaznih dela koja se bave Srbijom pod nemačkom okupacionom zonom: Ferdo Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970); Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu* (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979); Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992); Nikola Popović, *Koreni kolaboracionizma* (Beograd: Narodna knjiga, 1984); Đoko Slijepčević, *Istorija Jugoslavije uoči i za vreme Drugog svetskog rata* (Minhen: Iskra, 1978).

Beogradu, Pančevu, Nišu i Užicu, sa njihovim ortskomandaturama (komanda mesta), koje kasnije menjaju naziv u krajskomandature (okružna komanda), i mrežom prekih sudova.²³³

Međutim, prema shvatanju Haralda Tunera, da bi uspostavljena nemačka vlast na okupiranim teritorijama bila što efikasnija, bilo je neophodno formiranje srpskog upravnog aparata koji će sprovoditi nemačke ciljeve na terenu. Već početkom maja 1941. godine, posle razgovora sa domaćim politički-podobnim ličnostima, stvorena je prva kolaboracionistička administracija u Srbiji – Savet komesara. Na čelu se našao bivši ministar unutrašnjih poslova, Milan Aćimović, dok je za upravnika grada Beograda postavljen Dragi Jovanović, takođe čovek koji je zavređivao nemačko poverenje od ranije. Stupanjem na dužnost Saveta komesara obnovljen je rad državnog upravnog aparata na nivou predratnih banovina, sreskih načelstava, opština, poreskih i katastarskih uprava. Obnovljen je rad žandarmerije, dok je pod upravom grada Beograda formirana specijalna policija sa širokim ovlašćenjima. U specijalnoj policiji bio je izdvojen poseban odsek za Jevreje i Cigane. Policijske i žandarmerijske snage komesarijata, a kasnije i vlade Milana Nedića, učestvovala su, zajedno s nemačkim snagama ili samostalno, u racijama na civilno stanovništvo, to jest u kaznenim ekspedicijama i merama odmazde i zastrašivanja civila. Posebnu ulogu u sprovođenju represivnih mera nad civilnim stanovništvom i pripadnicima antifašističkih pokreta u funkcionisanju kolaboracionističkog aparata vlade Narodnog spasa zauzima desničarski i profašistički pokret „Zbor“ Dimitrija Ljotića i njegovih paravojnih formacija.

Jedan od prvih zadataka novouspostavljene uprave okupacionog aparata u Srbiji bio je uvođenje dela zakonodavnog sistema koji se već primenjivao u drugim okupiranim delovima Evrope. Brzo

---

233 Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, „Uvodna studija“, u Branka Prpa (ur.), *Logor Banjica: Logoraši, Knjige zatočenika koncentracionog logora Banjica (1941–1944)*, tom I (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009), 12–15; M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 35–37.

uvodjenje Srbije u postojeći sistem uredbi i naredbi sa zakonskom snagom možemo tumačiti i kao potrebu da se stanovništvo, koje je za samo nekoliko dana ostalo bez svoje države i političkog rukovodstva, mirno podvede pod upravu okupacione vlasti i nastavi svoj život bez većih turbulencija. S druge strane, bilo je potrebno da se što pre i što jasnije okupiranom stanovništvu stavi do znanja da će svi ciljevi nacionalsocijalističke ideologije i rasne politike bez izuzetka biti sprovedeni i usvojeni. Tako su u Beogradu već 16. aprila bile donete prve odredbe koje su se odnosile na Jevreje, da bi se nakon toga u fokusu našli i Romi. Donet je niz uredbi kojima su njihova prava sužavana, da bi konačan status Jevreja i Roma bio definisan 30. maja 1941. godine *Naredbom koja se odnosi na Jevreje i Cigane*. Ovaj pravni akt sačinjen iz 22 člana od kojih se 17 odnosilo eksplicitno na Jevreje a tri na *Cigane*, dok su poslednja dva člana predviđala dužnosti srpskih vlasti u cilju sprovođenja naredbi. Ovim aktom Romi su u potpunosti obespravljani i izjednačeni s Jevrejima. Propisano je javno, vizuelno izdvajanje Roma obavezom nošenja žute trake sa natpisom *Ciganin*. Ta naredba odnosila se na lica koja vode poreklo od tri *ciganska* pretka, zatim na *ciganske meleze* koji vode poreklo od jednog ili dva *ciganska* pretka kao i na one koji su oženjeni ili stupaju u brak sa Romkinjom.²³⁴

Posle donošenja tih uredbi započelo se sa registracijom celokupnog jevrejskog i romskog stanovništva. Romi se na osnovu prijave upisuju u *ciganske liste*. Ta vrsta evidencije nesumnjivo ima ogroman značaj ali, nažalost, za mnoge gradove nije sačuvana (npr. za Kragujevac), premda i sačuvani spiskovi drugih mesta (pre svega Beograda) ne odražavaju realnu zastupljenost romske populacije. Ubrzo su usledili zahtevi za proverom *rasno podobnih* službenika u državnoj službi širom nemačke okupacione zone. Srpske vlasti donose još neke mere protiv Roma i Jevreja: primer je odredba od 19. juna kojom Savez muzičara za Srbiju obaveštava muzičare

---

234 Za detaljnu analizu antiromskog zakonodavstva videti: M. Pisari, Stradanje Roma u Srbiji, 41–46.

Jevreje i Rome da je njihovo poslovanje u suprotnosti s postojećim propisima i da im se ne dozvoljava rad. Romi i Jevreji su isključeni iz obrazovnog sistema i svih ostalih državnih sektora. Neke olakšice za pripadnike romske populacije donosi iznenadna naredba šefa upravnog štaba Turnera od 11. jula 1941. godine. Dopis koji je dostavljen Ministarstvu unutrašnjih poslova ticao se položaja Roma: predviđeno je da se iz *spiska Cigana* brišu srpski državljani *ciganskog porekla* koji se bave poštenim poslom, koji vode uredan život i čiji su preci nastanjeni pre 1850. godine, što treba svakako dokazati. Dokaz o nastanjenosti treba podneti nadležnom predsjedniku opštine, koji će postupiti po uredbi. Ta odluka donekle je odložila rešavanje romskog pitanja: zapravo je romska populacija prividno ostavljena na miru zbog trenutnog preopterećenja policijskog i žandarmerijskog aparata Jevrejima i komunistima, ali se nije odustalo od obračunavanja s Romima.

STANJE ROMSKE POPULACIJE U KRAGUJEVCU UOČI OKTOBRA 1941. GODINE

Kao jedan od najznačajnijih industrijskih centara zemlje, Kragujevac je, neposredno po Aprilskom slomu, imao značajan priliv izbeglica, ali njihov broj nije ni približno utvrđen sve do danas. U grad su pristizala lica u potrazi za mirnijim i stabilnijim životom u jednom turbulentnom vremenu: naročito iz Makedonije (Skoplje, Kumanovo, Bitolj) i Kosmeta (Prizren, Peć, Priština). Među njima je nesumnjivo bilo i Roma, ali njihov broj nije moguće utvrditi, što dodatno otežava ionako kompleksan proces rekonstrukcije i utvrđivanja činjenica o stradanju Roma u Kragujevcu. Prema podacima Načelstva, u letnjim mesecima 1941. godine u Kragujevcu je bilo 38.000 ljudi, dok su nemačke okupacione vlasti navodile broj nešto manji od 42.000. Romska populacija u Kragujevcu u najvećem broju bila je nastanjena u naselju Licika i ulicama u neposrednoj blizini,

ali ih je svakako bilo i na periferiji grada, danas prigradskim naseljima poput Mečkovca (danas Ilićevo), Grošnice, Petrovca, Sušice i sl.

Pre nego što ukažemo na stradanje romske populacije za vreme prve godine okupacije, najpre ono ekonomsko, treba skrenuti pažnju na njihov već težak položaj u egzistencijalnom smislu. Romske porodice i uoči rata srećemo u poziciji teške svakodnevice, sa molbama upućenim vlastima za pomoć, da bi nakon donošenja prvih represivnih mera njihov položaj bio dalje pogoršan, najčešće zbog gubitka posla i nemogućnosti da poštenim radom obezbede svoju egzistenciju. Najtragičniji zaključak do kog se dolazi uvidom u dokumenta Poglavarstva grada Kragujevaca jeste da se na primeru samo jedne porodice i njene sudbine od početka okupacije do smrti njenih članova može rekonstruisati surovo i jasno definisana i sprovedena rasna politika kolaboracionističkog režima. Brojne su molbe Roma i Romkinja upućene Gradskom poglavarstvu u cilju dobijanja određene finansijske potpore (materijalne pomoći). Tako, primera radi, Mileva Petrović, majka četvoro dece, udata za svirača, traži pomoć za izdržavanje porodice jer su siromašnog materijalnog stanja. Za njen iskaz garantuju Milorad Jovanović i Velimir Vasić, svirači iz Licike.²³⁵ Posebnu težinu takvim molbama, kao što je to primetila Jorgić Stepanović, daje saznanje šta se sa određenim ljudima dogodilo samo nekoliko meseci kasnije, oktobra 1941. godine.²³⁶ Natalija Palić je marta 1941. godine uputila molbu Poglavarstvu za finansijsku pomoć jer su muž Radomir i ona siromašni; on radi kao čistač i teško žive,²³⁷ dok se Miloš Dimitrijević više puta obraćao kako bi mu bila isplaćena invalidska pomoć.²³⁸ Za razliku od

---

235 IAŠK, Fond Poglavarstvo grada Kragujevca (1941–1944) (dalje: PGK), br. 11272.

236 Kristina Jorgić Stepanović, „(Ne)zaboravljene žrtve: stradanje Roma u Kragujevcu 21. oktobra 1941. godine“, u Kristina Jorgić Stepanović i Nenad Antonijević (ur.), *Srbija 1941. godine* (Kragujevac i Beograd: Spomen-park „Kragujevački oktobar“ i Muzej žrtava genocida, 2023), 21.

237 2³⁷ IAŠK, PGK, br. 11325.

238 IAŠK, PGK 9785, 12926, 19968.

Radomira Palića koji je imao dovoljno sreće da preživi streljanje, Miloš Dimitrijević je, iako invalid, sa svoja četiri sina izgubio život u Šumaricama. Sličan je i slučaj Vlastimira Dimitrijevića, koji marta 1941. godine traži „ličnu potporu“ jer je pozvan na vojnu vežbu.²³⁹ I on je streljan 21. u oktobru 1941. godine.

Čim je uspostavljena nemačka okupaciona vlast u gradu, otpočelo je sprovođenje donetih mera. Prvi primer rasne isključivosti ogleda se u proveru rasno podobnih u javnoj službi. Primera radi, Dragi Jovanović je 10. juna 1941. godine naredio identifikovanje Roma u javnim službama u Beogradu,²⁴⁰ a Kragujevac nije mogao biti izuzetak. Već 21. juna Gradsko poglavarstvo utvrdilo je da su iz opštinske službe otpušteni, kao rasno nepodobni, Jevrejka Sara Šnerson i Rom Kosta Mihailović. Za razliku od Sare Šnerson, čija sudbina se zna budući da je stradala sa grupom Jevreja u Kragujevcu 20. oktobra, do danas nije utvrđeno da li je Kosta Mihailović preživeo Drugi svetski rat.²⁴¹

U međuvremenu, od sredine jula 1941. godine u nemačkoj okupacionoj zoni otpočeo je proces „brisanja sa spiska Cigana“. Naime, 11. jula Turner je na nekadašnjem prostoru Srbije odvojio Rome čergare od Roma starosedelaca, te su se, doduše privremeno, samo prvi našli na udaru antiromskih mera. Mnogobrojna arhivska građa iz tog perioda svedoči o tome da su Romi težili da dokažu svoju rasnu „ispravnost“ time što bi, uz prisustvo svedoka, izjavljivali da žive na određenoj adresi još od 1850. godine. Međutim, u slučaju Kragujevca uočljiv je izvesni kuriozitet: Romi u daleko većem broju traže brisanje sa spiska u novembru i decembru 1941. godine, dok se tokom leta i rane jeseni javlja tek poneki usamljeni slučaj. Teško je tvrditi zbog čega je to tako; možemo samo pretpostaviti da su se na lokalnom nivou Romi donekle osećali bezbednim i nadali se da

---

239 IAŠK, PGK, 10088.

240 M. Pisari, Stradanje Roma u Srbiji, 81.

241 K. Jorgić Stepanović, „(Ne)zaboravljene žrtve“, 21.

će tako i ostati. Sve takve iluzije su sigurno nestale posle oktobra 1941. godine, pa je logično da se posle ogromnih gubitaka u svojoj populaciji, Romi daleko češće obraćaju vlastima s dokazima o nastanivanju da bi makar donekle povratili osećaj bezbednosti. Kao vrlo ilustrativan može poslužiti slučaj Kragujevčanina Bogoljuba Tanasijevića, koji se obratio Opštinskom sudu 27. juna kako bi dokazao da njegova porodica nije čergarska.²⁴² Tanasijević prilaže uverenje po kome se vidi da je od 1923. godine živeo u Beogradu, ali da se po izbijanju rata s porodicom vratio u rodni grad. Indikativno je to što je naveo da su mu roditelji *Srbi pravoslavne vere*, dok su baba i deda *vere muslimanske*. Međutim, mastilom je precrtano *Srbi*, i premda ništa na tom mestu nije dodato, na samom kraju molbe, gde Tanasijević izjavljuje „moji roditelji i ja nikada nismo živeli čergaški i skitaški“, dodato je, sasvim sigurno rukom molioca i pod „sugestijom“ administracije, „a da sam po rasnosti ciganin“. Ovaj primer nedvosmisleno ukazuje na to da su određena lica i pre formalne Turnerove odluke od 11. jula nastojala da dokažu svoj sedelački način života, ali i da su kolaboracionističke vlasti i te kako izdvajale Rome insistirajući na njihovoj *rasnoj* odrednici.

O tome da su Romi bili mobilisani i učestvovali u aprilskom ratu nema nikakve sumnje, premda je vrlo teško rekonstruisati njihov broj na lokalnom nivou. Ipak, vrlo je zanimljiv slučaj porodice Jovana Vujičića. Naime, tokom aprila, ta porodica primila je poziv za mobilizaciju Jovana Vujičića, koji je u to vreme već bio upokojen. Potomci su se obratili gradskim vlastima, kao dokaz dostavili uverenje iz Stare crkve u Kragujevcu, te je doneta odluka da se preminuli obriše iz spiska kragujevačkog vojnog okruga.²⁴³ Paradoksalno, Romi nisu zaboravljeni kada je trebalo odazvati se pozivu otadžbine, iako ona skoro ništa neće učiniti da zaustavi njihovo stradanje i likvidaciju u potonjim ratnim godinama.

---

242 IAŠK, PGK, br. 17094.

243 IAŠK, PGK, br. 10301.

STRELJANJE ROMA U ŠUMARICAMA 21. OKTOBRA 1941. GODINE

Izbijanje oružanog ustanka i sve učestalije ustaničke akcije protiv nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji od leta 1941. godine pretili su da se otrgnu kontroli, pa je brza reakcija Nemaca bila očekivana. S jedne strane, nemačke vojne snage, potpomognute srpskom žandarmerijom i policijom, krenule su u poteru i direktnu borbu sa ustanicima, dok su, s druge strane, primenjivane kaznene mere i odmazda da bi se kaznili simpatizeri i saradnici ustanika i zastrašilo civilno stanovništvo. Među prvim civilnim žrtvama kaznenih ekspedicija, pored srpskog stanovništva, našli su se i Romi. Tako je već početkom oktobra na periferiji grada zabeležen slučaj u kom su stradali otac i sin. U potrazi za ustanicima, nemačka patrola je ubila Ramu Obradovića i njegovog sina Mihaila zapalivši njihovu kuću pod sumnjom da je iz kuće pucano na patrolu.²⁴⁴

Istoriju Kragujevca je, na svojevrsan način, obeležila naredba poznata pod nazivom *Sto za jednog*. Naime, 16. septembra 1941. godine zadatak da uguši ustanak i uspostavi red u Srbiji dobio je general austrijskog porekla Franc Beme. Istog dana, načelnik Vrhovne komande oružanih snaga Kajtel potpisao je naređenje po kome je trebalo streljati 100 ljudi za jednog ubijenog nemačkog vojnika a 50 za svakog ranjenog. Pored regularnih formacija, Beme je za gušenje ustanka na raspolaganju imao i Nedićeve žandare i policajce kao i Ljotićeve pripadnike *Zbora*. Postavljenjem Bemea i uspostavljanjem pomenute kvote otpočeo je period direktnog sprovođenja represija.

Povod za odmazdu nad kragujevačkim civilima bio je zajednički napad četnika i partizana na nemačku motorizovanu kolonu 16. oktobra 1941. godine. Između sela Ljuljaci i Bare, na Dumači, došlo je do žestokog okršaja u kom su Nemci imali gubitke od 10 mrtvih i

---

244 Goran Milosavljević, „Kragujevac 1941. godine – život pod okupacijom (2. deo)“, *Šumadijski anali*, 5 (2009), 130–132.

26 ranjenih vojnika.²⁴⁵ Ovaj incident doveo je do masovnog streljanja u Kragujevcu i okolini 19, 20. i 21. oktobra; pored ostalih civila, veliku žrtvu podnelo je i romsko stanovništvo. Nažalost, decenijama je pitanje stradanja Roma bilo zanemareno: oni su utopljeni u preostale žrtve fašističkog terora, a promenu nisu čak donele ni nove društveno-političke okolnosti početkom ovog veka. Kao što je već napomenuto u uvodnom delu, sve do finansijske podrške tadašnjeg Ministarstva kulture i informisanja i realizovanja izložbe Kristine Jorgić Stepanović simboličnog naziva – *Susedi kojih više nema: stradanje Roma u Kragujevcu oktobra 1941. godine* – javnost nije bila upoznata sa specifičnostima stradanja ove populacije. Premda eksplicitno naglašava da je ovo minimalan broj, Jorgić Stepanović je utvrdila da s apsolutnom sigurnošću možemo govoriti o najmanje 207 romskih žrtava u Šumaricama, poznatih po imenu i prezimenu. O tome da se radilo o najvitalnijem delu romske zajednice svedoči podatak da prosečna starost streljanih iznosi 33,76 godina, te da je streljano najmanje tridesetoro romskih dečaka mlađih od osamnaest godina.²⁴⁶

Posebna pažnja u kontekstu stradanja Roma mora se posvetiti ulozi pripadnika pokreta *Zbor*, odnosno ulozi ljotićevaca na lokalnom nivou. Budući da je u Kragujevac 18. oktobra stigao Peti dobrovoljački odred, on je neposredno učestvovao u kragujevačkoj raciji.²⁴⁷ Pošto su dosadašnja istraživanja pokazala da se pouzdano zna da su 102 lica uhapšena u svojim kućama u Liciki i neposrednoj okolini (Ulica kneza Mihaila, Mišarska i sl.), čini se vrlo logičnom

---

245 Najdetaljniji prikaz povoda za streljanje, kao i same racije i egzekucije civila u Šumaricama videti u: Staniša Brkić, *Ime i broj* (Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 2007).

246 K. Jorgić Stepanović, „(Ne)zaboravljene žrtve“, 28.

247 Aleksandar Stojanović, „Strahinja Janjić i Srpski Gestapo“, u Dmtar Tasić i Lela Vujošević (ur.), *80 godina od izbijanja Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije i stradanja grada Kragujevca* (Kragujevac: Centar za naučnoistraživački rad Srpske akademije nauka i umetnosti, 2021), 261–287; Nebojša Stambolija, *Srpska državna straža 1942–1945* (Beograd: Institut za savremenu istoriju Srbije, 2021), 56–57.

pretpostavka da je racija planski vršena na tim mestima upravo zato što je tu živelo mnogo Roma. Analiza zapisnika Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKUZO) pokazala je da su neke Rome uhapsili ljotićevci, neke nemački vojnici i ljotićevci zajedno, dok za treću grupu Roma nemamo podatke ko ih je uhapsio (navodi se samo da su uhapšeni tokom racije 20. oktobra).²⁴⁸ Međutim, specifičnost stradanja romske populacije ogleda se i u tome da su oni hapšeni i na dan samog streljanja, što može upućivati kako na rešavanje romskog pitanja, tako i na takozvanu *razmenu* koja je vršena 21. oktobra.

Govoreći o sramnoj razmeni koja je vršena najčešće ispred baraka, odnosno objekata u kojima su uhapšeni tokom racije proveli noć s 20. na 21. oktobar, neizostavno se mora pomenuti uloga Marisava Petrovića, lokalnog vođe dobrovoljaca. Kontroverznost te teme uslovljena je nedostatkom primarnih izvora, tako da se u literaturi najčešće pominje da je za život jednog Srbina davano pet do deset Roma. Posebno je problematična, naročito u etičkom smislu, činjenica da su razmene ljotićevaca često predstavljane kao maska za spasavanje ispravnih Srba. Tako je, primera radi, ostalo zabeleženo da je Srećko Simeunović pustio na slobodu grupu učenika i profesora iz baraka dok na drugom mestu stoji da je dao „pet Cigana za dva đaka“.²⁴⁹ Jorgić Stepanović naglašava da, iako svaka žrtva predstavlja tragediju ponaosob, naročito mučan i bolan utisak ostavlja razmena koja je vršena s najmlađima, to jest s romskim dečacima. Takav je slučaj sa Dragišom Nikolićem, koji nije imao punih 12 godina, kao i sa Životom Milosavljevićem, trinaestogodišnjim dečakom koga je majka Vera pokušala da sakrije u kući, ali su ga ljotićevci pronašli i odveli. U posleratnoj literaturi pojavljivao se podatak da je Vera Milosavljević danima pokušavala da dođe do Marisava Petrovića kako bi ga pitala da li zna kako se trgovalo romskom decom; na

—

248 K. Jorgić Stepanović, „(Ne)zaboravljene žrtve“, 25.

249 K. Jorgić Stepanović, „(Ne)zaboravljene žrtve“, 27.

kraju je uspela, ali Petrović je, navodno, negirao sramnu razmenu izjavivši da o tome ne zna ništa.²⁵⁰

Premda je nedostatak izvora i protok vremena učinio da mnoga pitanja ostanu i dalje nerazrešena ili nedorečena, neophodno je ukazati na još jednu specifičnost stradanja romske populacije: obezglavljenost mnogih porodica u kojima je, direktnom linijom, stradalo više generacija, dok je o bočnim srodstvima još teže govoriti. Do sada su evidentirane dve porodice u kojoj su stradale tri generacije (deda, otac i sin): Adamović Mateja, Mirko i Živojin, i Milanović Stojan, Nikola i Aleksandar.²⁵¹

Koliko je, kao targetirana i već socijalno isključena, romska populacija bila pogođena nakon oktobra 1941. godine teško je i naslutiti. Razmere njenog stradanja su ogromne i, istovremeno, višeslojne. Obezglavljene porodice, u kojima je, ako se porodica sagleda u širem smislu, i po nekoliko članova izgubilo život, morale su nastaviti dalje. Tragajući za načinima koji bi im obezbedili makar elementarnu egzistencijalnu sigurnost, porodice su se tokom novembra i decembra meseca masovnije obraćale Gradskom poglavarstvu kako bi bile skinute sa *spiska Cigana*, u kontekstu pomenute Turnerove naredbe. Poseban problem je utvrđivanje rodbinskih veza podnosioca molbi sa streljanima. Naime, među licima koja traže da se skinu sa spiskova često se ponavljaju prezimena Vasić, Jovanović, Pavlović i Đorđević. Manjkavost kartoteke Muzeja „21. oktobar“ ogleda se u nedostatku podataka i ogromnim prazninama. Dok za pojedine streljane Rome imamo podatke o suprugama, pa čak i o deci i njihovom uzrastu kada je muž/otac streljan, za neka lica nema čak ni naznake odakle su pribavljeni podaci ili je ona vrlo štura (npr. „podatke dala svastika“, bez njenog imena). Poseban istraživački zadatak koji ostaje za budućnost jeste upravo utvrđivanje rodbinskih odnosa između streljanih i podnosioca molbi, jer

---

250 K. Jorgić Stepanović, „(Ne)zaboravljene žrtve“, 27–28.

251 K. Jorgić Stepanović, „(Ne)zaboravljene žrtve“, 30.

se opravdano može pretpostaviti da je izvestan broj podnosilaca s njima bio u bliskom stepenu srodstva.

Kad govorimo o neistraženosti određenih segmenata stradanja kragujevačkih Roma u Drugom svetskom ratu, moramo pomenuti i mnogobrojne logore. Zasad nema podataka o tome da li su i u kom broju Romi bili deportovani i eventualno stradali u, primera radi, Topovskim šupama i Banjici. Milovan Pisari je već skrenuo pažnju na to da su, za razliku od Sajmišta odakle su Romkinje i deca posle izvesnog vremena bili pušteni,²⁵² Romi u velikom broju postradali u Topovskim šupama i Banjici, kao i u masovnim streljanjima u Jabuci, ali da su teškoće utvrđivanja njihovog broja i identiteta ogromne.²⁵³

Takođe je sasvim izvesno da se značajan broj Roma nalazio u vojsci tadašnje Kraljevine Jugoslavije, te da je među njima moralo biti i kragujevačkih Roma, od kojih su neke zarobili Nemci. Nažalost, ovakvo istraživanje na lokalnom nivou još nije urađeno, tako da trenutno ne raspoložemo saznanjima o broju Roma iz Kragujevca i neposredne okoline koji su se za vreme Drugog svetskog rata našli u Nemačkoj kao zarobljenici. Lokalni istraživač istorije Kragujevca, Ljubinko Stepanović, ukazao je na slučaj Tihomira Jovanovića, Roma iz sela Pajazitova (Mironić, Kragujevac), koji je već 1941. godine bio zarobljen, te je rat proveo u nemačkom zatočeništvu.²⁵⁴ Navode Stepanovića potvrdio je Arhiv u Arolsensu: kovač Tihomir Jovanović zarobljen je 1941. godine i, premda oženjen i sa porodicom u rodnom Pajazitovu, odbio je da se vrati u Jugoslaviju zbog novouspostavljenog političkog režima. Međutim, da Stepanović nije ukazao da je u pitanju čovek romske nacionalnosti, iz građe koju poseduje navedeni arhiv to bi bilo nemoguće utvrditi budući da u rubrici stoji samo državljanstvo, gde je Jovanović uredno napisao ime matične zemlje. Osim religijskog

---

252 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 8.

253 M. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 91–94.

254 Autorizovani tekst intervju sa Ljubinkom Stepanovićem, u posedu autora, jun 2023.

opredeljenja (pravoslavna vera) i bračnog statusa (oženjen), drugih odrednica za to lice nema.²⁵⁵

KRISTALNI CVET – KULTURA SEĆANJA NA STRADALE KRAGUJEVAČKE ROME

Ideja o trajnom obeležavanju i čuvanju od zaborava mesta na kome je nešto manje od tri hiljade civila iz Kragujevca i neposredne okoline tragično izgubilo život oktobra 1941. godine javila se odmah po okončanju ratnih dejstava. Već po samom oslobođenju grada 1944. godine, lokalni politički funkcioneri su izražavali nameru da u Šumaricama bude izgrađen velelepni spomenik koji će dostojno podsećati na streljane. Ipak, u prvim posleratnim godinama nije bilo sredstava za realizaciju te ideje,²⁵⁶ pa se najpre radilo na uređivanju zajedničkih grobnica.

Memorijalni kompleks koji je obuhvatio 30 grobnica u kojima streljani počivaju osnovan je 1953. godine. U vreme socijalističke Jugoslavije, Spomen-park *Kragujevački oktobar* bio je posvećen žrtvama fašističkog terora,²⁵⁷ skoro bez ikakve volje da se govori o

---

255 Arolsen Archive, Registrations and Files of Displaced Persons, Children and Missing Persons, Personal file of Jovanović Tihomir, born on 17-Oct-1902, URL: <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/79237663?s=tihomir%20jovanovic&t=2881469&p=0>

256 „Uskoro će početi uređenje grobnica streljanih“, *Svetlost: list Narodnog fronta Šumadije*, 20. maj 1950, 2.

257 Kako to primećuje istoričar Nenad Lajbenšperger, jugoslovenske vlasti su umesto izraza civilne žrtve rata koristile termin žrtve fašističkog terora, dajući toj konstrukciji izrazitu političku i ideološku konotaciju. Sama država je kao žrtvu fašističkog terora definisala onu žrtvu čija porodica (bračni drug, deca, roditelji, dede i babe) ima pravo na državnu pomoć jer je njen član umro, poginuo ili nestao kao civilno lice usled zlostavljanja i lišavanja slobode izvršenih od okupatora ili njihovih pomagača. Videti: „Zakon o pomoći žrtvama fašističkog terora“, *Službeni glasnik SRS* 46/58, čl. 1, 3; Nenad Lajbenšperger, „Žrtve Drugog svetskog rata u politici jugoslovenske države (1945–1980)“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2019), 79.

ljudima koji su posebno bili na meti pre svega nemačkog nacističkog, a potom i jugoslovenskog kolaboracionističkog režima. Ipak, o stradanju Jevreja počelo je da se govori tokom devedesetih godina a otvaranje ove teme dovelo je i do postavljanja spomenika 1991. godine na mestu gde su, u zajedničkoj grupi, streljani Srbi i Jevreji u ranim večernjim satima 20. oktobra 1941. godine.

Iako se o pripadnicima naroda koji je – posle Srba – najmasovnije stradao u Šumaricama nije posebno govorilo gotovo sve do 2018. godine, romska populacija je, na izvestan način, imala važnu ulogu u kulturi sećanja. Ako govorimo o kinematografiji, čuveni film *Krvava bajka* (1969) direktno je ukazao na višeslojno stradanje Roma, romskih dečaka – čistača obuće, akcentujući nepostojanje granice prilikom hapšenja i streljanja Roma (npr. streljani invalid sa štakama), kao i stradanje više članova jedne porodice. Međutim, reditelj Branimir Tori Janković (1934–1978)²⁵⁸ na filmskom platnu je suptilno predočio i tragediju razmene koja se odvijala pred barakama, uvodeći kamione kojima se Romi dovoze na sam dan streljanja, odnosno sliku paralelnog oslobađanja određenog broja ljudi iz Topovskih šupa.

Međutim, najznačajniji čuvar sećanja na stradale kragujevačke Rome danas svakako predstavlja spomenik *Kristalni cvet*. Za taj spomenik, četvrti po redu od osnivanja memorijalnog parka, raspisan je konkurs 1967. godine. Trebalo je umetnički uobličiti humku u kojoj je počivala grupa streljanih Roma, zajedno s najmlađim romskim dečacima.²⁵⁹ Iako je za sva tri pristigla rešenja rečeno da imaju jednak kvalitet, Upravni odbor Fonda za izgradnju Spomen-parka

---

258 Interesantan je podatak da je Tori Janković rođen u Barama, selu na polovini puta Gornji Milanovac – Kragujevac, koje je nepun kilometar udaljeno od mesta na kome je došlo do sukoba koji će biti povod za odmazdu nad civilima u Kragujevcu.

259 Premda u izdanjima Spomen-parka neretko stoji da u toj humci počiva 15 romskih dečaka, čistača obuće, u primarnim istorijskim izvorima zapravo nema dokaza za tu tvrdnju. Jelena Davidović, „Izgradnja i uređenje memorijalnog prostora Spomen-parka“, u *Spomen-park Kragujevački oktobar (1953–2016)*, grupa autora (Kragujevac: Spomen-park Kragujevački oktobar, 2016), 82.

odabrao je rešenje Nebojše Delje pod nazivom *Rascepljeni pupoljak*. Spomenik nešto izmenjenog naziva, *Kristalni cvet*, svečano je otvoren 21. oktobra 1968. godine. Visok 3,6 metra, skulpturalno je rastavljen na dve jednake polovine koje formiraju oblik pupoljka. „Cvet, kao atribut čistote, vraća se zemlji i prirodi“, dok se njegova osnovna simbolika ogleda u sledećem: „Belina cveta ističe duhovnu nebesku sferu, a crne čašice ne predstavljaju samo ten malih čistača, već smrt i tamu podzemnog sveta.“²⁶⁰

UMESTO ZAKLJUČKA: NEOPHODNOST BUDUĆIH ISTRAŽIVANJA

Budući da je ovaj rad težio da obradi i, makar u najosnovnijim crtama, predstavi obrise stradanja Roma u Kragujevcu u prvoj godini okupacije, na nekoliko mesta je evidentno da su odgovori na mnoga pitanja ostali nerasvetljeni. Zarad sveobuhvatnosti teme, pokušaćemo da ukažemo na goruća pitanja i probleme koji su još nerešeni.

Prvi i svakako najkompleksniji problem jeste pitanje utvrđivanja identiteta Roma. Kao što su dosadašnja istraživanja već pokazala – najjednostavnije je identifikovati lica sa adresom u Liciki, gde Romi čine apsolutno većinsko stanovništvo. Problem se povećava kad je reč o ulicama u neposrednoj blizini ovog naselja i postaje još veći kad govorimo o „usamljenim“ adresama, odnosno nekarakterističnim mestima stanovanja kragujevačkih međuratnih Roma. Drugi problem u vezi sa identitetom tiče se upisivanja Roma u zvaničnu dokumentaciju. Već je poznat primer dečaka Radovana Vasića, koji je pohađao Mušku gimnaziju u Kragujevcu 1941. godine i koji je upisan kao Srbin, iako po poreklu to izvesno nije bio (njegovi roditelji su u matičnim knjigama rođenih evidentirani kao Romi).²⁶¹ U ovom kontekstu treba pomenuti ogroman značaj matičnih knjiga

---

260 Jelena Davidović, „Izgradnja i uređenje memorijalnog prostora Spomen-parka“, 84.

261 K. Jorgić Stepanović, „(Ne)zaboravljene žrtve“, 28–29.

rođenih, kao i evidencije venčanih, jer su u njima, u najvećem broju slučajeva, za romsku populaciju sveštenici upisivali kao etničku odrednicu *Ciganin/Ciganka*.

Kartoteka Muzeja „21. oktobar“ pokazala se kao nezaobilazan, neophodan izvor prilikom bavljenja romskim žrtvama. Međutim, podaci koji se tiču Roma neretko su šturi, nepotpuni, a praksa je pokazala da onda kad je karton prazan, to jest kad ne sadrži nijedan podatak sem imena i prezimena streljanog, postoje velike šanse da je reč o osobi romske nacionalnosti. S druge strane, kartoni streljanih u tri obližnja sela (Maršić, Grošnica, Ilićevo) nikada nisu ni izrađeni, tako da se za streljane u selima još jasnije postavlja pitanje porekla, to jest (ne)mogućnosti utvrđivanja njihovog identiteta.²⁶²

Analiza građe Istorijskog arhiva Šumadije u Kragujevcu pokazala je da postoje lica romske nacionalnosti za koja imamo precizne podatke da su nastradala u Šumaricama, a da se pri tom ne nalaze na trenutnom spisku streljanih Muzeja 21. oktobar. Ako tome pridodamo molbe za skidanje sa *spiskova Cigana*, jasno je da građa ovog arhiva ima veliki potencijal za produbljivanje naših saznanja o stradalim Romima.

Uzevši sve te činioce u obzir, čini se da bi u naučno-metodološkom smislu najadekvatnija bila revizija spiskova, odnosno prikupljanje podataka o streljanim licima i njihovom poreklu, u čemu pomenute matične knjige rođenih i umrlih mogu biti veoma korisne. Tek bi takva revizija spiskova, s detaljnim utvrđivanjem rodbinskih veza, pružila daleko jasniju sliku nesagledivih razmera stradanja romske populacije u Kragujevcu tokom 1941. godine.

---

262 Zahvaljujem Kristini Jorgić Stepanović na ustupljenim podacima koji se odnose na kartoteku Muzeja, budući da detaljan uvid u ovu dokumentaciju imaju isključivo zaposleni u Spomen-parku.

Stradanje Roma u Novom Sadu za vreme Drugog svetskog rata

Apstrakt: Iako je bila na strani pobedničke koalicije i iako je zahvaljujući NOB historiografija dala odgovore na mnoga pitanja o stradanju više od milion i po njenih građana, Jugoslavija se nije previše bavila stradanjem Roma. Iako se i moderna historiografija i specijalna komisija za utvrđivanje broja žrtava na teritoriji Vojvodine od 1941–1948 bavila brojem stradalih u Novom Sadu tokom okupacije 1941–1944, stradanje Roma nikad nije u potpunosti istraženo a broj njihovih žrtava nikad nije precizno utvrđen. Rad se bavi stradanjem Romske populacije na teritoriji Novog Sada tokom Drugog svetskog rata, tačnije tokom okupacije 1941–1944. Pokušaćemo da preciznije utvrdimo kako broj stradalih pripadnika romske populacije, tako i uzroke njihovog stradanja. Mnogi pripadnici romske populacije završili su svoj život u radnim logorima koje je Mađarski okupator otvorio širom okupirane teritorije. Ovim radom pokušaćemo da odgovorimo i na pitanje koliko je pripadnika romske populacije sa teritorije grada Novog Sada stradalo u logorima.

Ključne reči: Novi Sad, mađarska okupacija, stradanje Roma

DOSADAŠNJA ISTORIOGRAFIJA I ISTRAŽIVAČKI RAD O OVOJ TEMI

Drugi svetski rat najveći je i najbrutalniji rat u modernoj istoriji čovečanstva. Odneo je preko 60 miliona žrtava. Rat je obeležen Holokaustom jevrejskog naroda, ali i ogromnim žrtvama naroda koji se nisu uklapali u rasističku viziju sveta nacističke Nemačke. Romi su narod koji je strahovito stradao od nacista u Drugom svetskom ratu. Rasna, genocidna politika Trećeg rajha odnela je veliki broj

žrtava romske populacije. Procenjuje se da je u romskom Holokaustu stradalo oko pola miliona Roma,²⁶³ ali tačan broj je teško utvrditi. Pošto nema tačnih podataka o tome koliko je Roma živelo u Evropi uoči rata, kao ni o tome koliko pripadnika ovog naroda su ubili nacisti i fašisti, istina se nikad neće saznati. Popisi ili nisu rađeni (kao u slučaju Kraljevine Jugoslavije, gde je popis sprečilo izbijanje rata) ili su bili neprecizni jer su Romi iz straha krili svoj pravi identitet.

Na prostorima Jugoslavije historiografija se intenzivno bavila periodom Drugog svetskog rata, ali ne i stradanjem Roma. Ako se njihovo stradanje uopšte pominje, ono je gotovo uvek vezano za stradanja nekog od jugoslovenskih naroda i za Holokaust Jevreja. Posle pada Berlinskog zida i uništenja jugoslovenskog prostora raspadom Jugoslavije, situacija je ostala manje-više ista. Iako vođeni novom paradigmom u kojoj se vrši opasna revizija istorije iz perioda Drugog svetskog rata, istoričari revizionisti i dalje se ne bave pitanjem stradanja Roma, već posvećuju pažnju stradanju kolaboracionista i njihovoj rehabilitaciji po cenu banalizacije i iskrivljivanja istorijskih činjenica. Nešto se ipak menja jer su istoričari iz mlađe garde preduzeli istraživačke pionirske korake u tom pravcu. Treba pomenuti radove Milana Radanovića²⁶⁴ i posebno knjigu Milovana Pisarija *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*,²⁶⁵ koja nam daje prilično važne odgovore u vezi sa stradanjem Roma u Drugom svetskom ratu. U Vojvodini istoričari su se samo usputno bavili njihovim stradanjem. Pomenimo radove Zvonimira

---

263 Anton Weiss-Wendt (ur.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration* (New York – Oxford: Berghahn, 2013), 1.

264 Milan Radanović, *Političke i istorijske kontroverze deklaracije o osudi akata protiv civilnog mađarskog stanovništva u Vojvodini*, u Milivoj Bešlin, Momir Samardžić, Srđan Milošević (prir.), *Politička upotreba prošlosti* (Novi Sad: AKO, 2013), 147.

265 Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta* (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014).

Golubovića „Racija u južnoj Bačkoj 1942“²⁶⁶ i Aleksandra Veljića „Racija zaboravljeni genocid“.²⁶⁷ No u obe ove knjige akcenat je na dešavanjima za vreme Racije u januaru 1942, pre svega na pripadnicima naroda koji su najviše stradali (Jevreji i Srbi). Iako je po oslobođenju Novog Sada 1945. ustanovljena Državna komisija za zločine okupatora u Vojvodini, iako su se moderna historiografija i specijalna komisija za utvrđivanje broja žrtava na teritoriji Vojvodine od 1941. do 1948. bavile brojem stradalih u Novom Sadu tokom okupacije 1941–1944, stradanje Roma nikad nije u potpunosti istraženo, a broj njihovih žrtava nikad nije precizno utvrđen.

NASELJAVANJE ROMA NA PROSTORU VOJVODINE

Romi, koji su na Balkan došli paralelno sa turskim osvajanjima, u 14. veku, naseljavaju Balkansko poluostrvo, a ubrzo prelaze i u srednju Evropu i na prostor Vojvodine. Tokom istorije često su bili proganjani, ali su uspevali i da steknu određene povlastice. Kada su se u većem broju naselili u Ugarskoj, kralj Žigmund im je 1422. godine dodelio Povelju slobode, po kojoj su dobili pravo da biraju svog vojvodu i narodni sud. Ovo je razumljivo ako se ima u vidu da su Romi radili zanatske poslove za vojsku, pre svega one povezane s pravljenjem oružja. Pored toga, kao svirači, dobošari, kopači i dželati, vršili su različite poslove u ratovima. Ugarski kralj Vladislav Jagelonac im je 1496. godine dao punomoć da izrađuju pušćane metke. Za potrebe dvora iskovali su i kraljevsku krunu. Međutim, velika većina Roma nije mogla da koristi povlastice, a županijske i gradske uprave nisu im dozvoljavale doseljavanje u svoje sredine. Romi su posle isterivanja Turaka ostali da žive na svim područjima

---

266 Zvonimir Golubović, *Racija u Južnoj Bačkoj 1942* (Novi Sad: Istorijski muzej Vojvodine, 1992).

267 Aleksandar Veljić, *Racija zaboravljeni genocid* (Beograd: Metaphysica, 2007).

Ugarske, pa i u Vojvodini. Živeli su, po pravilu, u izdvojenim naseljima, u svojim mahalama. Bavili su se raznim poslovima koji odgovaraju nomadskom načinu života. Prema religiji bili su ravnodušni, pa su prihvatili veru onih etničkih zajednica uz koje su neposredno živeli. S obzirom na okolno stanovništvo na teritoriji današnje Vojvodine, najčešće su prihvatili pravoslavnu ili katoličku veru. Uprkos svemu, negovali su svoju bogatu nacionalnu kulturnu baštinu.

U vreme vladavine Marije Terezije, dvorska administracija počinje da obraća pažnju i na Rome i započinje ostvarivanje projekta njihove asimilacije. U sporazumu s Namesništvom Ugarske, 1761. izdata je naredba službeno nazvana „Naredba o domestifikaciji Roma“. Ta naredba je bila pokušaj da se Romi uključe u tadašnji sistem kao ravnopravni građani. Kako taj projekat nije dao željene rezultate, car Josif II je uredbom iz 1783. godine, stavio težište za njihovu „domestifikaciju“ na vaspitno-obrazovni sistem, kako bi se preobrazili u dobre zanatlije, čemu su oni bili najviše naklonjeni. Iako uz otpor, Romi su se postepeno prilagođavali novoj situaciji, dižući svoja staništa pokraj reka, na šumovitim gredama, zaštićenim od poplava. Svoje zaseoke gradili su najviše pored srpskih i rumunskih, odnosno pravoslavnih naselja, jer im je tamošnje stanovništvo pokazivalo najviše tolerancije. Najčešće su se bavili zanatima i izradom pokućstva od drveta i gvožđa.²⁶⁸

Posle austrougarske nagodbe iz 1867. godine, sveopštoj mađarizaciji na teritoriji tadašnje Ugarske delimično su izloženi i Romi. Mnogi od njih prihvataju mađarska prezimena i katoličku veru. Ne postoji egzaktan podatak, ali se procenjuje da je oko 10% Roma u Ugarskoj mađarizovano u periodu 1867–1906.²⁶⁹

Po početku Prvog Svetskog rata u austrougarsku Vojsku mobilisan je i znatan broj Roma, ali usled rasprostranjenog anticiganizma,

---

268 Ljubivoje Cerović, *Naseljavanje naroda na prostor Vojvodine*, u Dragoljub Živković (ur.), *Na putu ka istini* (Novi Sad: Vojvođanska Akademija nauka i umetnosti, 2008), 14.

269 Ljubivoje Cerović, *Naseljavanje naroda na prostor Vojvodine*, 14.

pogotovo u mađarskim jedinicama, oni su ostali u pozadini i bavili se sporednim poslovima, najčešće kao pomoćni radnici u kuhinji ili čistači.²⁷⁰

RAZGRANIČENJE IZMEĐU KRALJEVINE SHS I MAĐARSKE

Posle Prvog svetskog rata, raspada Austrougarske i formiranja Kraljevine Srba, Hrvata, i Slovenaca (Kraljevina SHS) 1. decembra 1918. godine veliki broj Roma nastavlja da živi u novoformiranoj državi. Ovoga puta nisu izloženi pokušajima većinskih naroda da ih asimiluju, ali su izloženi ekonomskoj, nacionalnoj i rasnoj diskriminaciji i nepriznavanju bilo kakvih prava sem osnovnih. Posle neuspeha socijalističke revolucije i pada mađarske Komune avgusta 1919, vlast u Mađarskoj preuzima konzervativni nacionalistički Admiral Mikloš Horti 1. marta 1920. godine. Iste godine dolazi do konačnog razgraničenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca s Mađarskom i Rumunijom. Vojvodina se našla na granici sa ovim dvema državama. Granice između Mađarske i Kraljevine SHS povučene su na osnovu odluka Pariske mirovne konferencije, 1919. godine. Mađarska vlada je 4. juna 1920. godine, u Trijanonu kraj Pariza, potpisala Mirovni ugovor kojim je teritorija Ugarske sa 283.000 kvadratnih kilometara svedena na 93.000 kvadratnih kilometara. Prema popisu iz 1910. godine u Ugarskoj je živelo 18,2 miliona stanovnika. Odlukama Trijanonskog ugovora, broj stanovnika u Mađarskoj smanjen je na 7,6 miliona.

Status nacionalnih manjina u Kraljevini SHS regulisan je na osnovu međunarodnih ugovora, ali su se njegov karakter i posledice negativno odražavale na odnose jugoslovenske i mađarske države. Iz tih razloga, nacionalne manjine su u početku bile isključene iz važnih socijalno-ekonomskih mera, prevashodno iz agrarne reforme,

---

270 Barbara Ćosić, Perica Vujić, „Mađarska uloga u raspadu monarhije“, *Rostra: časopis studenata Sveučilišta u Zadru*, 3 (2010), 201.

regulisanja prava glasa, formiranja političkih stranaka i dr. Status nacionalne manjine za Rome i njihovo nacionalno izjašnjavanje ne pominju se sve do popisa posle rata u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, kada se na popisu 52.000 građana Vojvodine izjasnilo kao Romi, prvi put od naseljavanja na ove prostore.²⁷¹

Mađarska je sa ogorčenjem prihvatila odluke Trijanonskog ugovora. Od tada, sve do Drugog svetskog rata, u ovoj zemlji razvijan je duh revanšizma u kontekstu zahteva za reviziju granica prema Kraljevini SHS, Rumuniji i Čehoslovačkoj. Taj revanšizam i iredentizam ključno će uticati na dešavanja u Novom Sadu i Vojvodini u periodu okupacije, kao i na sudbinu Roma, Jevreja i Srba na okupiranim teritorijama. Kolonizacija Vojvodine izvršena je posle Prvog svetskog rata. U vreme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, jugoslovenske, kao i ranije ugarske vlasti, koje su nacionalnu hegemoniju pokušale da ostvare mađarizacijom, nastojale su da Vojvodini daju potpuniji slovenski karakter. U osnovi tog nastojanja bila je namera da se uklone posledice ranijih naseljavanja ovog prostora u 18. i 19. veku. Ona je bila zakonski normirana, pa prema tome imala je obeležje organizovane migracije. U poređenju s ranijim naseljavanjima, kolonizacija Vojvodine predstavlja ponavljanje istorijski ustaljenog fenomena spuštanja brđana u ravničarske krajeve. Naime, radilo se o premeštanju pretežno srpskog stanovništva iz planinskih regiona s visokim prirodnim priraštajem u nizijske regione s malim priraštajem i obimnim obradivim površinama.²⁷²

Nacionalno-političko obeležje nedvosmislena je odlika međuratne kolonizacije Vojvodine, a može se razumeti samo u širem kontekstu nacionalne problematike i načina njenog rešavanja u Jugoslaviji. Naime, u Vojvodini su pored Srba, Bunjevaca, Šokaca i Hrvata, živeli i pripadnici nacionalnih manjina: Nemci, Mađari, Rumuni, Slovaci, Rusini, a državne vlasti su nastojale da naselja-

---

271 Popis stanovništva FNRJ 1953, <http://publikacije.stat.gov.rs/G1953/Pdf/G19534001.pdf>, pristupljeno 9 juna 2023.

272 Ljubivoje Cerović, *Naseljavanje naroda na prostor Vojvodine*, 46.

vanjem ostvare slovensku supremaciju, što je došlo do izražaja u funkciji slovenizacije Vojvodine.

U ostvarivanju osnovnog opredeljenja, vlasti su polazile od činjenice da je pripajanje Vojvodine Kraljevini SHS odvojilo ovu pokrajinu od mađarske nacionalne teritorije i obustavilo odnarođivanje slovenskog elementa. Spajanjem ovih krajeva s južnoslovenskim zemljama u jedinstvenu političko-ekonomsku celinu omogućen je njihov etnički preobražaj u korist slovenskog življa. Tome su išli u prilog nacionalizacija državnog aparata, iseljavanje manjeg broja nezadovoljnih, naseljavanje južnoslovenskih, pretežno srpskih kolonista – što su bili glavni činioци nacionalne regeneracije ovih krajeva. Proces kolonizacije sigurno je imao određen uticaj na Rome, kako zbog iseljavanja Roma koji su se izjašnjavali kao Mađari tako i zbog asimilacije onih koji su prihvatili pravoslavnu veru i izjašnjavali se kao Srbi. Na žalost, usled nedostatka istraživanja o ovoj temi, dosad ne postoje relevantni podaci na koje bismo se mogli osloniti.

Uspon nacizma u Evropi tridesetih godina prošlog veka podstakao je iredentističke snage u Mađarskoj da traže vraćanje delova nekadašnje Ugarske, izgubljene Trijanonskim ugovorom. Podršku su dobili od nacističke Nemačke, koja je posle sklapanja Minhenskog sporazuma 1938. sa Italijom, Francuskom i Engleskom, prisajedinila Sudetsku oblast. Uskoro je Nemački Rajh okupirao i Čehoslovačku. Tada je u Mađarskoj otpočeo organizovan pokret za prisajedinjavanje „izgubljenih“ teritorija Kraljevine Ugarske.²⁷³ Uz podršku Nemačke, 1938. godine, na temelju Prve bečke arbitraže, Mađarska je pod svoje okrilje pripojila teritorije južne i istočne Slovačke. Po izbijanju Drugog svetskog rata, 1939. godine, uz oslanjanje na nacističku Nemačku, Hortijev režim je posle Druge bečke arbitraže 1940. prisajedinio severni Erdelj, koji je izdvojen iz sastava Rumunije. Mađarska je u znak zahvalnosti Hitleru i Nemačkom Rajhu za pripojene teritorije, pristupila Trojnom paktu. Činjenica da su

---

273 Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1937–1941*, tom II (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1982), 87.

vraćene teritorije nekadašnje Ugarske, i to mirnim putem, izazvala je euforično raspoloženje u Mađarskoj, kao i u zemljama u kojima su u većem broju živeli Mađari.

Iredentizam je ojačao i pozicije mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji, posebno u Vojvodini. Iz tog ugla treba gledati na osnivanje i rad Mađarskog kulturnog saveta, formiranog početkom 1941. godine.²⁷⁴

U kontekstu evropskog rata, Hitler je 1940. godine podsticao mađarsko-jugoslovensko zbližavanje. U tom duhu potpisan je Sporazum o večnom prijateljstvu između ovih dveju država. Njime su se obe strane obavezale na dobrosusedstvo i obostrano poverenje kao značajnu osnovu za trajniju saradnju u složenim ratnim uslovima. Iako se posebno naglašavalo da je zajednički interes dve zemlje očuvanje mira u regionu, mađarska strana je isticala svoju preovlađujuću ulogu na podunavsko-balkanskom prostoru.²⁷⁵

U vreme nemačkih pritisaka da i Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, Mađarska vlada je marta 1941. obavestila javnost da ne odstaje od svojih revizionističkih ciljeva prema jugoslovenskim teritorijama koje su nekada bile u sastavu Ugarske, bez obzira na to što je Jugoslavija nagoveštavala promenu u spoljnopolitičkoj orijentaciji.

OKUPACIJA I PODELA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Mađarska nije učestvovala u napadu na Jugoslaviju 6. aprila 1941. Međutim, posle 10. aprila, kada je proglašena Nezavisna Država Hrvatska (NDH), mađarska vlada pozdravila je njeno proglašenje sa blagoslovom Nemačke, da bi istog dana raskinula Sporazum o večnom prijateljstvu s Jugoslavijom. U Proglasu upućenom mađarskom narodu Horti je naglasio da je u moralnoj obavezi da zaštiti Mađare

---

274 Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946* (Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, 1996), 34.

275 Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, 91.

koji žive u Jugoslaviji. Tom prilikom naglasio je da predstojeća vojna akcija nije usmerena protiv srpskog naroda. Mađarski regent Mikloš Horti izdao je naređenje honvedima, kako se nazivala regularna mađarska vojska, da krenu „ka južnim hiljadugodišnjim granicama“. U naredbama koje je tih dana izdavao mađarski generalštab, isticano je da Mađarska vojska ulazi na jugoslovensku teritoriju ne kao osvajač, nego kao oslobodilac, koji će matičnoj zemlji priključiti „otrgnute južne krajeve“. Napomena o reinkorporaciji izražavala je ujedno i negaciju dotadašnje „okupacije“ tih krajeva od jugoslovenskih vlasti. Tim „povratkom“ ujedno je bio istaknut i prestanak suvereniteta Jugoslavije nad tim krajevima, koji se, „oslobođeni od okupacije, vraćaju matici zemlji“. Zaposjedanje jugoslovenskih krajeva predstavljano je kao oslobođenje tih „mađarskih“ krajeva od „tuđinske“ jugoslovenske vlasti.

Mađarski vladajući krugovi su ovaj napad pravdali time što je, po njima, formiranjem NDH prestala da postoji Jugoslavija i što ih je to oslobodilo od obaveza prema Jugoslaviji sadržanih u Ugovoru o večnom prijateljstvu.²⁷⁶

ZLOČINI, UBISTVA I LOGORI ZA INTERNIRCE

Brojčano povećanje Mađara mađarska vlast je nameravala da postigne proterivanjem onih srpskih kolonista koji su se u Bačku i Baranju naselili posle 1918. godine i naseljavanjem Mađara – Sekelja iz Bukovine. Naseljavanje Sekelja na mesto kolonista vršeno je u više talasa i to maja i oktobra 1941. i od marta do septembra 1942. godine. U Bačku je naseljeno 3.806 porodica sa ukupno 15.593 članova.

Zbog toga je kampanja fašističkog terora u prvim mesecima oku-

---

276 Zvonimir Golubović, Mila Čobanski, Živan Kiumanov, *Novi Sad u Ratu i Revoluciji*, knj.1 (Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine Edicija „Vojvodina u borbi“,1976), 253–258.

pacije posebno bila uperena protiv stanovnika doseljeničkih naselja u Bačkoj, u slučaju Novog Sada naselja Veternik. Reč je o porodicama dobrovoljaca u srpskoj vojsci 1914–1918, kojima je Kraljevina SHS/Jugoslavija posle izvršene agrarne reforme i nacionalizacije zemljišta mađarskih veleposednika omogućila formiranje novih naselja. Mađarska okupaciona vlast je po ulasku na teritoriju Bačke izdala sledeći proglas:

„Svi Srbi, Bosanci, Crnogorci, Cigani i Jevreji koji pre 31. oktobra 1918. godine nisu imali opštinsku zavičajnost na području Velike Mađarske (bez Hrvatske), a nisu ni potomci ovakvih lica, to jest useljenici i kolonisti, dužni su da napuste područje države u roku od tri dana, počevši od 0 sati.“²⁷⁷

Bačkoj i Baranji su formirani posebni sabirni logori za takva lica. Logori su formirani u Novom Sadu, Viziću, Subotici, Bačkoj Topoli, Belom Manastiru, Odžacima, Starom Vrbasu, Somboru, itd. Ukupno ih je bilo trinaest i u njima se moglo smestiti više od 27.000 ljudi. Interniranih iz Bačke i Baranje bilo je još i u logorima u Mađarskoj, najviše u Šarvaru, Barču i Nađkanjiži. Teško je utvrditi broj proteranih ljudi iz Bačke i Baranje, ali se najčešće navodi podatak da ih je bilo više od 30.000.²⁷⁸

Prema podacima koje iznosi istoričar Aleksandar Kasaš, posleratna anketna komisija koja je popisivala lica ubijena od mađarskog okupatora i njegovih pomagača u prvim danima okupacije, aprila 1941, navela je da je bilo približno 3.506 stradalih lica u događajima koji su usledili neposredno posle okupacije Bačke.²⁷⁹

Zahvaljujući istraživanju novosadskog istoričara Zvonimira Golubovića poznat je približan broj stradalih stanovnika doseljeničkih naselja u tim logorima, kao i u drugim okolnostima (npr. prinudni

---

277 Ladislav Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941–1945* (Beograd: ISI, 1988), 22.

278 Ladislav Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima*, 31–37.

279 Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, 40.

rad u raznim delovima Mađarske). Prema Golubovićevom istraživanju, u logoru Šarvar umrlo je 985 Bačvana, Baranjaca i Prekomuraca. Među njima je evidentirano 522 dece (52,9%). Kada je reč o nacionalnoj strukturi, 929 umrlih zatočenika logora u Šarvaru bili su Srbi, a 40 Slovenci. Takođe, zabeležena su imena 63 Bačvana stradalih u logoru Barč, 13 stradalih u logoru Nađkanjiža, dok je u logoru u Subotici stradalo 46 lica.²⁸⁰ Kada je reč o jugoslovenskim građanima stradanim u mađarskim logorima ili na prinudnom radu od početka okupacije do kraja rata, i to o onima koji su bili internirani u nekom od mađarskih logora, govorimo o ukupno 2.076 lica (uključujući pomenuta stradala lica u Šarvaru i drugim logorima). Među njima je bilo 890 (42,8%) dece, 352 (16,9%) žena, 578 (27,8%) muškaraca, 256 (12,3%) lica starijih od 60 godina. Kada je reč o nacionalnoj strukturi, najviše su bila zastupljena lica srpske etničke pripadnosti: 1.967 (94,7%). U slučaju sabirnih logora u Mađarskoj posebno se ističe nedostatak istraživanja o romskoj populaciji, kako u sabirnim logorima tako i u radnim koji su popunjavani tokom celog trajanja okupacije 1941–1944. Romi se posebno ne pominju u kontekstu radnih logora, u koje su deportovani posle Racije u Južnoj Bačkoj u januaru 1942, zatim još u dva navrata posle završetka Staljingradske bitke 1943. i vraćanja na režim represije u okupiranoj Bačkoj početkom 1944. Romi se ne pominju ni kao žrtve tih logora iako Zvonimir Golubović procenjuje da su bar 15 odsto interniranih logoraša u tom periodu bili pripadnici Romske populacije. Za Jevreje koji su 1944. internirani u logore postojali su rasni zakoni po kojima se postupalo. Za Rome takvih posebnih odredbi nije bilo, ali s obzirom na rasizam i anticiganizam novoformirane vlasti u Mađarskoj, koja je nedvosmisleno sledila rasne zakone Trećeg rajha, Romi koji su završili u logorima tamo su dospeli zbog izrazite rasističke mržnje mađarskih fašista prema njima. Teškoće do kojih dolazi u pokušaju kvantifi-

---

280 O stradanju civila u Bačkoj i Baraniji vidi: Zvonimir Golubović, *Šarvarska golgota 1941–1945. Proterivanje i logorisanje Srba iz Bačke i Baranije* (Novi Sad: Matica Srpska, 1995).

kacije izazvane su, pre svega, delimičnom asimilacijom Roma sa srpskom nacionalnom zajednicom, pogotovo u selima Južne Bačke i delovima Novog Sada u kojima su tradicionalno većinsko stanovništvo činili Srbi (Salajka, Podbara). Drugi deo problema je to što su u Kraljevini Jugoslaviji Romi na popisima podvođeni pod termin „ostali“, a oni koji su se tako deklarirali nisu se pokazivali u statistici. Zbog toga se broj stradalih Roma u Novom Sadu u Drugom svetskom ratu u radnim logorima zasad može samo procenjivati na osnovu procene ukupnog broja Roma koji su izgubili život za vreme okupacije u Novom Sadu.

ANTIFAŠISTIČKI USTANAK U VOJVODINI

Jugoslovenska Komunistička partija nije prihvatila kapitulaciju i podelu Jugoslavije. Međutim, na ravničarskom i višenacionalnom prostoru Vojvodine (osim delova Srema) nije bilo lako odupreti se neprijatelju, odnosno započeti borbu. Osnovni ciljevi jugoslovenskog komunističkog pokreta, koji je ujedno bio i antifašistički, definisani su na Majskom savetovanju u Zagrebu 1941. godine. Ti ciljevi su počivali na socijalnoj i nacionalnoj oslobodilačkoj borbi. Komunisti Vojvodine su dobili zadatak da zaustave sejanje nacionalne mržnje, da raskrinkaju saradnike okupatora, da okupe razne narode u borbi protiv neprijatelja itd. U ostvarenju tih ciljeva, komunistički pokret u Bačkoj bio je suočen sa teškoćama kao što su prisutnost jake mađarske vojske i žandarmerije, represivne mere prema srpskom i jevrejskom stanovništvu itd. Uprkos tim teškoćama, vojvođanski komunisti su se pripremali za oružani otpor.

U prvim mesecima ustanka u Bačkoj, mađarske vlasti su, uz pomoć institucije Prekog suda, održale 15 glavnih pretresa; na njima je izrečeno 96 smrtnih presuda, od kojih je 68 izvršeno.

RACIJA U JUŽNOJ BAČKOJ I NOVOM SADU JANUARA 1942. GODINE

Posle poraza Nemaca pod Moskvom decembra 1941, u Bačkoj, ali i drugde, u redovima srpskih žitelja letargiju je smenjivala nada da će doći do promena. U svojim izveštajima oni su najčešće dramatizovali situaciju i iznoseći nerealne informacije o pripremanju ustanka na jugu Bačke i formiranju šajkaškog partizanskog odreda. Taj odred je ipak formiran krajem 1941, uprkos sastanku u Đurđevu, gde je odlučeno da se prekine sa akcijama. Odred je brojao pedesetak ljudi. Tokom decembra 1941. u nekoliko navrata se sukobio s mađarskom vojskom i žandarmerijom. Do oružanih sukoba došlo je 13. decembra u ataru Čuruga, kao i 17. decembra u blizini Mošorina. Tokom decembra 1941. i januara 1942. kružilo je sve više informacija o jačanju partizanskog pokreta u šajkaškom kraju, a pojavile su se i vesti o navodnom prelasku partizana iz Banata u šajkaški kraj. Pozivajući se na te vesti, načelnik mađarskog generalštaba general Ferenc Sombathelji (Szombathelyi Ferenc) naredio je 4. januara 1942. da se 15. somborska pešadijska brigada, koja je bila pod komandom generala Jožefa Grašija (Grassy József), premesti u Novi Sad i da se 20. bataljon iz Kiškunhalaša premesti u Žabalj, i da se tako pojačaju južne granice. Pored toga, Sombathelji je naredio i da se pooštire mere protiv ustanika, tj. da se u južnoj Bačkoj sprovede racija, kako bi se situacija stabilizovala. Načelnik generalštaba je premeštene jedinice, čiji je zadatak bio da sprovedu raciju, stavio pod komandu generala Ferenca Feketehalmi-Cejdnera (Feketehalmy-Czeydner Ferenc). Četvrtog i petog januara došlo je do sukoba šajkaških partizana s mađarskom vojskom i žandarmerijom; mrtvih i ranjenih bilo je na obe strane. U južnoj Bačkoj je u tim danima bilo koncentrisano oko 2.000 mađarskih vojnika i žandarma, što je lokalnim mađarskim žiteljima ulivalo hrabrost, pa su se neki pridružili vojsci i žandarmeriji u obračunu s „pomagačima partizana i komunista“. Valja napomenuti da u vezi s događajima

koji su sledili nije postojala zvanična naredba koja se eksplicitno odnosila na Srbe, Jevreje i Rome. Već 6. januara 1942. započelo je pročešljanje šajkaškog kraja kako bi se uhvatili i likvidirali sumnjivi elementi. Planirano je da ta akcija traje desetak dana. Racija je sprovedena u Gospođincima, Đurđevu, Žablju, Čurugu, Vilovu, Gardinovcima, Loku, Mošorinu, Titelu, Šajkašu i Temerinu, ali ne i u Budisavi, Kaću, Kovilju i Nadalju.²⁸¹

O događajima u šajkaškoj se raspravljalo 12. januara 1942. u Budimpešti, na sastanku na kojem su bili prisutni ministar unutrašnjih poslova, ministar odbrane s načelnikom generalštaba, kao i komandanti jedinica koje su izvršile raciju. Na tom sastanku je konstatovano da još nije postignut željeni cilj, da su mnogi osumnjičeni i krivci pobjegli i da se i dalje skrivaju, najviše u Novom Sadu, pa je odlučeno da se racija nastavi. U Novom Sadu je racija započela 21. januara, a obustavljena je u popodnevnim časovima 23. januara.²⁸² Ceo Novi Sad pretvoren je u veliki logor i stratište; ljudi su izvođeni iz kuća, pljačkani i streljani širom grada.

Posle Novog Sada, racija je nastavljena između 26. i 29. januara u Starom Bečeju.²⁸³ Dana 30. januara 1942. Ferenc Sombathelji je izdao naredbu o obustavljanju delatnosti organa bezbednosti i povlačenju vojske u garnizone, čime je završena akcija u južnoj Bačkoj.

Mada vlasti nisu dopuštale objavljivanje vesti o masovnim ubistvima, ipak su neke informacije procurile i poslanik mađarskog parlamenta Endre Bajči Žilinski (Bajcsy-Zsilinszky Endre), pozivajući se na informacije dobijene od Milana L. Popovića, već je 19. januara 1942, u pismu upućenom predsedniku mađarske vlade Laslu Bardošiju (Bárdossy László), izrazio oštar protest zbog deša-

---

281 Zvonimir Golubović, *Racija u Južnoj Bačkoj 1942* (Novi Sad: Istorijski muzej Vojvodine, 1992), 61–87.

282 Zvonimir Golubović, *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*, 94–138.

283 Zvonimir Golubović, *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*, 141.

vanja na jugu Bačke. Protest je izrazio i tri dana kasnije u ličnom susretu sa Bardošijem. Nedelju dana kasnije, tačnije 29. januara 1942, šira mađarska javnost je saznala za dešavanja u Bačkoj, pošto su trojica poslanika parlamenta – Endre Bajči Žilinski, Karolj Pejjer (Peyer Károly) i Karolj Rašai (Rassay Károly) – na sednici odbora za spoljnu politiku izneli podatke o događajima i žrtvama, te su tražili pokretanje istrage o raciji i kažnjavanje njenih rukovodioca. U svojoj antiratnoj brošuri od 6. februara 1942. Raciju je osudila i Mađarska Komunistička partija (Kommunisták Magyarországi Pártja).

U historiografiji se već dugo raspravlja o uzrocima racije i o razlozima da ona bude tako velikog obima i tako krvava. U jugoslovenskoj historiografiji najčešće se kao uzroci pominju mržnja prema Srbima i Jevrejima, dalja nasilna promena etničkog sastava tih krajeva, pljačka imovine stradalih, sprečavanje razvoja partizanskog pokreta itd. U mađarskoj historiografiji, a i našoj novijoj literaturi, u tumačenju zasnovanom na novopronađenim istorijskim izvorima, dolazi do zbližavanja stavova i o jednom drugom pitanju, koje ima veze s ulogom Mađarske u napadu na Sovjetski Savez. Naime, početkom 1942. godine Nemačka je vršila pritisak na Mađarsku da poveća svoj kontingent vojske i da se u većoj meri angažuje protiv SSSR-a. Regent Mikloš Horti i njegovi saradnici nisu bili time oduševljeni i hteli su da izbegnu novonametnute obaveze, pa su se odlučili na korak koji je doveo do stradanja hiljada ljudi u Bačkoj. Horti se pravdao potrebom za jačom vojnom prisutnošću u Bačkoj pred nemačkim ministrom spoljnih poslova prilikom njegove posete Budimpešti 6. januara 1942, rekavši mu da je zbog opasnosti izbijanja ustanka velikih razmera, komunističke zavere i sve teže situacije na Balkanu, Mađarska prinuđena da se vojno jače angažuje na osvojenim teritorijama, pa je zbog toga otežano povećanje broja mađarskih trupa u borbi protiv SSSR. Historiografija je, međutim, utvrdila da su te tvrdnje mađarskog rukovodstva bile preuveličane i da 1942. nije pretio ustanak širokih razmera, koji bi ozbiljno ugrozio mađarsku vlast. Najvećim delom se radilo o izbegavanju obaveza prema

savezniku na Istočnom frontu i obezglavljenju i onemogućavanju jačanja pokreta otpora.²⁸⁴

KVANTIFIKACIJA STRADALIH U RACIJI

Zahvaljujući istraživanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kao i istraživačkom radu niza istraživača i historičara u proteklih šest decenija, moguće je govoriti o približnim, mada ne i potpunim brojevima stradalih u najmasovnijim kampanjama terora mađarskog fašističkog okupatora.

Istoričar Zvonimir Golubović, koji se najkompetentnije bavio temom Racije, objavio je poimenične spiskove za 3.874 lica ubijena od mađarskih fašista u južnoj Bačkoj, januara 1942.

O broju žrtava Racije u istorijskim izvorima i historiografskim radovima možemo naći različite podatke. Aleksandar Kasaš navodi podatke da je u raciji u Šajkaškoj stradalo 2.345 osoba, u Novom Sadu 1.253, a u Starom Bečeju 225 osoba, što je ukupno 3.823. Po narodnosti, među stradalima je bilo najviše Srba (2.578) i Jevreja (1.068).²⁸⁵ Zvonimir Golubović iznosi podatke o 2.425 stradalih u šajkaškoj raciji, dok je u Novom Sadu po njemu stradalo 1.255, a u Starom Bečeju 248 osoba, što je ukupno 3.928 stradalih za vreme Racije. Po Goluboviću, među stradalima je bilo 2.662 Srba, 1.103 Jevreja i 163 ostalih.²⁸⁶ Šajti Enike ukazuje na različite podatke o broju žrtava racije, pa navodi da neki neslužbeni izvori govore o

---

284 Zastupnici prve teze su Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, 125 i Zvonimir Golubović, *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*, 140. Zastupnici teze o izvlačenju Mađarske od slanja vojnika na istočni front su Enrike A. Šajti, Tibor Halas i Žužana Mezei. Njihovi radovi objavljeni su u Arpad Hornjak, Zoran Janjetović, Laslo Biro (pri.), *Srbi i Mađari sa dve strane promenljive granice 1941–1948*, zbornik radova (Budimpešta: Mađarska akademija nauka, Filozofski istraživački centar, Istorijjski institut Budimpešta, 2016).

285 Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, 51–55.

286 Zvonimir Golubović, *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*, 233–354.

6.000– 7.000, dok službeni izvori govore o 3.000–3.340 žrtava i nestalih. Ovaj poslednji podatak je službeni podatak iz statistike komande Petog korpusa mađarske vojske, formiranog 1944. Po tom popisu, među žrtvama i nestalima je bilo 2.550 Srba, 743 Jevreja, 11 Mađara, 13 Rusa, sedam Nemaca, dva Hrvata, jedan Slovak i 13 Rusina. Po polnoj i starosnoj strukturi, među stradalima je bilo 2.102 muškaraca, 792 žena, 299 starih i 147 dece. U sudskim spisima iz procesa vođenog 1943. u Budimpešti protiv glavnih odgovornih za Raciju i stradanje civila, navodi se da je stradalo 3.309 osoba: u Žablju 653, u Čurugu 869, u Starom Bečeju 168, u Temerinu 47, u Mošorinu 195, u Vilovu 32, u Gardinovcima 74 i u Novom Sadu 879. Među stradalima je bilo 147 dece i 299 starih.²⁸⁷

Problem s kvantifikacijom stradalih pripadnika Romske nacionalne zajednice sličan je onom s utvrđivanjem broja Roma koji su odvedeni u radne logore. Različiti istraživači iznose različite brojeve. Zvonimir Golubović navodi samo 87 pripadnika romske nacionalne zajednice, od toga 34 u Čurugu, dva u Žablju, a ostali u Novom Sadu. Aleksandar Kasaš navodi da su 133 Roma stradala u Novosadskoj Raciji dok Anketni odbor, koji je 2001 formirala Skupština Vojvodine i koji je radio do 2004. godine, kao i Državna komisija, koju je formirala skupština Srbije, iznose identičan podatak od 784 pripadnika romske populacije stradalih tokom Drugog svetskog rata u Južnoj Bačkoj, od toga u Novom Sadu u Raciji 233.²⁸⁸ Za potrebe ovog rada, ponovo su pregledani spiskovi stradalih u Novom Sadu, koji se nalaze u Muzeju Vojvodine, i pronađena su imena još 32 osobe (23 muškarca i devet žena) za koje se može tvrditi da su pripadnici Romske nacionalne zajednice, čime bi se broj stradalih

---

287 *Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941–1944*, knjiga 1 (Novi Sad: Glavni izvršni odbor Autonomne pokrajine Vojvodine, 1946), 130–218.

288 Dragoljub Živković, zbornik *Na putu ka istini*, Vojvođanska Akademija nauka i umetnosti 2008, str 64.

Roma u Novosadskoj Raciji popeo na 265.²⁸⁹ Validnost ovog podatka neophodno je utvrditi terenskim radom, pre svega pregledom matičnih knjiga i knjiga srpske pravoslavne opštine iz tog vremena.

TEROR OKUPATORA DO KRAJA OKUPACIJE

Posle prelomne 1943. godine, nepovoljne za Nemačku i njene saveznike, kao i pokušaja mađarske vlade da ublaži odnose s drugim narodima i uspostavi saradnju s njima, te sve veće letargije u redovima Mađara, pre svega u Bačkoj, gde je od kraja 1943. odeljavanje Mađara – koji su se bojali osвете partizana u slučaju njihove pobede – poprimilo velike razmere, Mađarska je u očima nemačkog političkog i vojnog vrha postala nelojalan i nestabilan saveznik. Da bi se onemogućio njen eventualni prelazak na stranu saveznika, u ranim jutarnjim satima 19. marta 1944. nemačka vojska ju je okupirala. Mada je mađarska vojska dobila uputstva da se ne suprotstavlja nemačkim jedinicama, ponegde je ipak došlo do sukoba između mađarskih i nemačkih vojnika. I ne samo vojnika, već i mađarskog i nemačkog stanovništva. To se dešavalo i u Bačkoj, npr. u Novom Sadu, kod mosta na Dunavu. Nadalje, u Bačkoj, pripadnici oružanih formacija lokalnog nemačkog stanovništva dobili su uputstva za razoružavanje mađarske žandarmerije. U aprilu 1944. i u Bačkoj je počela regrutacija domaćih Nemaca u SS jedinice. Edmund Vezemajer (Edmund Veessenmayer), nemački opunomoćenik u Mađarskoj zahtevao je od novog predsednika mađarske vlade Deme Stojajia (Sztójay Döme) da se državni aparat očisti od pristalica prethodne Kalaijeve vlade. To je pogodilo i prostore Južne Bačke. Regent Horti nije mogao da se suprotstavi tom zahtevu, pa su sprovedene čistke. Povratak politici „čvrste ruke“ najviše je pogodio Jevreje, jer je nemački pritisak sada i Mađarsku naterao da pristupi „konačnom

---

289 MSRV, srh. br. 15.013

rešavanju jevrejskog pitanja“. Posle Jevreja najugroženiji su bili Romi, koji su opet doživeli talas deportacija u logore. Iako zvanično nisu potpadali pod rasne zakone u Mađarskoj, nova fašistička vlada je iskoristila rasne zakone da svoj rasizam i anticiganizam iskali na novosadskim i bačkim Romima. Procenjuje se da je oko 700 pripadnika romske nacionalne zajednice odvedeno u radne logore u Mađarskoj dok su Jevreji završavali u logorima smrti. Samo je iz Bačke, između aprila i avgusta, u nemačke logore smrti deportovano 16.034 Jevreja.²⁹⁰

Za ovdašnje Mađare i Nemce, od proleća 1944. situacija je postala neizvesna. Mada je rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) smatralo Nemce za glavne krivce i njihova je budućnost još od drugog zasedanja AVNOJ-a iz novembra 1943. bila izvesna, s mađarskim stanovništvom je bilo drugačije. Naime, u proleće 1944. KPJ se još nije odredio prema posleratnoj sudbini vojvođanskih Mađara. Još od početka te godine Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, kao i štab bačko-baranjskog partizanskog odreda, u više navrata se obratio pismima i lecima mađarskim vojnicima u Bačkoj i Baranji, kao i lokalnim „poštenim Mađarima“, da se okrenu protiv svojih dojučerašnjih gazda i saveznika i da sarađuju s partizanskim pokretom. Međutim, ubrzo se ispostavilo da je to bila samo propaganda. Odnos buduće nove vlasti prema Nemcima, a posebno prema Mađarima menjao se tokom leta 1944.

Od kraja avgusta 1944, na osnovu naredbe Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i zbog približavanja Crvene armije započela su dejstva partizanskih jedinica i na tim prostorima. Posle kapitulacije Rumunije, 23. avgusta 1944, na teritoriji Banata i Bačke, a zatim i Baranje, formiran je front. U Bačkoj je situaciju komplikovalo i to što je u septembru potiska mesta obilazio Ferenc Salaši (Szálasi Ferenc), vođa fašističke stranke Strelastih krstova, bodreći tamošnje preostale predstavnike vlasti i stanovništvo da izdrže do kraja.

---

290 Dragoljub Živković (ur.), *Na putu ka istini*, 73.

Snage za to već nije bilo, vlast se nalazila u rasulu. Pred naletom Crvene armije nemačke snage su se povukle iz Banata, koji je u prvoj polovini oktobra 1944. bio oslobođen. Oslobodilačke snage su nastavile prema Bačkoj, koja je u naredne dve nedelje takođe bila oslobođena. Novi Sad je oslobođen 23. oktobra 1944. i za stradanja svog stanovništva za vreme okupacije i Drugog svetskog rata dobio je 1975. godine titulu Grad Heroj.

KULTURA SEĆANJA NA ŽRTVE

Novi Sad i Južna Bačka bili su izloženi strahovitim stradanjima tokom okupacije u Drugom svetskom ratu. Zbog toga je nova vlast formirana u Jugoslaviji posle oslobođenja odmah krenula ne samo u kažnjavanje odgovornih već i u proces obeležavanja mestâ stradanja, koja su postala mesta sećanja, da se zločini nikad ne bi zaboravili i nikad ne bi ponovili. Prvih godina po oslobođenju, komemorativni skupovi održavani su u Novom Sadu, na keju kod Dunava, koji će zbog toga dobiti ime Kej žrtava racije, zatim na novosadskoj plaži štrand i u ulicama na kojima je stradalo najviše ljudi. Prvi spiskovi žrtava, iako su objavljeni neposredno po oslobođenju, nisu prilagani uz mesta sećanja i komemoracija. Situacija se menja početkom šezdesetih godina prošlog veka, kada se radovi vajara Jovana Soldatovića u Žablju „Crna Ćuprija“ i u Čurugu „Taoci“, na kojima se nalaze imena žrtava, unose u komemorativne skupove i postaju zvanična mesta sećanja na kojima se oni održavaju. U Novom Sadu, spomenik „Porodica“, rad Jovana Soldatovića, koji je otvoren 1971, istovremeno je poslednji i najčuveniji takav spomenik. Od te godine, na Keju žrtava racije 23. januara se održava godišnji komemorativni skup sećanja na žrtve novosadske Racije. Pored figura koje predstavljaju porodicu, spomenik sadrži i ploče s dosad identifikovanim žrtvama Racije. Sve do 1991. godine u obeležavanju su ravnopravno učestvovali predstavnici srpskih, jevrejskih i romskih udruženja.

Nije bilo nikakvih verskih obeležja s obzirom na sekularni karakter SFR Jugoslavije, već su u obeležavanju učestvovali društveno-politički radnici i umetnici. Od 1991. drastično se menja karakter obeležavanja Racije i Srpska pravoslavna crkva postepeno preuzima vodeću ulogu u obeležavanju tog zločina. Romska, jevrejska i srpska udruženja potomaka žrtava Racije uglavnom su isključena iz tog događaja. Romi se pominju uzgredno, ali ne učestvuju u organizaciji obeležavanja novosadske Racije. Dugogodišnji apeli romskih organizacija i molbe da se s table spomenika ukloni za njih pogrdan naziv „Cigani“ sve do pre tri godine nisu nailazili ni na kakvu reakciju lokalnih vlasti. Godine 2020. ta greška je ispravljena, ali su Romi i dalje marginalizovani u obeležavanju Racije. Pominju se uz Srbe i Jevreje, ali komemoracija i dalje ima pretežno verski karakter, što Rome, koji su verski izmešani i nemaju svoju versku organizaciju, stavlja u neravnopravan položaj i oduzima im pravo na dostojanstveno sećanje na romske žrtve fašizma.

PUTOKAZ ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA

Kao što smo rekli na početku, cilj ovog rada nije da utvrdi konačnu istinu i konačan broj stradalih Roma u Novom Sadu i Južnoj Bačkoj za vreme okupacije, već da otvori pitanje broja Roma koji su tada stradali. Takođe cilj nam je bio da prikazemo dosadašnji rad istoričara istraživača i historiografije, koja je iz raznih razloga zanezarivala pitanje stradanja Roma u Novom Sadu i Južnoj Bačkoj ili se njim nije dovoljno bavila. Kao što se iz priloženog može videti, ima mnogo razloga za to. Pre svega, uprkos više od šest decenija istraživačkog rada, još uvek nismo stigli do konačnog broja Roma stradalih u Raciji i u logorima za vreme okupacije. Iako je formirano nekoliko državnih komisija, anketnih odbora, iako se tom temom bavilo mnogo istraživača, procena je da se nalazimo tek na 80% istraženosti broja žrtava. Za romsku populaciju koja je bila izložena

asimilaciji većinskih naroda s kojima i pored kojih je živela još je teže utvrditi tačan broj stradalih. Procena anketnog odbora da je u periodu okupacije stradalo oko 3000²⁹¹ Roma zasnovana je na oko 80 % obrađenog materijala. Za dalje istraživanje ovog pitanja potrebna su, pored volje institucija i naučnika, veća sredstva za terenski rad i spremnost za hvatanje u koštac sa matičnim knjigama, što crkvenim, što građanskim, iz poslednjih 90 godina. Jedino se tako ovaj veliki posao može privesti kraju i jedino tako je moguće utvrditi manje-više tačan broj stradalih pripadnika romske populacije. Nadamo se da će ovaj rad, koji nema pretenzija da odgovara na pitanja već samo da ih postavlja, zainteresovati druge istoričare istraživače da se posvete tom nedovoljno rasvetljenom pitanju kako bi se stradanje Roma počelo vrednovati na pravi način u našoj istoriografiji.

---

291 Dragoljub Živković, zbornik *Na putu ka istini*, Vojvođanska Akademija nauka i umetnosti, 2008, str. 81

SEĆANJA NA DRUGI SVETSKI RAT

Sećanje na Holokaust među Romima u Srbiji

Kao što nam istorijski izvori pokazuju, Romi u Srbiji su bili sistematski i organizovano proganjani, ubijani, odvođeni u (radne) logore, raseljavani. Mnogi nisu preživeli, a oni koji jesu celog života su nosili ožiljke i traume. Pod uticajem ratnih strahota nisu samo direktni svedoci tih događaja, već i njihovi naslednici, deca, unuci i cela zajednica. U ovom delu studije ćemo se fokusirati kako na sećanja „iz prve ruke“ odnosno onih koji su bili deca i neposredni svedoci nekih događaja tako i na posredna sećanja, ona koja su potomcima preneli njihovi preci.

Poslednja lična sećanja na rat – svedoci događaja

U ovom poglavlju ćemo prikazati poslednja sećanja iz prve ruke na Drugi svetski rat. Svi ispitanici su bili mala deca za vreme Drugog svetskog rata, te su njihova sećanja fragmentirana (a verovatno) i posredovana kasnijim pričama unutar porodice i zajednice. Ipak, lični doživljaj rata, poneka slika ili događaj, pa čak i naknadno saznanje da su bili svedoci porodičnih ili traumatičnih događaja u zajednici ostavili su značajan trag i celoživotnu traumu. Prizori kojima su ljudi lično svedočili, opasnosti kojima su bili izloženi, slike koje su ostale urezane u sećanju imaju veoma veliki značaj za njihov identitet i intenzitet odnosa prema događajima iz Drugog svetskog rata. Prilično živim narativima preživeli objašnjavaju sa kojim su se sve nedaćama oni i njihove porodice susretale tokom rata. Teme koje se pojavljuju u njihovim narativima i koje izražavaju njihova autentična iskustva i sećanja su bežanje od vojnika,

skrivanje, glad, smrt u porodici, smrt u zajednici, direktna pretnja pogubljenjem, maltretiranje i prebijanje, ali i (u manjem obimu) nostalgичne teme povezane sa detinjstvom – dečje igre i nestašluci. U nekim narativima te teme su prepletene, u nekim se javlja samo poneka od njih.

Svedoci najčešće navode da su tokom rata morali da se kriju, sami, sa porodicom ili u većim grupama sunarodnika koji su bili u sličnim rizičnim situacijama. Dobrica navodi da ih je majka nosila dok je bežala. *Majka je bežala sa nama ne znam ni gde, majka je bežala da me krije od bombardovanje od avioni, to majka je krila nas, po štale, po ko zna gde, ni ja ne znam.* Tomislav se seća da su se roditelji snalazili na svakojake načine da prežive i prehrane sebe i decu. *Znam da sam... da su me roditelji vodili po njivama da bi zaradili za hleb, da imamo šta da jedemo. Ja sam rođen u selo Babe. Nisam mogao da razumem šta oni sve pričaju, ali posle izvesnog vremena čuo sam od oca i od majke da se zaratilo i da smo morali da begamo po šumama i po raznim rudnicima što oni ga zovu Štolovi. Tu smo se krili ko deca, i roditelji. Moj otac i majka su radili kod seljaka da bi zaradili za hleb i da imamo šta da jedemo. U Babama je bilo neki rudnici gde se vadio pirit i ruda. U tim rudnicima smo se mi krili za vreme rata. I postojala je neka fabrika koja je bila za pranje rude koja se izvozila u Holandiju, Nemačku ili Švajcarsku. Čak smo i mi pomagali Nemcima. Ja ne znam ko je sve bio tamo jer sam bio mali, te smo tovarili u neka kola koja su konji vukli do Ralje, od Ralje su prebacili vagonima u ta mesta gde su oni hteli, gde im je bila volja. Ali ne samo što su bežali i krili se, njegovi roditelji su bili i više puta prebijani i maltretirani. Tomislav je svedočio kako mu vojnici prebijaju i majku i oca. On dodaje da se to nije dešavalo samo njegovoj porodici, već da su i drugi iz njihove zajednice stradali na sličan način. *Koliko se ja sećam kao dete, dolazili su kod nas Nemci, davali nam neke bombone, šećerne neke bombone nama deci, a roditelje su nam vodili. Tu su bili... tu je bio moj otac udaren puškom, otac nije čuo na uvo ništa, a majku su mi odveli u Ralju,**

tamo su je tukli, maltretirali, ne znam šta su sve tu radili sa njom, a... dosta njih od tih žena koje su živeli u toj našoj mahali su odvedeni u raznim krajevima. A gde su ih odveli ja i dan-danas ne znam... A najviše su ženu... decu nisu mnogo dirali, nas, tu decu, ali roditelje su nam stvarno mučili. Bili su i biveni i maltretirani sa sviju strana, da l' od četnici, da l' su Nemci, da l'... čak i partizani su tukli.

Na još dramatičniji način Dragana opisuje kako su Romi, ali i Srbi bežali ispred Nemaca i četničkih grupa i krili se u veoma neizvesnim okolnostima i veoma lošim uslovima. *Sećam se da za vreme tog rata begali smo negde, u kolibe smo se krili, šta znam, to dva, tri dana, možda. Bilo je, onako, napeto... Pobjegli smo na Moravu, ne samo Cigani, nego svi. I ovi Srbi, skupili smo se svi u jedno ćoš, jednu kolibu i tu smo prespavali tu noć i sutradan smo se vratili svi grupno malo, nismo imali ništa da jedemo. Imalo nas puno, a nema šta da jedeš. Ko vatao malo ribu, pa pekli, vatali i pecali šta ja znam. Bile su muke... Posle se pojavili i četnici i od njih smo se krili. Malo li je?*

Nadežda se jasno seća da su pred kraj rata morali da se kriju u podrumu i da su se u njihovom susedstvu vodile žestoke bitke između nemačkih i sovjetskih trupa. U jednom trenutku je malo nedostajalo da svi budu pobijeni, a sećanje o tome da je u nju bila uperena puška ostalo joj je zauvek urezano. Skrivanje je bilo praćeno nedostatkom hrane i osećajem gladi, tako da je Nadežda kao dete rizikovala život ne bi li sebi i drugima doturila nešto hrane iz drugih kuća za vreme borbi. *Sećam se koliko smo bili gladni i beda. Mi smo imali podrum kod Desana. Svi Cigani koji su bili naši, oni su bili u podrum kod nas, svako svoju slamnjaču, ćebence a gladni... ni leba nemamo, i ne smemo da izađemo napolje, ne smemo da izađemo od Nemci, ni slučajno. I mi u podrumu, ni za vodu, ni da ideš u WC, ne smeš, bre, to pucnjava, to ubi bože bilo, i dođe jedan Namac, dođe tamo u avliju i video taj podrum i ušao, valjda teo da pobegne jer Rusi su počeli da dolaze, i on seo uzeo pušku ovako, da mi umre Ana, da nas pokosi sve, u time naiđe jedna Ciganka, ona je bila iz Licike, ali je znala nemački, i ona uđe i sela je do njega i priča sa njim nemački.*

I nekako ga je tako, da ga je ona odbila od nas, sa njim i pogine, ubili ga Rusi... I došli Rusi, mi ne razumemo šta pričaju i kažu, ne smete da izlazite, i pucnjava malo stala, i mi smo bili u podrumu 15 dana i više ... nismo smeli da izađemo, gladni nemamo leba, nemamo ništa. I šta ćemo mi? A ja đavo! Ja polako pa izađem na ulicu ... ja odem ... ma ću da idem tamo... kad ja tamo vidim... jao, i šećer i čokolade i onaj hleba.... ja lavor napunim ... čokoladu nikad videli nismo... nikad. Uđem ja u podrum... Moja majka je htela da me ubije. „Gde si bila“... „Eno u kola tamo“, puno svega i svačega bilo. I mi uzmemo, i sve to pojedemo u podrum, i gladna deca i ne pitaj muke, ne smemo da izađemo. Nadežda se seća i traumatičnijih događaja, kada su odveli njenog dedu, pradedu i braću, i kada su vojnici pogubili dedu i prababu. Njena majka i baka su probale da zaštite decu tako što će ih prurušiti i predstaviti kao da su bolesna, ali to im nije uspelo. Nadeždinu braću su odveli četnici. Mama je bila trudna u tom vremenu, onda kad je počela buka da će biti rata, i već počela pucnjava, i Nemci počeli da kupe Cigani naročito i moja baba, prababa, moje majkina majka: „Hajde da pravimo decu u haljine“ „Ma jok, sad ću ja njih da namažem sa gas i sa sapun i da kažem da su bolesni i da ih metemo u krevet.“ I to je moja baba uradila. I mete Radeta i Vidoju u krevet, jer oni su bili momci a mi smo bili deca. ... E tako, i već počeli da kupe Cigani, i ušli dva Nemca u kuću kod nas... i osetili da smrdi gas, da smrdi nešto, i oni su rekli da su bolesni, i izašli Nemci ... I baba kaže: Hvala bogu... Nije prošlo ni pola sata, to se dobro setim, imala sam pet godina, i dođu naši, ovi četnici sa one šubare, kao sad da ih vidim, sa one brade, ušli su unutra kod nas, i oni vide da dečaci ležu, oni ovako uvatu (pokazuje), i jednog i drugog... mi počeli da vrištimo, da plačemo, moja baba, moja majka trudna, to je bilo kaos, svi... sve si gi pokupio. Mi izašli, ja i Radmila plačemo, kukamo, nas uhvatili četnici ovako (pokazuje za kosu), i meni i Radmili po jedan šamar, i onda su otišli i odveli i Radeta i Vidoju... I mama je trudna, sad čujemo pucnjava, to je bilo toliko užasno, da je to strašno, ne daj ti bože. Vidi sva sam se naježila kad pričam. Muka

mi! Majka plače trudna, kad smo čuli te pucnjave, to... i majka kaže svojoj majci: Ja odo da nađem decu ili ću da se ubijem! A njen otac, isto, poginuo i prababin muž. I majka potrči, tamo de su poginuli, a trudna, i Radeta ni Vidoja nije našla, svog oca je videla. Tamo... To su tamo ležali, kad je došla kući svojoj majci pričala, jedno na drugo... ko drva... da su složeni... To je bilo negde u aprilu, čini mi se, samo ne znam datum. I kad su onako ti mrtvi, sve jedno na drugo, i polili kreč na ti mrtvaci. I moja majka kad je to videla, počela da se sklone da beži. Nadeždi je ostao urezan osećaj gladi, nemaštine, i straha iz detinjstva. Sećanje na majku i pretke iz tog perioda uključuje žaljenje zbog onog što su oni morali da dožive i prežive. Ja se uvek sećam tog rata i te gladi... pomislim da jedem onu proju...vidi sva se naježim kad se setim...da jedemo onu proju, da nemamo drva, nemamo ni da se grejemo, nego zavučemo se kao miševi u krevet ja i Radmila, a moja majka na drugu stranu, i dve babe... I ja se uvek sećam toga da je moja majka bila bedna, da ide da radi, i pocepana u neke cokule da je to bilo čudo dok nismo se malo oporavili... I plašili smo se, sine, mnogo.... mnogo smo se plašili... I mi deca. Neki od njih se sećaju načina na koji su njihovi sunarodnici stradali. Tako se Sava seća da je kao mali u Požarevcu gledao kako ljude javno vešaju i streljaju, i kako su za vreme policijskog časa morali da budu u kući. To bilo pod Nemci, '43. godine. Moj otac imao konje, pa posle prodao konja, kupio magare jer magare niko neće da tera na kuluk. Onda vuko leba za Nemce. Onda krenulo vešanje, onde gde je sad pumpa. Tu je bila jedna velika bandera, trokraka bila, i tu se vešali ljudi. U nedostatku ako treba 100 ljudi da se veša, ima 95, treba pet još – prvi koji prođe od naroda što ide na posao – ajde polazi ovamo (na vešanje). Ja sam kao dete malo sa ocem išao, nosili smo leba tad, ja sam to gledao, kažem ocu: Gledaj, će da ga obese. Gledam, besi se čovek. Gleda narod! On je prisustvovao i drugim strašnim scenama koje su i po njega samog mogle tragično da se završe. A na groblje sam išo, ovde na groblje. Bili neka dva mala konja i neki što je krao leba, to se dobro sećam, tu je bila raka, njih dvoje bili za

leba što krali, i tu streljali ljude. To se zvalo jevrejsko groblje, gde je sad groblje, tamo je, kako bi reko, bilo trnje, to se zvalo jevrejsko groblje, tu se kao sahranjivali Jevreji... Gde smeš, bre, da namiriš konja, ne smeš da namiriš konja. Ne smeš da ideš. Tek čuješ, onde ubiven čovek, ovde ubiven čovek. ... Feldžandarmerija tu bili, ide po maloju tu, osam sati prođe, ne sme da gori sijalica, mora se ugasi, moja mati metne kecelje, nije imala firange i gleda u feldžandarmeriju jer ako te vidi u avliju, ubi te u avliju! Ovom ispitaniku je u ratu nastradao blizak član porodice, Jeste, jeste, sin od pokojnog strica, koga su ubili nedićevci.

Aleksandar se seća da je postojala zabrana kretanja u naseljenim mestima, ali da se oni nisu osećali bezbedni u svojim kućama, pa su pobjegli u šumu. Ali zbog različitih okolnosti nisu više mogli da se kriju, pa su se vratili i onda su ih vojnici presreli i pripremili za streljanje. On se seća da je već i mitraljez bio postavljen i da su oni bili postrojeni za egzekuciju. Izbegli su je sticajem okolnosti. Pa mi smo za vreme rata bili ono... da ne sme niko da se nađe pored puta. Međutim mi smo svi pobjegli u šume i u potoke! Najzad više nije moglo, morali smo da se vratimo. Oni nas pokupe da nas postreljaju. Postavili mitraljezi i samo čekali komandanta da dođe pa da naredi. Doduše, bio jedan žandar-policajac, koji je bio gospodar-upravnik te žandarmerije. On je voleo naše ljude što su svirali i kaže on „Braćo moja, pa da li znate da niste smeli da dođete sada. Šta sada da radimo...“ I kada je došao taj komandant, komandant na tenk, on je pričao sa njim, i kaže: „To su najpošteniji ljudi što postoje, oni nisu mogli više po šumi i potocima i morali su da se vrate“, i oni nas oslobode. Da nije bilo tog žandara, mi bismo bili mrtvi.

Skrivanje od vojnika i strahote bežanja ostali su urezani u sećanje trogodišnje Zagorke. I posle boga mi, imala sam tri godine, ja ne znam, došli, dal rekla moja majka četnici, šta znam, te nas opet jurili po cigansku malu. Krili nas, imali smo sve neki gvozdeni kreveti, sećam se to. Ja sam bila možda tri-četiri godine stara. I moja baba, i moje tetkina svekrva, stara žena, sve smo se krili. Počeli sa

oni kundaci da biju i žene, to bilo u cigansku malu, kažu, urnebes, urnebes. Pa pobjegli su puno Cigani, gore, da se kriju u poljane, oni jurili i tamo.

Dobrislav govori o tome kako je njegov otac bio uhapšen, kako je on komunicirao s njim tokom zarobljenništva i kako mu je otac na kraju stradao pred njegovim očima. Objašnjava da su njegovog oca uhapsili nemački vojnici i smestili u podrum, a da su njegovog brata pustili. *Ja sam bio mali... moj je otac pušio ... setim se ja. Ja sam išao i skupljao pikavce i uzeo sam čarapu jer Nemci puše pola cigarete pa bacaju... Skupljam te cigare tako mali, i kroz rešetke sam mu bacio da puši. Sećam se ja. I onda kada su sakupili sto jednog, onda već mora da se strelja. Ovde u lager su terali. Uhvatiše... a Bergijin otac pokojni Andro, znam mu ime, oni kada su ga vezivali i bacili ga u kamion ... on je tu i crko... Znao je da ide u kamion na streljanje i tako je umro u kamionu. Onda su ih terali u lager... terali Čedovog oca, pokojni Božo, pamtim ja i njihova imena, terali ovde u lager a taj Božo iskoristio i pobjegao. Ovi nisu videli, ali su videli ovi gore Nemci što su bili na Barutani... S ove strane na gotovs i sa druge strane na gotovs... Gledali da je on pobjegao i sve do gvozdene kapije gde je sada kuću napravio Igor, tu su ga ubili. Izašao je van kapije i tu ga Nemci gađali... tu su ga ubili, i tu je bio zatrpan. Ima jedan breg što su ga bacili u tu rupu. Odneli mog oca... onda počeli da streljaju... ove ostale sve, pa tenkovima ono poravnjaju, ono izađe krv!!! Krv izađe... Krvava zemlja !!! Počeli su Nemci da ubijaju koga nađu u gradu da šeta – misle špijunaža i ubiju ga. I onda je tu nemačko groblje, ovde na kraj Barutane... što su ovi napravili kuće tamo, sa desne strane bilo groblje, njihovo... Ja znam... mi smo bežali preko toga... Nemačko groblje. Ne samo da su mu streljali oca, već se Dobrislav seća da su mu i dedu Nemci streljali 1943. godine, a da su zverstva potrajala sve do kraja samog rata: *Pa već je bio skoro i kraj rata. Sve su rasturali, a ja sa sestru, ja i najmlađi Mihailo bili smo sa sestrom, a pre toga su došli Nemci i silovali su ženske i šta nisu napravili.**

Neki kao upečatljiva sećanja izdvajaju „žute trake“ koje su morali da nose kao pripadnici romske zajednice. *Onda, dobijemo one trake, žute bile, da se zna da si Ciganin ili Jevrejin, obeležili su sve, tu di je opština sad, onde pored su bili zatvori, do godinu dana, ko je osuđen na dva meseca, tri meseca prekršaja.* (Sava)

Iako je patnja bila deo njihove svakodnevice, neki ispitanici poput Save, koji su bili deca za vreme okupacije, s nostalgijom se prisećaju svog detinjstva tragajući za svakodnevnim, nevinim aspektima odrastanja. *Pa, jedno bilo lepo vreme, jedno bilo teško vreme... I tu je bila ciganska mala... to je pre bilo pekara, tu kočijaši svrate i tu se zimi peku praci. Kupiš pola kile leba i metneš mast i to se jelo, to bilo najlepše. Meni bilo sve lepo, tako sam ja lepo živeo. Mislim, meni niko nije rekao ciganin sam il nešto.*

Slobodan kaže da je taj period bio obeležen onim što se inače radi kad si dete, igranjem s drugom decom bez obzira na materijalne i ratne okolnosti: *Pa deca ko deca, igranje. Dođu komšije idemo na groblje, pa tu napolje bile klupe. Dođe mrak, pola osam sati.* Iako su bili siromašni, Predrag se seća da su se međusobno družili i međusobno ispomagali: *S komšijama, pa bila sirotinja, bilo je dobro, išli smo jedni kod drugih, radili smo kod seljaka, radiš pa dobiješ brašno, dobiješ svinju, dobiješ eto.* Čak Miloš primećuje da su se ljudi mnogo više voleli i poštovali u odnosu na sadašnje vreme: *Inače, mnogo se više voleo narod onda nego sad. I tu beđu uveče, svako veče, ložili smo vatru, pošto Cigani volu da ložu vatru i da se greju, i muzika uveče, svira se, peva se, ako nema šta sutra da jede, al će da se snađe.*

Priče roditelja i predaka o ratu

Veći deo naših ispitanika je rođen tokom ili posle rata, tako da nemaju svoja autentična sećanja na tragične događaje. Njima su njihovi roditelji, bake i deke, ili rođaci i drugi članovi zajednice pričali o Drugom svetskom ratu, stradanjima, gladi i posledicama

po porodicu i zajednicu, pa su njihova sećanja u potpunosti posredovana onim što su čuli. Kao što ćemo u nastavku videti, i kod njih se pojavljuju iste teme kao i kod onih koji imaju sećanja iz prve ruke – smrt bliskih, skrivanje, glad, nemaština, strah i tuga.

ISKUSTVA ZA VREME RATA

Smrt

Stradanja civila. Najveći broj ispitanika navodi da su im rođaci stradali u masovnim streljanjima, kao civili. U njihovim svedočenjima prepoznamo nekoliko zajedničkih tema. Pre svega, gubitak bliskih rođaka, uključujući braću, ujake, očeve i druge članove porodice, predstavlja neprevaziđenu porodičnu traumu. Većina tih članova porodica su bili žrtve masovnih streljanja, često sprovedenih od nemačkih snaga, domaćih saradnika i drugih oružanih grupa na mestima poput Šumarica, Topovskih šupa, Banjice, Hisara, Bunnja i drugim stratištima. U njihovim pričama postoje slojevi teških iskustava nasilja koji su neretko obuhvatali i detalje samih ubistava. U jednom broju slučajeva postoji nedostatak informacija o tome šta se desilo, jer tela streljanih članova porodice nisu vraćena, a njihova sudbina je dugo ostala nepoznata porodicama. Ti gubici ostavili su dubok i dugotrajan emotivni trag u preživelim.

Sava navodi da su mu stričevi streljani kao civili. *Njega zaklali ovi nedićevci, ustaše, sve koljaši, svi ti velikani bili... I ti muškarci koji su odvedeni nikad nisu vraćeni, niti se znaju gde se nalazu i dan-danas. To je tragično za nas. Znači, moji stričevi, tad koji su bili mladi možda 18 godine, odvedeni su, streljani su, čuli su da su streljani, i nisu vraćeni, ali ne samo u našem gradu ovde u Boru nego i drugi uopšte u celoj Srbiji.*

Sećanja na stradanja u Kragujevcu su i danas veoma živa među potomcima stradalih. Steva svedoči da je njegov ujak ubijen u masovnom streljanju 21. oktobra. Ujak je bio *po zanimanju harmonikaš,*

mužičar, i on je svirao normalno u kafani, i on se vratio sa sviranje i spavao. Došao je Nemač i Srbin plaćenik. I Nemač mu reko: no, no, šlafen... mlad ostavite ga, spavaj. No, međutim ovaj plaćenik reko: Ne, ne, ne, ne... ajde ustani. Ujak moj mu je reko: Pa sviro sam ti, do pre sat vremena sam ti svirao u kafani. Ustani Cigo, ne poznajem te! ... Izveli ga i streljali ga. Zagorka kazuje potresnu priču o tome kako je njen otac odveden i ubijen 21. oktobra u Kragujevcu, u trenutku pokušaja njenog krštenja. „Moja majka i baba mi ispričali kako me odveli da me krste u crkvu. I Nemci na putu, sreli mog kuma, moju majku i mog oca, oni bili u čeze, me odveli da me krste i jedan Nemač je uzeo mene iz mog oca krila i dao mojoj majki, i mog oca odveo da ga streljaju. Posle sat vremena vratili mojoj majki odelo, cipele i violinu i više ga nema. Ona kaže da su joj nedugo posle ovog događaja ubili i ujaka u jednom obližnjem selu. Nadežda kaže da su joj dvojica deda ubijeni, kao i da su joj dva brata stradala. Oni su bili školarci, ostali su kod kuće da bi preživeli, ali su ih izveli iz kuće ljotićeveci, nedićevci. Svetlana nam otkriva da joj je otac pričao kako su ubili njegovog oca 21. oktobra u Kragujevcu. Radili su tad u Zastavu i sa posla su ih odveli na streljanje. U Topovske šupe, naravno, i onda na streljanje. To je meni moj otac pričao da tog dana kad je trebalo da bude streljanje moja tetka je otišla da odnese dedi hranu za ručak, međutim on je tetki reko da se vrati kući jer su oni već čuli za streljanje, već je počelo streljanje, i da ne smeju, naređeno im je da ne smeju da se pomere s mesta, da moraju tu da ostanu. Tako da su ih pokupili, slagali su ih, u stvari, tako meni bar moj otac pričao, mada se šušalo da ih vode na streljanje, ali to niko nije javno smeo da kaže niti je smeo da se izdvoji iz grupe da pobegne. I onda su ih odveli u te Topovske šupe i tako su ih po grupama streljali. Tako da je moj otac ostao siročić bez oca u 11 godina. Moj otac mi je za to pričao da je bio strašan taj je dan 21. oktobar, crni dan za ceo Kragujevac. I Slavica kaže da joj je baba pričala da je izgubila četiri sina. U Drugom svetskom ratu su stradali moji ujaci, četiri ujaka, baba moja je izgubila četiri sinova. Oni su odvedeni na streljanje u

Šumarice, a bilo im je rečeno da će biti odvedeni na prinudni rad. Đorđe se priseća da mu je otac pričao o tome šta se desilo: *Meni je otac pričao isto to sam čuo od moje babe, njegove majke. Došli su tu sa kamionima, pokupili Cigane muške sve i odveli u Šumarice, naravno, sa dokumentima kao da će da dobiju dokumenta da idu na rad u Nemačku... i prevarili ih, strpali u kamioni i odvezli ih gore u Topovske šupe.*

Stevan navodi da je njegova majka preživela pukom srećom, ali njena porodica nije. Vojnici (nije sigurna da li su bili Nemci ili četnici) zatvorili su Rome u jednu kafanu s namerom da ih pobiju. Po njenim saznanjima, jedan od četnika, koji je bio muž njene kume Srpkinje, proneverio je neki novac i pobjegao kod nemačkih vojnika. Posle nekoliko dana su došli četnici sa namerom da se osvete i dobiju informacije o njemu. *Zato su došli, došli su jednu noć, uniformisana lica, moja majka je sve to gledala, nju su mučili (njenu kumu), mučili i na kraju su je ubili. To je bila neka grupa u nemačkoj uniformi, u stvari ispostavilo se da su bili četnici. E sad, valjda su imali saznanja da je neko to video, pa su posle treći dan došli 10–15 naoružanih ljudi. I došli su da streljaju sve Cigane koliko su bili, nabili su ih u jednu kafanu, to je bila jedna velika ogromna prostorija, međutim, žene i deca počinju da im ljube noge i ruke, apsolutno to je normalno, i jedan se sažalio na njih. Moja pokojna majka kaže čisto srpski su govorili: „Nemoj“, kaže, „da ih ubiješ, zatvorićemo vrata, bacićemo tri bombe i mi ćemo da završimo posao.“ I tako je bilo. Sad oni, pošto su znali srpski, svi su neko pod krevet, neko vamo-tamo... Moja pokojna majka je stala nasred sobe sa dvoje dece, dve ove moje sestre, ja nisam bio ni rođen. Pokojni Mija, on je bio iz Podunavci, on uspeo da pobjegne. Oni su pucali, međutim njemu je metak prošao pored samog uva i njemu je pukla bubna opna, zato je bio gluv. Došli su da ga dovrše, da ga ubiju, međutim jedan je rekao, „Nemoj da trošiš metak“, kaže, „on je već mrtav“, i zahvaljujući sreći on je ostao živ. Zatim su počeli da ubacuju bombe, kroz prozore. Od prve bombe je poginuo majčin brat, a ona je pala na pod i izgubili svest. Međutim,*

ujutru kad se osvestila, ona je mislila da je padala kiša, bila je sva mokra, ona se probudila, međutim, ona je bila sva u krvi, sve su to mahom bili mladi ubiveni. Moja majka, verovali ili ne, da nigde nije pipnuta bila, ako je valjda njen brat i zaštitio.

Milutin je zapamtio reči svog ujaka koji mu je pričao o stradanjima u Kragujevcu; Bili kaže svakojaka vojska bili i četnici i svašta, svakojaka vojska bila, bili oni kako se zvaše, razne, razne vojske su bile, nisu znali od koga da se brane i tako teška vremena, teška vremena su prošli. Mnogi su poginuli mnoge su odveli tu da ih streljaju za jednog, a za našeg ne, za jednog Nemca ubili su 100 Srbina... bilo to Romi bilo to Srbi, jel razumeš.

*Milica i Selvinaz navode da su im preci stradali u Kraljevu. Milica kaže da su joj dva ujaka ubijena 1941. godine, ali da osim toga ne zna puno o tom događaju. Selvinaz kaže da je njen stric ubijen na putu, da su naišli vojnici i ubili ga bez upozorenja i razloga. Sinan kaže da je njegov deda streljan. Iako su vojnici pokušali da ih prevare lažnim informacijama o tome kuda ih vode, zastrašujuće je da su oni bili svesni kakva ih sudbina čeka. *To naselje se zvalo Hisar, jer veliko polje, širina, gde su ih Nemci prevarili tamo, vodili ih na neki sastanak, i da će da ih puštaju, i moj deda, koliko se sećam i kako su mi pričali ljudi, a i normalno familija njegova, imao je dukati, i kako ih ostavio kod njegovu tetku, znao je da ide na streljanja. On se nije vratio, oni su njih streljali, ne samo mog dedu, to je bilo jato ljudi. Ne znam ni ja broj koliko ih je bilo, ne samo mog dedu, imao sam ja i drugu rodbinu, ne samo mog dedu, streljali su i drugi rodbinu. To je bio užas, to je bila kuknjava žalost, koji nikad neću da zaboravim. Dobrica zna da su mu stradali stric i brat, i da su za brata dobili neke informacije o stradanju ali ne i za strica. Čuli smo da moj brat, on je bio mlad 17–18 godine, bacili su ga u kreč i izgoreo je, a za jednog se ne zna gde je ubijen, kako je ubijen i kako je nestao. I Jasmina se seća priča koje joj je majka pričala. Da, sećam se, pričala nam je majka kako su njenog oca ubili, kako su ih streljali, kako su došli iz kuće su ih izvadili i otišli su u poljane u Hisar i tamo ne samo njega nego većina, bili su to sve**

Romi i tu su ih streljali. Pitali su ih nekakva pitanja, ako oni da li su odgovarala li ili nisu, to ne znam, ali samo su čuli jecaj njihov kako su rekli, sine, majko, ženo, čuvaj mi decu, oprostite nam sve, pravite nam dobro, ali mi eto streljaju nas, će da umremo i to sve rekli. Međutim posle nekoliko vremena kroz tu poljanicu imala je jedna stazica, tekla je krv, to od njih što su bili streljani, to su sve deca videla. To moja majka kaže videla je ona to, počela njena majka, baba njena, braća, oni su bili mali, počeli da vrište, da plaču, ali nisu smeli da izađu da se suprotstave tim zločincima što su to pravili.

Veliki broj ispitanika iz Vojvodine seća se priča u porodici da su Romi stradali u „raciji“ i da je veliki broj njih bio ubijen i bačen „pod led“. Goran kaže da su iz njihove porodice dvoje dece ubili i bacili pod led njegovu majku, a da čak su mamu terali da ide, tu se tukli u... tukli pa je bilo krvavo unutra u, u tom, u mesnom odboru. Terali su je da pere tu krv i da radi. Znaš? Slađana kaže da je njen deda tokom rata jedno vreme bio mobilisan od mađarske vojske tokom rata. Kada se vratio, živeo je na salašu gde mu je lokalni gazda pomagao, ali ipak nije uspeo da izbegne maltretiranje i smrt. Mađari ko Mađari, tu u Bečeju kod nas imali su neku kasarnu i daske, debele daske. I na te daske vezali, ne samo njega, još ljudi, i tako tukli ih. Od tabane, od glave do pete to tuča bila. I tako da nisu naišli ljudi što poznaju mog dedu, on je Andrija, ali po mađarski Andraš. I kaže otkud on, kako ste smeli, i smesta, smesta da ga pustite, ali džabe, on je mrtav tučen bio. Užasno. Slađana dalje govori o stradanjima pripadnika svoje porodice i drugih Roma u Vojvodini, koji su monstruozno ubijeni. Babinu familiju, ona je iz Banata, iz Novog Bečeja, moja baba. Tamo je imala oca, njen otac je bio svirač i braća njihova, to banda bila. Vodili su trudnice, na Tisi, i sa bajonetima u stomak ubijali. Prvo su dete u njima ubili, i ondak i njih. I samo u Tisu gurali. Strašno... Dedinu mamu su ubili. Mog dede mamu. On je dete bio, njegovu mamu su ubili, i oca, i ujaka. Ostao je on i jedan stric njegov. Samo moj deda. Oni su njega, tako da deda moj nije imao ni mater, ni oca, ni braću. Nikog. Sve su ih poubijali. Nikog nije imao.

Ljubica navodi da je njena majka morala da gleda kako joj streljaju oca. *Da moja majka pokojna pričala mi je kako je njen otac poginuo, da su oni gledali kad su ga streljali, ovaj, imaju spomenik u Vojčinac ... treći metak ga je udario i to, kaže, kako su ga gađali, imao širok opasač i u opasač se ga potrevili, opasač mu je puko... i on je pao, i oni su to gledali. Gledali su moja baba, moja majka, ona je bila starija... I meni je teško kad pričam veruj mi teško mi je.* Ona se setila i imena čoveka koji je pomogao egzekuciju: *Tozović... on ih izbacivo tamo da ih veša, da ih bije.* Adem kaže da mu je otac pričao o tome kako je njegov otac streljan. Seća se detalja da je deda hteo da pobegne u trenutku kada su došli po njega, ali da se toliko bio uplašio jer je već čuo da su prvu grupu streljali. *On je bio drugi po redu mislim druga ona grupa, kako je bilo, kaže ruke su mu oslabile, nije mogo da veže opanci i tako odveli su ... on je hteo da veže da izađe, ustvari da pobegne ali nije mogo, čekali su.*

I stradanja u zajednici su ostala kao deo porodičnih sećanja, onda kada su preci sami direktno gledali ubistva. Tako Enderi kaže da su joj stric i majka pričali da su svedočili kako su ljudi bili ubijani tokom ratnih dejstava. *I rekla nam kako su bili u neke tunele, za vreme bombardovanja. Za to vreme je pored nas komšija, kad su bombardovali, on i žena leteli u vazduh.* U Prokuplju je, kaže Marija, mnogo Roma stradalo. *Odvedeni su mnogi, po babinoj priči ... ta mahala cela gde su Romi bili... svi su odvedeni i tu na Hisaru su streljani na tom brdu, i više nisu čuli za njih.*

Zorana kaže da joj je baka pričala kako je ona bila mučena, kako joj je deda stradao i kako se i sama jedva snalazila posle tih događaja da preživi s troje dece. *Čak sam čula i od bake svoje koja me gajila, očeva majka. Ona je doživela taj Drugi svetski rat sa njenom decom, tu je i moj tata i imala je još dva sina. Kako se ona mnogo mučila, kako je pomagala partizanima, kako su ih Nemci mučili, dolazili su nekad i preko noći da ih maltretiraju, čak je moj deda odveden, ja njega ne znam, ali iz njihovih priča znam da je on streljan, da su ga Nemci streljali, da se moja baba mnogo mučila, da je to njeno troje*

dece... mnogo se mučila da ih gaji. Njena baka je bila mučena jer je krišom pomagala partizanima, dajući im hranu, što su nemački vojnici saznali ili posumnjali, pa su je uhapsili i mučili nekoliko dana. Ta maltretiranja je jedva preživela.

Stradanja u logorima. U narednim isječcima sećanja su priče potomaka o članovima porodice koji su odvedeni u logore i tamo ubijeni. S obzirom na to da su najčešće tokom jednog perioda bili na prinudnom radu, informacije o njihovim sudbinama su prilično oskudne. Mnogi od ispitanika nemaju detaljne informacije o okolnostima smrti svojih predaka. Uglavnom znaju da su njihovi rođaci odvedeni u koncentracione logore ili na druge lokacije, gde su doživeli tragičnu sudbinu. U narativima se javlja i kolektivno stradanje romske zajednice, gde je više članova porodice odvedeno i bilo izloženo različitim oblicima zlostavljanja i nasilja.

Živana kaže da joj je otac, koji se i sam borio tokom Drugog svetskog rata, pričao kako mu je deda ubijen: *A mog dedu, od tate, njega su uzeli '43. ili '44. godine i odveli ga u logor i tamo ga ubili. Mislim da je Sajmište bilo, i tamo ga ubili.* Hamza navodi da mu je otac pričao da su mu baba i deda stradali tokom rata, ali ne zna mnogo detalja: *Oni su mučili njih, terali da radu, oni su ubili ko je koga stigao. Videli su, ajd Romi su, da ih maknemo.*

Više ispitanika iz Niša svedoči da su im preci pre streljanja neko vreme proveli u logoru. Ćamil kaže da mu je stric stradao, ali da je prvo proveo tri meseca u logoru: *Baba mi pričala, očeva majka, kad je to bilo, došao taj Ciganin što je bio policajac, taj žandar, i on je pokupio sve Rome u voz za Niš, u onaj KP dom. Strica su pustili posle tri meseca a dedu streljali. Nisu samo njega nego puno Roma su streljali tamo na Bujanj.* Bajram kaže da su mu dva strica streljana u logoru. *Moj otac je meni pričao kako mu obadva brata su mu poginuli, izvukli iz logora, bili su pola u farbu, i oni su ih uhvatili silom, silom na miške i odveli.* Sinan kaže da su mu i deda po ocu i deda po majci stradali: *U Nišu, u logoru. Pa sećam se starih ljudi da su pričali da smo imali nekog domaćeg izdajnika Ciganina, da*

treba da se neki posao radi, da treba da idu na neku radnu akciju. Pokupili sve Rome, sve muškarce, da treba da idu na neki rad i tako su ih sve pokupili i odveli za Niš, da više nisu mogli da se vrate kući, ali su dozvolili porodici da ih poseti. Celu mahalalu, i dve mahale. Pošto imamo dve mahale ciganske, dve mahale su sve stariji ljudi koji su ostavili porodicu, decu, žene... Pamtim po pričama njihovim da su ih sve zatvorili na jednom mestu. Kako ih okupljali iz Prokuplja, Niša i Leskovca, sve su bili po hangarima, na slamu su spavali, jednom dnevno ako su im dali obrok da jedu, ako ne ništa. I streljali mahom više njih. Svakodnevno je bilo to streljanja i kako kažu sve to u neke rupe sa bagerom kopali i bacali ih mrtve i sa krečom pokrili i sa zemljom odgore.

Roditelji jedne ispitanice upoznali su se u logoru u Nišu, koji je bio još jedno mesto velikog stradanja romske populacije. Terezijin otac je u niški logor deportovan iz Kumanova, dok je njena majka, rodnom iz Niša, dospela u logor kao veoma mlada devojka. Tu ima židovska groblja, pa na tamo je to cigansko naselje, i dalje postoji. I ona je tu živela. I kad je bila ta okupacija, oni su sve njih ubijali, neke zatvarali, mama je moja tako završila kao mala devojčica kao, nije baš bila tolko mala, ali je bila možda devojčica od petnaestak godina, četrnaest. Oni su u logoru bili mučeni, a neki od logoraša trebalo je da budu poslani na prinudni rad u logoru u Boru. A inače, oni su na silu, oni su pokupljeni svako iz svog dvorišta, sa ulica, niko te nije pitao. Oni su samo to tovarili, gurali u logoru u Nišu, iz logora imali su namere da deportuju u borski rudnik, a neki su posle gurali i otišli svi u Nemačku. Dalje su ih... zavisi sad kojom linijom, neki su išli ka Beogradu, tamo je bio neki logor privremeni, pa iz Beograda Aušvic i sve ostalo, a ovi su ostali u Boru... Iz dedine porodice, nije niko uhvaćen sem njega. Samo je on uhvaćen zato što su oni upadali u dvorišta koga je bilo u kući, oni su mušku decu uzimali. Tako odvodili starije ljude i ko je preživio, preživio. Ko je hteo da beži, taj je bio ubijen i to tako da nije imalo tu neka velika filozofija da se priča. Bilo je tu jedno veliko trpljenje. (Terezija)

Stradanja u ratu. Jedan broj ispitanika navodi da su njihovi preci stradali tokom rata, kao vojnici, na strani partizana. Stevan navodi da mu je otac pričao kako mu je stric poginuo u ratu, a otac jedva preživio streljanje. Tokom jedne bitke koju su partizani gubili od Nemaca, oni su počeli da beže: *Sad kad su oni počeli, ovi su slabo bili naoružani. Tu mi je bio pokojni otac, bio mu je brat rođeni mlađi od njega 10 godina, oni su krenuli u bekstvo, znači to se sve rasturilo. Pokojni moj otac, možete da zamislite, da se tu pucalo iz mitraljeza, iz mašinke, taj pokojni brat, on se okrenuo, on je video, rafal mu je odneo ceo stomak. On nije mogao ni da se osvrne na njega, borba za život da spasi glavu. Njegova četa je bila poražena, pa se on sa drugim borcima povukao i počeo da beži. Nećete da verujete, po priči mog oca, njegov šinjel, četurica vojnička sve je izbušena bila, on ni ranjen nije bio. Pa je posle pobegao u neko selo, napio se od muke, od stresa valjda, tu ga uhvatili partizani, komandiri isto, pa ga proglasili kao dezertera. Dovedi ga u opštinu da ga streljaju, a moja majka imala to dvoje dece, što su stradali posle toga, i dovela ih tu. On je bio tu vezan sa konopac i odluka da se strelja, da se to snimi i da se odnese u štab. Međutim oni su dozvolili mojoj pokojnoj majci da ga nahrani, ona ga nahranila i doneta odluka da ga streljaju... tu je bila jedna Ruskinja koja je bila u sastav te čete brigade, ona kad je videla decu, onu malu decu, te dve ćerkice, ona je rekla komandiru, komesaru: „Ne smete da ga streljate po cenu života, to je bila jača sila, nije kaže on samo prebegao, svi su, znači, cela četa je pobegla, jaka sila bila.“ Komandir je odgovorio da su bili obavezni da pošalju izveštaj i slike kako vrše streljanje višim instancama, ali je Ruskinja insistirala da se najpre proveru da li su mogli da se bore, odnosno da li su imali municije u puškama. Kada se ispostavilo da su im puške bile prazne i da nisu ni mogli da se bore, onda je komandir pristao da inscenira njihovu smrt, oni su kao navodno pucali, tako je slikano, on je pao. To je sve montažno bilo i posle ga pustili.*

Tomislav navodi da mu je pola porodice bilo u borbenim redovima na strani partizana. *Skoro su, pa pola porodice mi je... u to*

vreme bili su u ratu. Ali bili su u ratu u partizanima. Poginuo mi je tu ujak, stric i brat koji je bio mlađi dve godine od mene... oni su išli da se branu, da branu zemlju... Ja ne znam kako su se oni mučili i šta su radili, ali uglavnom nisu došli kući, više nismo ih videli... Neki su odvedeni u Beograd, neki bili su odvedeni, ti Romi, u Kragujevcu... čuo sam od naroda da je bio to na Autokomandi, tu je bio neki logor, i u Jajincima. Eto to ja ne znam više drugo šta da vam kažem.

Aleksandar kaže da je njegov teča učestvovao u ratu i da je poginuo kada je rat gotovo bio okončan. On je poginuo četres četvrte, kad se vraćali kući posle rata. Kad se završio rat i pošli kući i u Hrvatskoj u neku kuću ušli da prespavaju. Ustaše ih zakolju. Kad se završio rat. A jedan stric mi nestao i uopšte niko ne zna za njega. Petar navodi da mu je jedan stric stradao u borbi, boreći se na strani partizana, a Svetlana navodi da je njen stric bio učesnik u ratu, i to sa prilično zanimljivom misijom, ali da je i on stradao u ratnim dejstvima: *Moj najstariji stric je bio američki agent u Nemačku u Berlinu i on je tamo nastradao jer su ga tad Nemci otkrili ko je i šta je i onda su ga zarobili, bio je u zarobljeništvu. I onda kad je Berlin bio bombardovan od Rusa, onda je on tu i nastradao jer moja baba je ustvari takvu informaciju dobila preko Crvenog krsta. Kristina pamti porodičnu priču da su joj ujaci ubijeni kao simpatizeri partizana, i to neposredno pošto su se priključili partizanskim odredima u Kraljevu. Moje ujake, kad je bilo 1941 streljanje Srba u Kraljevu, gde sada leže pokojnici i žrtve tadašnjeg doba ... neko je prijavio... moji ujaci su trebali da idu u Četvrti kraljevački bataljon, u partizane, ali neko je prijavio i to moja majka nikada nije saznala ko je. Šuškalo se nešto ali niko nikad nije smeo da priča... I oni su došli... dvojica njih došli sa mitraljezima... Nemci, Nemci... Nemci su bili... i oni su izašli napolje i oni su ih ubili obojicu na licu mesta. I zabranili su da se sahranjuju na groblju. Međutim, moja pokojna baba posle 40 dana, po priči moje majke, koju je ponavljala moja majka, i dozivala čak do smrti dozivala braću!!! Zabranili do 40 dana da se ne pomeraju odatle. Posle 40 dana su ih otkopali, pokojna baba je pošto-poto*

htela da ih vidi, da ih otkrije i otkrila je jednog od njih i onesvestila se. Sklonili su babu, zatvorili su taj kovčeg i premestili ih... platila je moja pokojna baba i oni su sahranjeni u Ribnici gde im je i dan danas njihov grob. Njihovi grobovi su tu, jer mi je tu i baba i svi ostali po majci.

MALTRETIRANJA I SILOVANJA

Ispitanici opisuju kako su njihovi roditelji i rođaci bili maltretirani. Uslovi su bili teški, bez dovoljno hrane, a život je bio gotovo nepodnošljiv. Članovi porodice su stalno bežali i krili se kako bi se zaštitili od nasilja. Krili su se po udaljenim kolibama, po pećinama i tunelima, ili bili prinuđeni da preskaču plotove kako bi pobjegli od bliske pretnje. U tim iskazima nalazimo svedočenja ne samo o fizičkom maltretiranju već i o dubokim emocionalnim traumama koje su članovi porodica pretrpeli tokom rata. Sećanja na strah, silovanja, napade i pokušaje preživljavanja ostavila su duboke rane.

Svetlana navodi da je njena baka bila maltretirana bez ikakvog razloga od strane četničkih vojnika. Da bi spasla svog sina od egzekucije morala je da gleda u sunce. *Imam jedno mnogo ružno iskustvo, moja baba je pričala da kad su je četnici zaustavili sa mojim ocem i ona je morala da gleda dva sata u sunce da ga ne bi zaklali. I to je eto jedno mnogo teško iskustvo i moja baba je bila slepa nakon par godina je oslepela, sedam godina je bila slepa i umrla je u 75. godini.* Ljubiša Savić navodi da je njegov otac bio jednom prebijen. Iako je kako kaže „dobro prošao“, maltretiranja i prebijanja su bila česta pojava i bez ikakvog razloga. *I mog oca su jednom uhvatili i isto tako. Dobio po guzici. On je to ublažio udarce nekom knjigom pa se kod nas dece hvalio da je prošao dobro. U Podunavcima su živeli kod te škole ali ih nisu Nemci tukli već neki drugi okupatori. Da li su bili Bugari... Ali su ih stvarno mučili i prebijali za najmanju sitnicu.* Zorana kaže da su njeni roditelji morali da se kriju, da su

stalno bili gladni. Znaš kako? Maltretirali su ih, nisu imali dovoljno da jedu. Jeo sam, kaže, buđav lebac, sine, i tako maltretiranje.

Petru je majka pričala o mučnim događajima kojima je prisustvovala i koje nije mogla da zaboravi, o tome kako su bili mučeni muškarci i žene. *Pa najgore što je videla što su ljude šutirali po ulicama, maltretirali i silom gurali u kamionu. A pogotovo Rome kada je bilo u pitanju, Rome, to nije bilo nikakav propust. Tu očeš-nećeš silom su gurali u kamion. To je strašno, kaže. Otac je isto preživio što se krio, imao je sreću, tad kad je bila racija, nije bio u kući. Ovaj jedan njen bratanac, on se sakrio iza vrata, iako su ušli, on se samo stavio iza vrata, prošo voz, to je ta situacija tako. Ljudi su opstali neki srećom od boga, inače, kaže, krvavo je to bilo kad gledaš i decu šutiraju, maltretiraju nekog ispred nas, ubijaju, streljaju, iz čista mira... On je posebno zapamtio priču o jednoj ženi koja je Nemcu dala bokal, a on je poštedeo. Ovaj Nemač je tražio bokal, ona mu dala šta će, i oni izvukli su je pustili je, za bokal je pustio, dešavalo se za jedan bokal što je dala Nemcu, Nemač je izvadio iz stroja. Vidiš šta je sudbina to, sreća, što znači da u svakom ratu i sada i bilo kada čovek treba da ima dan svoj... ko opstao u rat, on opstao, ko je rat prošo, on je prošo, ali ostalo je bol. Ostalo je trauma koja se nikad ne može zaboravi.* (Petar)

Poseban vid maltretiranja su pretrpele žene. Mnoge od njih su bile silovane, što od nemačkih, što od domaćih kolaboracionističkih vojnika. Traume su ostale ne samo kod tih žena, već i kod porodica, posebno tamo gde su rođena deca kao rezultat silovanja. Terezija kaže da je njena majka bila silovana i da je tada ostala trudna. *U tom pogledu, a moja mama je bila zarobljena, ali pošto je verovatno bila mlada, lepa Ciganka, oni su je, Nemci, zaposlili da im čisti tamo te kancelarije da im kuva kafe. I tako su u tom periodu i moju mamu silovali Nemci. Iz toga je ona posle ostala trudna... Tako da moju mamu je kasnije na samom završetku rata on je upoznao moju mamu koja je tada, pošto je bila silovana od Nemaca, ona je bila pri kraju da rodi dete. Slična je sudbina bila i Kadrijine majke; on svedoči*

da je njegova sestra rođena kao rezultat silovanja. *Moja najstarija sestra je rođena kao žrtva fašizma, tamo negde začeta četrdeset i treće, četvrte rođena ... Eto, to je ono što ja znam. Pa majka, baba mi je, ustvari majka mi je radila u logoru, i onda je bila prinuđena da, prisiljena je na određen način na ...*

Neke od tih veza su bile iznuđene golom fizičkom silom, a neke su bile posledica ucene od moćnika i jedan oblik žrtvovanja člana porodice za dobrobit drugih. Tako Zagorka navodi da je njena tetka pristala da ima seksualne odnose sa jednim nemačkim lekarom kako bi se spasili i kako bi njoj, koja je bila bolesna, pomogao. *Puno Romi su odveli, sve ih pokupili, sve ih odveli, mi smo se sakrili, sve deca ispod kreveta, uplašili smo se, kaže moja majka, ja sam plakala. Pa sam bila mnogo bolesna. Mog oca sestra da nije bila, ja sam bila puna rana, jer nisu imali ni gde da se operu, niti ništa i ja sam bila puna rana, i jedan nemački lekar je reko njoj, ako hoće da bude njegova prijateljica, švalerka, će me leći. I lećio me, i pristala, morala zbog mene, jer kaže moja majka ja sam bila puna krvi iz rana. Mnogo patila moja majka, stvarno, i moja tetka. To mi pričala moja majka tako.*

Porodice su bile svesne strahota koje donosi rat i rizika po žene i žensku decu, pa su primenjivali različite strategije kako bi ih sačuvale od silovanja. Najčešće su žensku decu prurušavali, „ružili“ ili predstavljali kao slabašne, bolesne i zarazne, kako bi ih učinili odbojnim. Slavica navodi da je njena baba na takav način postupala: *Četnici su dolazili da siluju romsku decu žensku, pa je moja baba morala da pruruši moju majku, da je sve namaže, šta sve, da je unakaradi, da je napravi bolesnu, da joj veže glavu da ima temperaturu, da je pokrije da ne bi je samo silovali, moram tako da se izrazim.*

Zarobljeništvo

Više osoba je pomenulo članove porodice koji su bili odvedeni kao zarobljenici tokom Drugog svetskog rata. Oni su poslani na različite lokacije u zemlji, ali i u Nemačku i druge delove Evrope, da bi

tamo bili likvidirani ili radili u radnim logorima. Neki od ispitanika su naveli da su njihovi rođaci bili primorani na težak fizički rad, kao što je izgradnja pruga, nošenje teških tereta i podnošenje teških uslova. Mnogi od njih su patili od gladi i loših uslova za život, bili izloženi brutalnom tretmanu u koncentracionim logorima. Neki među njima su čak uspeli da pobjegnu, dok su drugi ranjeni tokom pokušaja bekstva.

Jedan broj ispitanika svedoči da su im preci bili u radnim logorima u zemlji, a najčešće se pominje borski rudnik kao mesto gde su iz različitih delova zemlje slati na prinudni rad. Kadrija navodi da je njegov otac neko vreme uspevao da izbegne da bude mobilisan, ali je sredinom rata odveden u Borski logor i rudnik na prinudni rad. *Pa pričali su da su kompletnu cigan malu ugnjetavali za vreme Drugog svetskog rata, maltene ubivali su Rome po mahali. Mnoge su imali sreće po znaku navoda da budu internirani u niški logor. A niški logor je postao radni logor... On (otac) je za vreme rata već bio zreo čovek, ali je bio niskog rasta, tako da su ga švercovali pa nisu ga slali u armiju. I tako, koliko je moglo da se iščupa, ali četrdeset i treće je prebačen u logoru u Nišu pa je prebačen u Bor na rad. Čamil kaže da su posle skupljanja Roma iz mahale u Nišu njegov stric i deda prvo odvedeni u KP dom, gde su bili u logoru. Njegovog strica su pustili posle tri meseca a dedu su streljali na Bubnju. Njegov otac je takođe bio u radnom logoru u Boru, odakle je posle šest meseci teškog rada pobjegao iskoristivši šansu. I Borivoje svedoči da je njegov deda jedno vreme proveo u borskom rudniku, ali je uspeo da pobjegne.*

Svedočanstva iz Nemačke i drugih delova okupirane Evrope pokazuju da su tamo prinudno radili u rudnicima, fabrikama, ali i kod civila. Živka kaže da je njen deda bio jedno vreme u logoru a da je jedan period proveo kod porodice u kojoj je služio. *Moj deda, od mame otac, je bio za vreme rata, u Nemačkoj, u logoru. On je bio tamo četiri godine. Za te četiri godine on je bio kod nekih, nije bio sve vreme u logor, nego je prebačeni posle u jednu familiju gde je služio.*

Slično iskustvo svog dede ima i Stevan, koji navodi da je njegov deda bio u zarobljeništvu *dve, dve i po godine. Bio je u Nemačkoj. Prvo je bio u barakama, a nakon toga prebacili ga u kući, gde je odlazio na posao, radio i posle toga, posle rada pomagao tim ljudima oko dvorišta.*

Terezija kaže da su njoj i otac i majka proveli neko vreme u zarobljeništvu. Majka joj je bila zarobljena i silovana a otac odveden u logor i prinuđen da radi teške poslove u lošim uslovima. *Moj tata je bio odveden u logor. Tamo su im bili zadaci da prugu grade gde će ići voz koji je nosio rudu. Da bi to gradili, oni su morali da nose velike grede, onda gvožđe, one šine, i to je, kaže, za njih bilo veliko opterećenje. Umirali su od gladi i onda su krali otpad od nemačkih kuhinja što su izbacivali ljuške od krompira i to su sirovo jeli da bi mogli da prežive. I oni su to dugo dugo tako trpeli, ne znam koliko godina su se tako mučili i bili su bos, noge su im bile krvave, bili su gladni, bili su namučeni, spavali su u blizini rudnika. Bez hrane, bez ičega. Ja mislim da su tada konji koji su vukli bili bolje tretirani nego oni što su bili dovedeni tu kao ljudi da rade. I znam da je moj tata pričao da su u jednom momentu pobešli iz tog logora i da je tom prilikom ranjeni. Jedan je bio poginuo, drugog su lakše ranili. Pritom su i mog tatu ranili u nogu dok je bežao.*

Zada kaže da je nekoliko njenih predaka provelo neko vreme u zarobljeništvu. *Pa mamin stric, njega su odveli direktno iz Mina u logor, pa iz logora transportovali u Nemačku, prvo za Aušvic pa u Lajpzig, i on je bio tamo tri-četiri godine, i '44. Ili '45. Kada se završio rat, vratio se tada u Jugoslaviju. Isto je i moj deda, i on je bio u logoru, s njim je bila ona partizanka ... koju su mnogo mučili. Ako je neko bio bolestan, ili nemoćan, nemački vojnici su zarobljenicima govorili da ih vode da rade, a u stvari su ih vodili na streljanje. Zada kaže da se njen deda jednom onesvestio, ali da su ga spasili drugi zarobljenici koji su bili solidarni. Moj deda se jedanput onesvestio, počeo da klone, međutim ljudi iz njegove sobe, pošto su se oni svi nor-*

malno družili tu, pomagali jedni drugima, svi su mu govorili izdrži, Salija, izdrži, jer bi ga ubili.

Kristina priča da je njen otac imao četvero dece, i da je imao jedanaest braće i sestara. *Tako da je to mnogo dece bilo. Tako da ga je taj čovek spasio iz te kolone, da ne bude streljan. I posle toga isto ga je neko optužio, ne mislim da je to skupljanje ljudi za rad u Nemačkoj. Odveli ga u logor u Kruševac, po njegovom on kaže da je to bio logor gde su skupljali te radnike, poslali za Nemačku, inostranstvo i on je valjda tamo molio, preklinjao da ne ide... da ga razumeju... Pričao kakvo je stanje životno, za njegovu decu i sve... jer je on reko „Ako mene odvedete, onda bolje ubite i moju majku, i sestru i sve, celu familiju, ja ih izdržavam koliko mogu.“ Moja majka, njegova žena ih je zamolila da ga puste iz tog logora, tako da se ta dva puta moj otac izvukao od streljanja...*

Slavica kaže da je njen otac sa 15 godina izveden na streljanje, ali je u poslednjem trenutku ono povučeno, pa je odveden u logor u Nemačku, gde je ostao četiri godine, sve do oslobođenja. *Mučili su ga, dušu mu na pamuk vadili da prizna ono što nije uradio. Ubedili su ga da je komunistički špijun, da prizna, da oda neke tajne, otkud ja znam sve šta je, sve je to bez veze bilo. Da l' je njihov cilj bio nešto da izvuku od njega a on stvarno bio nevin, nije on to bio. Tako da se mnogo namučio tamo u logoru; tukli su ga svaki dan da prizna ono što nije znao o čemu se radi.*

Gubici u zajednici

Pored porodičnih gubitaka, veliki broj ispitanika je znao za jednu ili više osoba iz romske zajednice koji su poginuli, bili mučeni, ranjeni ili su držani u zarobljeništvu. Sećanja na stradanja u zajednici stavljaju individualne tragedije u širi kontekst stradanja zajednice.

Živani je njen otac pričao da je u njihovom mestu bilo masovnih stradanja Roma. Među nastradalima je bilo i mnogo članova njegove porodice, a samo jedan se čudom spasio. *Bilo je dosta iz male. Bilo je puno naroda, i puno je od njih vođeno, i došli su Nemci i pokupe*

sve muškarce i odvedu u logor, ubijaju, ostave ih tako mrtve. Oni su to gledali i sve se to pred njihovim očima dešavalo. O tome se često pričalo u porodici i to iskustvo bilo je traumatično, posebno za njegovog oca. I za ovog mog dedu što i je poginuo, to mi je bilo mnogo teško. Uvek smo tako kad uzmemo taj razgovor, dođe i do plakanja i do sekiracije, pogotovo moj tata kad priča. On je to osetio još kao dete, da je njegov otac otišo i njegove dve sestre i njegova majka su ostali sami i to veče su sve Cigane iz male okupili i oterali, sve ih ubili, niko se nije vratio. I to su mi pričali da neko od Srba koji su bili sa tom policijom zajedno sa Nemcima, da je bio neko od Cigana sa kim su oni lepo živeli i njega su nekako ukrali, uklonili i poslali ga kući da ovi ne bi znali i on se spasio od svih njih, jedini on. Svima nam je bilo krivo što su to uradili, što nisu vratili sviju, nego samo jednoga... to se sećam.

Okupatori su često odvodili mlade ljude, a njihove porodice nikada nisu saznale njihovu sudbinu. *Bila naša deca (iz sela) koja se nisu ni vratila. Bila u 18 i 19 godina, i ni danas se ne zna gde su ta deca. Ima te dve kuće, tri, koje ne znaju gde su im deca. To je na Drini bilo, na Drinu su bili. Ta su deca ostala tu, za njih se i ne zna (Predrag). Predrag svedoči o još jednom izuzetno tragičnom događaju u kojem su mladi ljudi, svirači, bili streljani u selu Čačalica... to su bili ljudi od 18, 19, 20 godina, svi su bili svirači, oni ljudi nisu se mešali u nikakvu politiku u to vreme. Njih su streljali u selo, u stvari, na Čačalicu su streljali ti svirači. Oni su ljudi bili 24, 25 godine su bili. I danas u Desine ima njihovi grobovi, svi u jedan red njih 12, 13, oni su na Čačalicu (streljani), pozvali njihove starije da poznaju decu, oni su bili puni kreča. Njemu su roditelji pričali da su živeli u velikoj nemaštini, da nisu smeli slobodno da se kreću i da su Nemci streljali ljude u njihovom selu. Nemci dolazili tu u selo, streljali ljude, našeg predsednika sela su streljali, ali fala Bogu posle toga Tito.*

Ispitanici imaju živa sećanja na taj period, jer su tokom života imali prilike da čuju od svojih roditelja, poznanika, prijatelja i rodbine o stradanjima u Kumanovu i Nišu. Ne samo što su muškarci

zatvarani i mučeni već su i žene silovane... *moja majka pričala kako su silovale žene, kako ubijale žene, trudnice, šta sve sa trudnice radele, daleko bilo ne ponovilo se. Trudnicama otvarali stomak s nožem da povade decu. I silovanja i sve i svašta i ona pamti i seća se (Ramadani). Kadrija i Petar imaju slična sećanja. Njihovi rođaci i rođaci njihovih žena bili su dovođeni u niški logor, mučni i streljani. Pričali su da su kompletnu cigan-malu ugnjetavali za vreme Drugog svetskog rata, maltene ubivali su Rome po mahali. Mnoge su imali sreće po znaku navoda da budu internirani u niški logor. A niški logor je postao radni logor (Kadrija) ... i ženina familija isto odvođeni, stričevi su odvođeni, rodbina. Kad su ulazili po kućama, nisu pitali ništa, pogotovo muškarce, samo trpaju u red, odvođeni su. Stradale su i žene koje su tučene, šutirane i ubijane. U mnogim slučajevima mesta gde su ti ljudi stradali ostala su nepoznata... od tih ljudi koji su uzeti od kuće nikad nisu vraćeni, ne znamo ni grob gde je dan danas, ništa ne znamo. (Petar)*

Stevanu je majka pričala da je iz mesta Podunavci i Trstenika nekoliko desetina mladih ljudi odvedeno... *mahom to su bili sve 18, 19,20 godina, nije ni ona znala, onda taj podatak, bilo to možda otprilike po njenom kazivanju, to je bilo negdje oko 35–40 duša.*

Nadežda ima informacije o stradanjima u romskom naselju Pali-lule, gde je veliki broj ljudi odveden i pogubljen a nekoliko mlađih momaka su majke spasile preoblačeći ih u devojke. *Jedino Milutin ostao jer ga baba napravila u žensko. Niko nije ostao. Baka, mi smo išli na groblje, ona počinje od Kolonske kapije da plače do gore i moja majka i moja baba, to je bilo ne daj ti Bože...idemo na groblje... šta imamo da imamo metemo u korpu, i idemo tamo. To je sine bilo sirotinja, ni krstače ništa nema.*

Milutin priča da su Romi u njegovom kraju odvođeni na streljanje u znak odmazde za ubistvo Nemaca. Samo u jednom navratu u njegovom komšiluku odvedeno je desetak ljudi, njegovih bliskih komšija. Žena krila svoje dete pod suknju, pod suknju da ga ne odvedu. A drugi su tamo neki bili izdajnici, tamo neki, i čuvali svoje

porodice, svugde je bila izdaja, a taj dečkić bio isto u to vreme jak muzičar violinista, bio i lep, kažu, ko glumac bio, i pod majkinom suknjom ga izveli i odveli ga na streljanje u Kraljevo. Dabome, ubili neki tamo, neki valjda nekog Nemca i oni su pokupili neke da pokupe ovamo, nego ajde da pokupimo Rome.

Jedna od naših ispitanica, Slađana, svedoči o ubistvima Roma u Bečeju i Kikindi. *Pa, sigurno jedno 25 do 30. Jako puno... Streljaju, nose na Tisu, i ubijaju i žene trudne na stomak sa bajonetima.*

MATERIJALNE I DRUŠTVENE PRILIKE ZA VREME RATA

Veliki broj ispitanika rođen je tokom rata ili posle rata, tako da su njihove uspomene o materijalnim prilikama porodice najčešće iz druge ruke, i oslanjaju se na svedočanstva njihovih baba, deda, roditelja ili bliske rodbine i, ređe, starije braće i sestara. U tim svedočanstvima dominira sećanje na bedu, glad, nemaštinu, i uopšte skromne životne prilike njihovih porodica, koje su se pogoršavale tokom ratnih dejstava. Članovi porodica ispitanika, a nekada i sami ispitanici, zarađivali su za hranu radeći na tuđim imanjima, obrađujući zemlju ili spremajući po kućama, ili kao muzičari ili koritari. Izdržavali su se prodajući korpe koje su pleli ili nameštaj i pokućstvo koje su ručno pravili. Po svedočanstvima ispitanika, romska zajednica je najčešće živela na obodu naselja, u kućama napravljenim od naboja ili drugog priručnog materijala. Najčešće je više članova porodice delilo jednu prostoriju. Malo ko od ispitanika je izgubio imovinu tokom Drugog svetskog rata jer je najčešće nisu ni imali. Samo malobrojni su živeli nešto bolje i imali svoju njivu ili stoku.

Materijalne prilike. U svedočanstvima ispitanika dominira sećanje na oskudicu, nemaštinu i velike napore roditelja ili drugih članova porodice da pribave osnovne namirnice, često kilogram brašna zarađenih za ceo dan teškog rada. A onda je to trebalo razdeliti na mnogočlanu porodicu. Boban priča kako se njegov otac mučio

radeći u nadnici. *Mnogo teško! On je za kilo brašna ceo dan kopao kod nekog gazde, to mi on pričao. Za kilo brašna! I to kilo brašno, ceo dan radiš za to kilo brašna, a ne daju mu ni ručak nit ništa. Sava se seća da su njegovi roditelji radili kod drugih ljudi i jedva uspevali da ih prehrane. Bila je onda ta beda, živelo se od sirotinje, moja mati išla da vrše, da kopa, nije se bilo kao sad. Bio neki Macko, napuni kazan pred kafanom i pravi škembiće. Poneseš čorbaluk od kuće i uzmeš za ne znam koliko dinara porciju škembića. To bila beda. Moja mati uzme mast u artiju 200 grama, ona se istopi skroz... On sam je išao da pomaže ocu. Ja sam kao dete malo sa ocem išao, nosili smo leba tad. Često nije bilo ni skromnog obroka... nije imalo da se jede, baren kukuruz jedeš, posoliš i jeli smo sestra i brat. Baba i mati bila, nas je pet bilo u kući. I otac bio tamo, beda. Slična sećanja ima i Dragana kojoj je baba pričala da nisu imali hrane: Nije bilo, sine, beda, bili smo gladni, tako mi baba rekla. Hamza je slušao svoje roditelje kada su pričali o ratnim vremenima: Kad pričaju među sobom one muke, kako da su patili, da su bili gladni, da su bili, mučeni da su bili. Radili su za jednu šaku kukuruza u sluge su bili na to vreme, da prožive. I tako da... patili su dosta. Milutin navodi da mu je ujak pričao da su morali da jedu kožu sa opanaka kako ne bi umrli od gladi. Bilo je to veoma teško, veoma, tako mi reko ujak. Nisu imali šta da jedu pa su jeli, kaže mi ujak da su jeli su od opanku što su nosili ljudi, one opanke, to su uzeli da peču, da jedu one kožne opanke što su bile, i to mi je reko ujak, pa su se namučili toliko teško.*

Starija deca su često pomagala roditeljima, bilo tako što su sa njima išla da rade ili su čuvala mlađu braću i starala se o njima. *Bili su uslovi života jada i beda, nismo imali ni proju da jedemo. Išla mama po selu pa prosila kod žena, brisala prozori, pa donosila brašno, pa sam ja peko kolačiće na šporet, da ranim brata i sestru. Težak je moj život bio (Dragiša). Majka Stevana je pričala da je njena majka radila, a da su ona i njena sestra bile prinuđene da prose. Dok je baba bila sa četvoro, petoro dece ovde i ona je morala da radi u bolnici, da pere veš, da bi donela kući hleb iz bolnice i ono da bi*

prehranila svoju decu... Tetka moja i moja majka, oni su išli prosili, prosili su da bi nešto pomagali babi. No, međutim, sve je to bilo, sve je to bilo u granicama neljudskog, da nismo imali za jelo, za osnovnu higijenu. Tako da je to bila strahota.

Ispitanici su neretko bili samo sa ženskim članovima porodice, majkom, babom ili starijom sestrom, jer su im očevi i ostali muškarci iz kuće bili na ratištu ili zarobljeništvu. *Otac je bio na ratište, bio u Bosnu, vratio se kući živ i zdrav se vratio. Majka bila sa nama, ja sam rođen '39, sestra rođena 44. Pa smo bili ratna deca, nismo bili pre toga. Bila sirotinja, ali imalo se jelo, imalo se piće. Radilo se kod seljaka, kopalo se da bi to zaradio, imala je zemlja, imali su krave, imali su stoku. Ipak, nije se imalo za drva ... išli smo svuda, krali smo drva (Predrag). Žene su većinom radile po kućama, prale veš; u nešto srećnijim okolnostima uz rad su dobijale i obrok, a ono što sačuvaju, nosile su porodici. *Išla moja baba po ženama i prala veš. Ja se sećam kad dođe, kad je došla, ona jela tamo doručak i ručak a večeru je stavila u neki čanak, u nešto, i donela kući da jedu deca (Đorđe). Slična sećanja ima i Ćamil, čija je majka prala veš za vreme rata i čistila kuće kod žena. Bilo je i slučajeva da su žene morale da rade a da nisu bile plaćene. Majka isto se mučila kod Nemaca je radila čistila im municiju za to nisu imali nikakvu nadoknadu (Slavica).**

Deca koja su za vreme rata bila nešto starija i sama su radila. Seljatin, koji je odrastao u Gnjilanu, pamti da su se njegova braća bavila muzikom, a on sam je kao dečak nosio kofere i drugu tešku robu. *Pa moja braća su bili muzičari, dvoje braća su bili muzičari i starije i pre mene ovaj mlađi je, oni žive od muziku. Ja sam gurao kolica tamo, za koferi, kad je bila subota pa gurao sam Šiptarima kupus, praziluk... pa nameštaj sam vozio ko kupio nameštaj, tad je bilo sve privatno, pa imalo nekad i konji, konjska kola, ono, znaš kako. Još jedan ispitanik, Hamza seća se da se njegova porodica mučila tokom života na Kosovu, pre nego što su došli u Bor. Samo znam da su se mučili mnogo i sve u slugu kod Šiptari što su radili, i mučili i terali ih i dan i noć da radu, samo da se hrane.*

Milovan pamti detinjstvo koje je provodio s dedom, koji je radio na pijaci, prodavao ručno pravljene varjače, stolice i druge proizvode od drveta. Ili je provodio vreme sa svojom bakom. Čak otac je sačuvao njegove, taj, ti specifični neki noževi za rezbarenje, i tako to, od toga. Išao kad je subota na pijacu, prodavao. Od tog što proda, onda su kupovali, kako se ja sećam, na ulazu pijace tamo sedeo. Ondak su kupovali, tako, namirnice od toga što bi on prodao za taj dan. Ispitanikova baka je uslužno prala veš a kada je taj prihod izostajao, bila je prinuđena da prosi... *Ja kad sam bio mali, ja se sećam i da smo išli da prosimo. Prosili smo. Išli smo. Ja sam išao sa njom, imao sam pet-šest godina, sedam. I ja sam to voleo sa njom da idem. I sećam se jednom kaže tata nemoj ići kao gladna je, ja sam plakao da bih išao sa njom. Jer mene je to, ja je držim za kecelju, i tako ona ide, ja za njom. Jednom me je izgubila na pijaci, sećam se, ali jako sam vrištao. Tad sam imao kao neki napad frasa od straha. Video sam puno ljudi, ona je išla da traži da proda nešto, i tako.*

Za neke porodice trenuci najvećeg bola i nemaštine nastupili su posle masovnih streljanja. Svetlanina porodica je živela u naselju Licika, u Kragujevcu, i zahvaljujući svom dedi i njegovom bratu, živeli su skromno, ali dobro, sve do trenutka kada je deda morao da se skloni da bi izbegao streljanje. Tada je izdržavanje porodice morala da preuzme njena baba. *Pa pričali su jer oni su živeli u naselju Licika, ustvari to je Mišarska ulica, malo uvučeno od ulice, pa je to ustvari naselje Licika. Oni su živeli tu, družili su se oni, sa svima su se družili. Moj deda je bio kovač, bio je radan čovek, pošten čovek i pored tog njegovog posla koji je radio i gradio Zastavu; tamo su delili te cigle, tamo da bi gradili Zastavu, i kad dođe sa posla, onda je sa njegovim bratom imali kovačku radnju, tako da su oni bili čuveni kovači. Radili su, imali su i tako nisu oni, oni su lepo živeli nisu se mučili, nisu, bili su radni ljudi, vredni, imali su. E kad je streljanje bilo, onda su se, naravno, onda su se svi mučili, onda nije imalo ničega. Svetlanin deda morao je da se sakrije da bi izbegao streljanje. Onda je moja baba išla po selu, nosila svašta nešto, kutije šibica,*

zihernadle, bilo šta nešto što se tad nije imalo, igle, i tako nosila je da prodaje; u stvari nije prodavala nego se u zamenu za brašno ili za neke namirnice, tako da bi, ovaj da bi donela deci da spremi da imaju da jedu i tako. Jer oni deca, relativno su bila mala; eto moj otac je bio najstariji, ostao posle od sve te izginule dece koja su bili izginula i u ratu. On je ostao, ostao je moj stric, on je mlađi bio od njega; onda sam imala još dve tetke i, ovaj, u stvari tri tetke sam imala i ta mi tetka umrla mlada, imala je 24 godine, imala je svoje dete koje je ostalo, koje je moja baba morala da čuva i tako. Uglavnom mučan je život bio '41. godine kada je bilo streljanje. (Svetlana)

Aca je u vreme rata sa porodicom živeo u Beogradu i seća se vremena kada je njegova baka išla da prodaje korpe koje je pleo deda i donosila kući projin hleb i sir. *Moja baba je tako išla po selima prodala korpe, prodala sve te... što je deda pleo, te kušire, šta ja znam, za grožđe, za slamu, za stoku i tako po selu kada je išla, ona je prodala a ujedno i donela i onaj projini hleba, sira i tako su to deca jeli... inače, bila je stvarno beda, sirotinja. Ja znam, kao dete ja se sećam kako su ljudi tamo živeli. Baba uvek išla tamo po selu i donela projni hleb, donela sir.*

Aleksandrov otac je bio muzičar, a bio je vešt i u pletenju korpi. Ipak dešavalo se da porodica danima gladuje. Jovan koji je u vreme rata imao sedam godina, živo se seća tog vremena: *Mi smo se namučili grdne muke, grdne muke. Muke i jade smo se mi namučili. Da sam ja bio željan za parče, za dva zalogaja hleba! Po nedelju dana nismo imali bre, nismo jeli bre, sve u potoke i šume! Ne samo da su prilike porodica bile skromne nego je i ono malo što su imali bilo uništavano, a porodice ispitanika morale su da beže pred bombardovanjem... Bedno su živeli, bedno jer tu je bilo sve popaljeno, sve su popalili, nisu imali ni dovoljno hleba, tu su bili Nemci, bilo te organizacije je mnogo bilo, i Nemaca i sve.*

Malo porodica živelo je tokom rata u boljim materijalnim prilikama. Tako se Adem seća da je njegov otac obrađivao i prodavao duvan, a da su deda i otac čuvali i ovce. *Tad kaže imo sam preko*

osamdeset ovce pa krave su imali, pa koze su imali, kaže zimu prolaze kao da je ništa, po priči ćaleta. Hrane je bilo dovoljno. Dovoljno, bolje tada, kažem, nego sada. Petar svedoči da je njihova porodica živela nešto bolje zahvaljujući umešnosti majke i zahvaljujući tome što mu je deda bio cenjen u zajednici... Majka je živela od proročanstvo. Imala je, kaže, imali smo, kaže, sve, nismo bili željni ničeg za vreme rata, zašto ja gledam u karte Nemkinji, Nemkinja mi daje haljine i hranu, i pare, znači bila sam moćna da održavam kuću, čak i muž koji nije radio, ona ga izdržala s tim... Imali smo kuću, dvorište. Bili smo stabilni za vreme rata... taj moj deda je bio tako reći kralj u Zaječaru, zato su ga i cenili čak i Nemci. Za porodicu Enderija nešto bolje prilike nastale su tek kada su došli Italijani i doneli nešto hrane. ...Kukuruz su jeli. To po njive su skupljali kukuruz, tada je bila kriza, to je bilo ratno stanje. Kaže moja majka, kad su došli Italijani, završeno, Italijani su doneli neke konzerve, nešto hrane. Međutim, ja nisam ni bio rođen. Kada smo malo odrasli, on nama priča, a moj stric, on je bio nesposoban, on je bio nepokretan, i on nam priča, e, sine, mi smo ostavili u pepeo neke pogače pa tako smo jeli. To je bilo, nije bila ni hrana, ratno stanje.

Porodice su imale različite taktike preživljavanja i oslanjale su se na sve dostupne izvore prihoda, već prema okolnostima. *Moj otac pokojni i moja baba pokojna, oni su živeli svi zajedno kao u nekoj zadruzi, tako da ih je mnogo bilo. Ovaj, mučio se moj otac, imao je društvo, nekolicinu svojih kolega koji su na različitim instrumentima svirali. On je svirao violinu. Tako da je svirkao po tim veseljima i to, a pre toga je radio na Goču, da seče drva dok je postojao Rižin most. I ovaj kada je napravljen most preko Ibra, taj Rižin most nije radio tako da je prekinuta ta seča drva i sve. On se opredelio za tu muziku i znao je da plete korpe, cegere i tako te potrepštine za domaćinstvo, moja majka je to prodavala, nosila po selima, nudila za hranu (Krstina). Milutin pamti da su mu pričali stariji da su morali da služe svakom ko ih okupira kako bi sačuvali život i eventualno dobili nešto hrane da se prehrane.... Pošto sam i*

ja voleo isto tako da slušam starije ljude, pričali su da oni su, kako ko dolazi u ovo naselje da ih okupira, tako su im oni svirali, radili bilo šta samo da bi ostali živi. I da nekako im daju vrlo malo hrane da prehrane svoju decu, i oni da bi mogli da se prehrane da bi ostali živi. Jer nisu imali ništa, bas ništa. Imali su te okućnice stare koje su oni živeli po tim kućama, ali sve je to bilo od lošeg materijala od blata od sena od nekih starih dasaka i tako.

Solidarnost. Prilike u romskoj zajednici tokom rata su obeležili beda, nemaština i strah. Prema sećanjima ispitanika ljudi su se držali zajedno i ispomagali se, a u trenucima kada su kroz njihova mesta prolazile različite vojske, krili su se i stalno bili na oprezu. Slavica se seća priča svojih roditelja o tome da su se ljudi u zajednici pomagali međusobno i koliko je to bilo važno za njenog oca, koji je ostao siročić. *Pa nešto se sasvim malo sećam ali stvarno je bilo lepo druženje kako su meni pričali; moj otac je izgubio rano roditelje, znači ostao je maltene... kad je pošao u prvi razred izgubio je majku. Majka mu je umrla mlada, 25 godina, a otac mu je bio invalid, sad ja ne znam da l' je ratni invalid ili to, ne sećam se, uglavnom nije imao obe noge. Tako da su teško živeli, majka se mučila da se prehrani, on je imao isto te dve tetke kad mu umrla majka, oni su mu pomagali. On je išao u školu sa jedan papir, nije imao ni olovku ni svesku nego su mu đaci davali listove papira. Bio je veoma dobar đak. Učiteljica ga vodila kući da ga nahrani a on je za to njoj iscepao drva i donosio joj pred kuću iz podruma, znači pomagao je učiteljici nešto po kući da bi mu namazala nešto na krišku hleba da pojede, toliko strašno se mučili moji, mnogo su siromašni bili.*

Neki ispitanici smatraju da je tokom rata bila manja distanca između romskog i neromskog stanovništva. Tako Selima kaže da se u njenom kraju živelo složno kao u jednoj porodici i da su ljudi pazili jedni na druge i starali se jedni o drugima. *...Sa drugim ljudima oni su živeli mnogo lepo, sine. Bilo je sirotinja, ali je bilo sladak život, kao jedna porodica su bili nekad ljudi i podelili su parče hleba. Nekadašnju, parče hleba su podelili...Oni po celi dan će idu će kopaju, će zaradu, pa kad se kupa, kupa se sve; ako je komšija, to se ne gleda*

da li je od komšija dete, da li je moje; kupam moje pa će kupam i njega. To su sva naša deca.

RAZLIKE MEĐU ZAJEDNICAMA I PORODICAMA

Prilike romskih porodica tokom rata i njihov položaj u zajednici bitno su se razlikovali od mesta do mesta na kom su živeli, i od toga da li su članovi njihove porodice bili direktno zahvaćeni ratnim dejstvima, ili su poginuli u ratu. Tako Ružica svedoči da je njena porodica živela na obodu naselja: *To je bilo samo reka i šuma, i oni pored reke pravili kuću blataru, to kako se kome sviđalo tu napravio i tu smo živeli.* Igbal kaže da je bilo malo pokućstva: *Sve su imali posudi oni od gline, od glina, imali su drvene kašike, su jeli, to je bila nemaštija.* Rahmani navodi da je njena cela porodica spavala u jednoj prostoriji, na podu, i da je njena majka mesila hleb od mekinja jer nisu imale brašno. *Ja se sećam, meni snajka i majka su pričale, da nije bilo hleba, nego smo jeli one kad seješ brašno, pa ono što ostane, mekinje.*

Terezijina porodica živela je u delu grada u kom je živio imućniji svet zahvaljujući tome što su joj Nemci dozvolili da jednu štalu prepravi u mesto stanovanja. *To je bilo u Čočetovoj ulici; tu je sad farbarska radnja baš preko puta ove naše pijace, tu su nekad oni imali. Tu su bile jedna mala, to su nekad bili lekari, inženjeri šta ja znam i moja mama je dobila jednu štalu od Nemaca, i oni su od te jedne štale napravili stan, ali je trebalo puno da se prokuva voda da bi ubili stenice i znam da mi je pričala da je mnogo, mnogo trebalo da se riba, da se čisti da bi mogli da žive.*

Jedno od najzanimljivijih svedočenja jeste ono o Brani Davidoviću, čoveku koji je, prema svedočenjima Roma iz tog dela grada, zahvaljujući svojim vezama uspeo da jednu mahalalu u Požarevcu, zaštititi od stradanja. Za razliku od drugih „mala“ što je izraz za mahale ili delove grada nastanjene Romima, mala u kojoj su živeli

neki od naših ispitanika bila je nazivana „Radna mala“ i u njoj su Romi radili, ali nisu bili prinuđeni da nose žutu traku i u njoj nije bilo policijskog časa. Sava govori o brojnim detaljima života u „Radnoj mali“ i razlikama između nje i drugih mahala. *Kod nas nije stradalo. Naš Požarevac je bio zaklonjen od toga. Brana Davidović je bio glavni, on je štitio Cigane. Moj stric je bio pekar, sve su bile zanatlije, pekari, kočijaši, bravari, drejari, to je više bila radna mala. Ti uđeš u malu, a ne znaš ciganski. U tom delu grada bila je prodavnica koja je bila dobro snabdevena i u kojoj se moglo kupiti brašna i pasulja. Tu je bila prodavnica u cigansku malu, tu se mogo da pazariš šta oćeš, pasulj, brašno, te sitnice. Život je, po Savinom svedočenju, u drugim delovima grada izgledao sasvim drugačije. Njegov poznanik vozio je u fijakeru Branu Davidovića, i sa njim odlazio u druge delove grada. Kad se oni združili malo, ovaj Milan ovde, on je znao malo nemački. I on metne a u fijaker i ode u Bugarsku malu, to je odma ona mala, osam sati, fertig arbajt, gotovo, ne sme niko da ide, a kod nas igranka do dvanaest, jedan sat. Ali, on je tu u fijaker, a kod nas svi svirači, svi pevači, svi pevaju, i odma pored se peču prasci. U Dunavskoj ulici gde se peču prajci, e tu je bila fendžandarmerija, ako si video onu kuću veliku, tu je bila komanda nemačke vojske, tu je bila glavna komanda. Romi su se u „Radnoj mali“ kretali bez straha jer su ovde bili popisani i imali su posao. Jer nas su obradili... bile žute trake neke, i ako ti, berčeto imaš, to ti ko lična karta bila, samo pokažeš jer svi su Cigani kod njih radili. U magacin kod škole Vuk Karadžić, pa preko puta, onde bile drvene daske na sprat i sto kila džak, Cigani ovi krupni ljudi, i nosu. On se krsti da jedan čovek nosi sto kila džak. On kaže da su njihovi sunarodnici u to vreme bili kočijaši u ovoj zajednici, 90 posto kočijaši. Ipak u drugim delovima Požarevca Romi nisu bili zaštićeni: *Bilo streljanje, i ovde bilo. Samo nije iz naše male, direktno iz naše male nije. Iz one male bilo. Slično je i Zadino svedočanstvo. U toj Čair mahali je bilo mešovito stanovništvo, znači, pola romsko – pola srpsko, ali su se družili ljudi, nisu**

pravili razliku ti si Ciganin, ja sam Srbin. Milovan takođe kaže da su dobro živeli sa svojim komšijama Srbima. Što je meni poznato, bilo je komšiluka koji su ih štitili, tako. To Srba, to se sećam da su, koji su ih štitili, da ne bi ih izdali, i tako...

Milutin se seća da su Nemci jednog čoveka mučili u školi koja je bila u njegovom kraju. *Postojala je škola ovde u Podunavcima, tu blizu, ali i tu su odveli jednog čoveka, zaboravio sam da ti kažem, pa ubili dušu u njega, ubili dušu deda Ana od Micke Nikolića, da sad se vodi ta ulica naša na njega. Preko klupe ga savili, pa udri, pa udri, pa ko zna, da on je bio oficirčić neki desetarčić ne znam šta, da on je bio unapređen; on je u Zagrebu bio dugo vremena tamo vojno lice, a uvatili i ubili dušu u njega grdan.* Istovremeno, Nemci su jednog Roma iz naselja koji je bio gluvonem pošteđeli. *Bio jedan Muto, jedan mutavi, isto tu iz naselja tu, i on njega su odveli, njemu su dali i da jede i da pije. On ide kod škole, njega nisu dirali, gluvonem, kaže on, jao, kaže ovako kaže za Nemci: prst diže gore kaže da mu dali da jede da popije jer on je bio gluvonem; i on je bio dete u ono vreme.*

Upečatljiva sećanja i traume

Dve dominantne emocije koje ispitanici navode dok pričaju o događajima iz Drugog svetskog rata su *strah* i *tuga*. Strah koji su lično oni ili njihovi preci pretrpeli i tuga koja je izazvana tragedijama u porodici i zajednici. Te emocije su zajedno dovele do trauma na ličnom i porodičnom nivou, kao i na nivou zajednice. Sećanja koja izazivaju traume uključuju lična sećanja na neke događaje, porodične priče o nekim strašnim događajima i proživljenim emocijama, i posledice koje su imali ti događaji (smrt, maltretiranja, silovanja), bilo da ispitanici imaju informacije o njima ili ne. U njihovim narativima se prepliću osećanja koja su doživljavali njihovi preci sa osećanjima koja oni sami doživljavaju danas. Nije moguće jasno odvojiti emocije koje opisuju kod onih koji su iskusili stradanja od onih koje oni lično sada osećaju,

ukazujući nam da se trauma generacijski prenosi i da podrazumeva aktivno sećanje i proživljavanje prošlih događaja, čak iako im nisu prisustvovali. Iako i muškarci navode teškoće i traume, njihovi narativi su znatno manje nijansirani u poređenju sa ženskim narativima.

Neki od Roma koji su čekali streljanje znajući da će biti pogubljeni, pretočili su svoj strah i tugu u pesmu. Sinan kaže da je njegov deda, koji je bio muzičar, nastradao u logoru, ali da je tamo, sa još jednim muzičarem, smislio pesmu koju su pevali kada su imali prilike i koja je ostala kao svedočanstvo. *I setili se jednu pesmu, kako beše, a da, pabol lampa, jer su noću imali tu lampu gorela je samo lampa niko nije smeo reč da kaže ... s kolena na koleno se to prenelo, da se to pevalo i za vreme dok su ih streljali... Ali dok su ih pripremali pre streljanja, svi su se okupili dok su se spremali da ih streljaju i pevali pesmu dok su ih spremali da ih ubiju. Reči pesme su kako kažu i pevali naši Romi i dan danas pevaju tu pesmu. „Pabol lampa, pabol lampa ko nisko logori, Voj pabola, voj pabola, a mange ni svetlil“ ... Tako, da su tu pesmu pevali dok su ih oni streljali... U prevodu: Gori lampa, gori lampa u niškom logoru, ona gori, ona gori, a za mene ne svetli.*

Milovan smatra da su se njegovi preci tokom rata veoma plašili jer nikada nisu znali šta donosi sledeći dan i trenutak. *Najstrašnije im je bilo to što su znali da, čekali su samo trenutak kad će ih pohapsiti da bi bili streljani ili odvedeni u logore u Nemačkoj, i tako. To je bio stres najveći, strah. Neizvesnost. Jer se znalo da je, da su oni na spisku. Samo se čekalo kad će i šta će. Zato su se i skrivali, da ne budu upadljivi, i tako... Borivoje se seća priča roditelja ali i pretpostavlja kako su njegovi roditelji mogli da se osećaju tokom rata. Pa kako su oni živeli, to je stravično, ne daj Bože, što kaže... Ono vreme, šta su oni sve doživeli za vreme rata i kako su prošli, i sve to, i kako su bili napaćeni razumeš ono... E znači to je bilo tragično taj rat i sve to... Znači bilo je stravično da ljudi su što kažu od straha umirali i sve to...*

Bajram kaže da je njegov otac uvek tragedije iz rata veoma emotivno doživljavao, *moj otac kad se napio uvek je plakao za brata,*

uvek, rođena braća. Traume drugih koji su bliski postaju i lične traume. Zada svedoči da je njen brat, od mamine tetke sin bio u partizanima i da su ga ratni događaji duboko traumatizovali. On je usvojen ali nije bitno, čuvaš ga, odgajaš, to je tvoje dete.

Jasmina kaže da je njena majka bila prisutna kada su joj oca odveli na streljanje u Hisar, da je čula pucnje kojima su ubijeni, da nije smela da izađe iz kuće jer bi i ženu i decu pobili i da je kasnije videla mesto na kome su bili streljani. Taj događaj je bio toliko strašan i upečatljiv da joj je ostao urezan u pamćenju celog života. *Trauma je ostala, plašili su se. Nije bilo svetla, struje, oni su sve u traumi bili kad su videli taj krv i to im u sećanje ostalo, i posle nekog vremena naša majka i naši rođaci su to pričali. Još im ostaje te sećanja, ti glasovi, kako su oni plakali, kako su to jecali, do dan-danas oni su to pričali, mi pričamo od kolena do kolena našoj porodici šta je bilo i kako je bilo.* Krstina Mitrović takođe navodi da su njena majka i baka do kraja života imale traume zbog toga što su njena dva ujaka svirepo streljana od nemačkih vojnika 1941. godine, ispred kuće, i pri tom je porodici bilo zabranjeno da ih sahrani. *Moja majka je do smrti plakala i kukala, ridala i redovno išla na groblje.*

Traume iz Drugog svetskog rata ponovno su oživljene kroz strahove tokom ratova devedesetih, a posebno kada je počelo NATO bombardovanje 1999. godine. Kale kaže da je njegova majka bila prilično traumatizovana i da nikada nije uspela da prevaziđe strah koji rat nosi. *Majka je imala stres, kako se to kaže, od straha od bombardovanja, mnogo se plašila... Još je doživela i ovo drugo, ona je... znači mi nismo mogli nju da smirimo, toliki je strah u njoj bio i oživeo je sad kad je bilo ovo drugo bombardovanje.*

Opisujući strahote koje su zadesile građane u Kragujevcu i ogroman broj Roma koji je streljan 21. oktobra, Stevan P. kaže da ne može ni da izrazi sve emocije koje prate sećanja, ali da će ga ta osećanja pratiti celog života. *Ovo je potresna priča, tako da nisam mogao da to bude vezano, nego sam raskomadao i kažem ovako svaki čovek koji to ovako proživljava i doživljava, emocije su to, tako da ne*

... mogu tačno da iskažem i da izrazim to. Ta osećanja su teška i bolna koja ostaju dok ste živi. Ne možete da prebolite i zaboravite. To koji god misli da može...ne. Živana navodi da joj je veoma žao što je njen deda stradao u zarobljeništvu, iako nema puno informacija o njegovoj sudbini od trenutka kada je odveden u logor. Meni lično bilo mi je teško, ipak to je tvoje, razumeš, da tako strada, da tako prođe. Bilo mi je žao za mog dedu što su ga ubili ... to su sve tvoji ljudi, tvoj narod, to boli. Bez obzira da li su to komšije, to su, ipak, to su naši ljudi koje smo poznavali, a plus su stradali. Dalje navodi da je priče o tim događajima teško doživljavala, i da je u vreme tih događaja bila mala i tek su je kasnije priče unutar porodice potresle. Nekada se i plače, pričaš tako, potrese te, boli te i to tako mora da prihvatiš kako je. Boli... normalno osećaš grižu savesti, osećaš loše što se sve to dešavalo. Kad pomisliš malo, drugačije je to, seti se čovek. Iako sam ja tada bila devojčica, bolelo me je kad sam čula za svoju familiju... I za mog dedu što je poginuo, to mi je bilo mnogo teško. Uvek smo tako kad uzmemo taj razgovor, dođe i do plakanja i do sekiracije, pogotovo moj tata kad priča.

Zorana kaže da kada su joj roditelji pričali o stradanjima, maltretiranjima i strahovima koje su imali tokom rata, da se i ona kao mala plašila. *Pa strašno. Strašno je, posle se plašim pa ne smem da zaspim.* Na sličan način i Dragana opisuje kako se osećala dok je slušala kad joj je otac pričao što ga udarili, što ostao nesposoban, što su ga tukli, što su ga maltretirali. *I nije dobio ništa, sine. Tužno, plakala sam... i mnogo me bolelo za mog dedu.* Stevan, dok se seća Drugog svetskog rata i tragičnog događaja u kom je njegova majka igrom slučaja ostala živa (i posle tri bombe bačene u kuću u kojoj su zatvorili grupu Roma), kaže da kada god je slušao ili pričao tu priču, uvek je bio potresen. *Da vam kažem, mene uvek potrese ta priča. Kad god je majka pričala, ja sam se loše osećao, jer to je stvarno tragično... ovo što mi je majka ispričala ovu tragediju, to mi je ostalo u sećanju, ja mislim da ću ceo život da pamtim.* Slavica Tasić takođe kaže da joj je mnogo žao, *evo pune mi oči suza kad se setim šta mi*

je sve moj otac pričao, sve sam zaboravila, ne mogu sad da se setim je li, malo sam se uznemirila na to, sad ovo sećanje što preživljavam stvarno je teško... teško je bilo i za mog oca i za moju majku i za moju babu i za moje pretke, teško je bilo.

TRAUME OSTAJU TRANSGENERACIJSKI

Većina ispitanika ne može da proceni na koji način je rat ostavio traga na njihov život. Siromaštvo posle rata, potreba da se preživi koja nameće životnu logiku „od danas do sutra“, kontinuirana diskriminacija, kao i limitirano organizovano sećanje zajednice na rat, vode nedovoljnoj refleksiji o uticaju rata na njihov život. Osiromašena zajednica, bez značajnog broja odraslih muških članova, bila je prinuđena da se posle rata snalazi. Njihovi odgovori najčešće su uopšteni i odnose se na emotivne traume. Dominantna tema su emotivni ožiljci koji su ostali do danas, a nastali su od ubistava, mučenja, gladi, skrivanja, straha i tuge. Druga, manje prisutna tema je refleksija o posledicama gubitka roditelja, siromaštvo, to što su morali rano da počnu da rade i snalaze se kroz život.

Sinan ističe emotivnu traumu jer nije ni uspeo da upozna svog dedu koji je bio ubijen: *pa naravno da je uticalo na moj život, jeste i dan-danas, evo tu priču kad pričam, ja to smatram emotivno. Žao mi je, jer ja mog dedu nisam ni upoznao, to mi je velika bol. Slađana na sličan način opisuje tugu koja je prati. A kako da ne. Žao mi je. I to je teškoća jedna... Mislim, teško mi je zato što, jednostavno, narod ni kriv ni dužan, pa ubijen. Je l' tako? I proterano, i žene mlade da preseku sa bajonetima i da ubiju decu: bace gore, na bajonet. Ubiju prvo decu, i ondak mater i oca. Aca navodi da su događaji iz rata uticali na njega prvenstveno emotivno. Pa jesu, kako nisu... uticali su. Meni žao za tog strica što je poginuo, žao mi... za svi mi žao, mnogo su ljudi tu izginuli. Tomislav na sličan način govori o tome da ga emotivne traume i strah prate kroz život.*

Tu sam ostao i tu sam bio uplašen i maltretiran sa strane sviju njih koji su tu dolazili kod nas, dal to bio iz Nemačke, dal to bio naši, čak i naši su ljudi maltretirali. Srbi su maltretirali Rome najviše u tom selu. Zato je to selo odseljeno i ne postoji više to selo... U stvari, mahala.

Mnoga deca su tokom rata ostala siročad. Među njima je i Aleksandar, kome je 1941. streljan otac, a nekoliko godina kasnije mu je i majka umrla. Bez roditelja, sam se starao o sebi u najvećoj meri, i to u veoma lošim uslovima. *Bilo nam je teško, preteško. Mi smo bili beda nad bedom... da nismo mogli, da smo bili željni za suvog hleba i to od žutog kukuruza... bili smo željni... mi smo bedno živeli... Posle pet do šest godina umrla mi je i majka ... Bio sam željan ko će da mi pruži parčence hleba da pojedem... sve dok nisam porastao da mogu malo da radim. Posle sam išao privatno... onda nije imalo ove mašine... sve to bilo ručnog rada... Išo sam posle jer su seljaci zvali pa smo radili na poljoprivredi. Te sam zarađivao po neki dinar i hranio sam se hlebom... Kako da ti pričam, brate moj... da ti pričam moj doživljaj... sada za drugoga ne znam kako... ali znam da smo se svi mučili... da smo svi bili na muke... Ja znam svoj život da sam se patio... bio sam željan svega... Sada kada sam lepo živio, sada ja treba da umrem... što ne mogu da izađem napolje... Ne daj bože takav život!!! Ne želim ga nikome!!!* Sinan navodi da mu je deda bio ubijen i da je njegov stric, još dečak, morao da preuzme ulogu hranioca porodice, i to radeći veoma teške poslove. *Da nije bio moj stric, on je bio najstariji među njima, morao je u mladim danima, u 12 godina da ide u rudnik da radi da bi prehranio porodicu, jer je bio jedini muškarac koji je ostao. Bio je on sa 12 godina, ovi su bili svi mlađi, tako da je moja baba očekivala pomoć samo od njega i od Crveni krst, ko im šta deli. Ne samo ona nego celo Prokuplje, koji su poginuli, koji su bili stariji, malo koji su mogli da rade otišli i radili u rudnik.*

PREVAZILAŽENJE TRAUMA

Nemaština posle rata, problemi preživljavanja, nedovoljna integracija u sistemske i institucionalne tokove, migracije ka urbanim centrima i svi novi izazovi oslabljene romske zajednice, ostavljali su malo mesta da se zajednica, porodice i pojedinci organizovano i sistematski bave sećanjima i traumama. Dominantan način prevazilaženja trauma je bio čist protok vremena i nova iskustva koja su, u manjoj ili većoj meri, potiskivala stara. Porodični događaji i prakse su se pokazivali kao najčešći i najbolji okviri prevazilaženja ili ublažavanja traume. Ispitanici navode da su im porodica, deca, unučići pomogli da nastave sa životom i nauče da se okrenu onome što im je preostalo.

Svetlana kaže da su ljudi morali nekako da nastave dalje, jer su imali decu i brige o kojima su morali na dnevnom nivou da brinu. *Pa moralo da se ide dalje, naravno, i moja baba je sama ostala sa njih petoro, šestoro dece, živela je samo od te dedine penzije koju je nasledila, pa je morala da ide dalje naravno. I sve to, te priče koje sam čula od njih, naravno da mi nije bilo svejedno. Ja sam se osećala kao svaki normalan čovek koji se saoseća sa nečijim bolom, to je to. Znači, mora život ide dalje, znači sve to, ta sećanja ostaju, naravno. Ja sam, žal mi ostaje za dedom jer ga nisam ni upoznala ni videla ni... eto to je jedino to.* I Živana kaže da svaki životni period nosi nove brige i nove izazove, pa čovek mora na njih da se preusmeri. *Znaš kako, sine, sad čovek ima neke druge sekiracije, druge brige. Vreme se promenilo, imamo decu, imamo unuke, praunuke, zato se i ne setimo ono što je bilo puno godine posle. Tako da smo se okrenuli na drugu stranu, na našu decu, na naše unuke. Moj muž je umro, ja sam sad sama u Beču sa mojom decom, i tako.* Predrag kaže da su deca ta koja su ljude gurala da gledaju napred u budućnost i da se snalaze. *Pa deca, poso. To je bio najveći rezultat, da imaš decu i da se radi jer sirotinja posle prošla, sirotinja je bila za vreme dok se ratovalo.* Na sličan način i Zorana navodi da su joj deca i unučići

ono što čini da se oseća bolje. *Pa eto, moja deca, sada moj unučići, posao jedno vreme. Ja kad sam bolesna, kad ih vidim, kao da nisam bolesna.*

Prevazilaženju traume je doprinela i normalizacija međuetničkih odnosa posle rata. Milovan navodi da je prihvatanje Roma (ili smanjena diskriminacija) nakon rata i stvaranje nadnacionalnih okvira doprinelo smanjenju straha. *Pa jeste bolno, prevazišli smo, ali sigurno da ima nekih tragova, posledica... Pa tako što narod koji živimo tu, i srpski i mađarski, što su nas prihvatili, jednostavno mi se osećamo kao i, kao vojvođanski narod, nemamo da nas neko ponižava, da nas vređa, i tako... Iako je diskriminacija opstajala, ona nije vodila ekstremnim merama niti strahu da će se strahote svetskog rata ponoviti.*

Jedan broj ispitanika svedoči da je prevazilaženje emotivne traume gotovo nemoguće, posebno u onim slučajevima kada se radilo o gubicima života najbližih u porodici. Iako su porodica i prijatelji bili tu, oni su pre svega pomagali da se bol ublaži ili da se misli skrenu na drugu stranu. Dragana kaže da i dalje ne može da prevaziđe gubitke. *Jeste, sine, boli me to... Pa pokušavam da zaboravim. Al'taj bol ne može da se zaboravi... Eto, sine, imam unučići, pa moja ćerka, pa ova deca što sam čuvala, njih sam volela, mnogo sam ih volela i negovala sam. I sad došlo vreme da mi pomažu. Ostarelo se i bolesna i kakva sam, i jadna i bedna.* Tomislav kaže da on nikada nije uspeo da se izbori sa traumama. *Nisam prevazišo, zato što sećamo se tih doživljaja, kako smo živeli i šta su sve radili sa nama, to mi je ostalo u sećanju i to meni ne može da izađe iz glave... On dalje kaže da su i prijatelji njegovog oca bili obzirni i da su pomagali da se on i njegova porodica osećaju malo bolje. *Pa imali smo društvo, ko nam je izašo mnogo više u susret, a to su od mog oca prijatelji koji su radili sa njime, pošto je on radio u štampariji, i oni su dolazili kod nas i donosili nam šta nam bilo u to vreme trebalo. Uvek nam pomagali, i tako smo doživeli da smo, eto sad lepo živimo, eto i to mi je isto ostalo u sećanju.**

Ko im je i kako pričao o ratu

Ispitanici su o iskustvu svojih porodica iz vremena rata najčešće slušali od svojih roditelja, njihove braće i sestara, i baba i deda. Nekada su te uspomene prenošene u direktnom kontaktu, u razgovoru sa ocem, majkom, tetkom ili tečom, i ređe, s babom i dedom, posebno kada su roditelji poginuli u ratu ili su rano umrli. Roditelji, rodbina i prijatelji nekada su te uspomene delili u formi koja je u sećanju ispitanika ostala kao pričanje priča ili bajki, a nekada su to bili veoma potresni iskazi; i oni koji su pričali i oni koji su slušali duboko su proživljavali te događaje, plakali i tugovali.

Ljubiša pamti priču svog oca, koji je u partizanima bio ranjen i zaostao za vojskom... *Iks puta plakao kada je to pričao... možda ću je ispričati kako je bilo. Toliko je bilo te gladi da je on bio gladan, on je geljao na jednu nogu, geljao, geljao a njegova divizija je napredovala i on se izgubio tu. I on je svratio u jednu košaru (ostava za kukuruz) i da li su bile tu krave ili ovce, ne znam, i on, baš toliko je bio gladan da je skupio, skupljao neki pasulj, našo neku kao česnica zemljana i on je sakupljo te zrnice, skupljao, skupljao i stavio da se kuva. Kuvalo se donekle kada je čuo noću da se puca, da se nešto radi. Valjda je taj zemljani lonac pukao, i on je pokupio koliko je mogao one zrnice samo, nisu bili ni kuvani, i stavio ih u vojničku torbicu koju je imao, i vuko se sa jednom nogom napred, i polako jeo te zrnice pasulja. To je bilo gadno, i ne daj Bože da nam se to opet desi!*

Dušanu je otac detaljno pričao o svom životu pre rata u Rudnoj Glavi, gde je bio sluga, o tome kako su ga četnici odveli u rat i kako se kasnije pridružio partizanima, o mestima gde se borio tokom rata, i o tome kako je uspeo da preživi. *U svojoj sedamnaestoj godini njega su preuzeli četnici. Pa je bio 17 dana na vežbi sa drvene puške. Četrdeset prve, kad je rat počeo, došli partizani u Rudnoj Glavi. On je pobegao od četnika i otišao u partizane. Znači, borio se na teritoriji Gradište, Boljevac, Zaječar i sve to. On je bio u devetnaestoj brigadi. Moj otac je služio sve dok nije ranjen 45. Takođe pričao je Dušan o*

tome kako je kasnije upoznao njegovu majku, kako su živeli u velikoj oskudici i morali da se sele sve dok on nije našao posao kao muzičar.

Aleksandar se seća da su njegov otac i deda vrlo retko pričali sa njim o ratu i da je mnogo više o tom vremenu saznao od strica. *To uvek kad se skupe, kad su slave, kada su rođendani, onda se pričalo. Dođe taj moj stric. On voleo da priča, on kad dođe i mi smo jedva čekali da teramo Radu mog strica da priča kako bio u rat, gde je bio u Bosnu, a mi deca slušamo, on priča ... moj otac slabo pričao, nije hteo, ali stric najviše pričao u vezi rata, deda nije hteo da priča, a to je stric najviše pričao u vezi Roma, stradanje, rata, on je bio pričljiv čovek, mnogo voleo da priča. Inače, ovi drugi slabo pričali, ali slabo familija voleli da pričaju u vezi toga. Samo, da su bili obeleženi, bili su obeleženi.*

Igbali je otac retko pričao o ratu ali je zapamtila da je opisivao kako je bilo na ratištu, kako su bili gladni i bos i kako je danas život bolji. *Slabo pričao, slabo. Ne mogu da lažem, pričao kako bio na ratište, šta su se patili u vojsku, kako su bili gladni i goli i bos. I to nam pričao. Kaže vi niste se patili, sine, kaže vi, mi smo se patili mnogo na rat, kaže, sine, gine narod ti bežiš, ne znaš gde da ideš, ne znaš sa kim se biješ, napada te Turci, napada ti Nemci, napada ti ovo fašisti, to je bilo, kaže, opasno.*

Bajram, kome su u ratu poginuli deda i dva očeva brata, kaže da mu je otac malo pričao o tome, i da zna tek toliko da su ih na silu pokupili i odveli. Zada je o sudbinama svojih rođaka slušala na porodičnim okupljanjima. Tako je doznala da je... *mamine tetke sin... bio u partizanima, koliko godina je imao tad, ne sećam se mada mi je rečeno. On je bio kurir, i posledica je bila da on, recimo, da on, kako da nazovem to, ta trauma, da li je od stresa jakog, jedva su mogli da mu vilicu otvore, jer on je gledao i ubistva i sve to, još ako je bio i dečkić od 14–15 godina, to su velike traume. Marija je o ratu slušala od svoje babe, majke i oca. Njen otac nije zapamtio svog oca jer je bio dečkić kad su odveli njegovog oca na Bujanj i tamo su ga streljali, a njegov brat, moj stric, on je bio borac, išao je sa partizanima, ratovao kao*

momak, mladić, išao bio je partizan, a isto je strica moj otac izgubio. Dva brata od strica su poginula na Bubnju, tamo streljana. Samo ne znam ovom drugom ime, moj deda se zvao Beka, Beka Mutić, a ovom drugom, kako beše, znam da je prezime Makić, a ime ne znam.

Selima je o prilikama Roma u ratu saznala od svog dede, a ne od roditelja. Nekad su to bile pomalo šaljive priče ispričane tako da deci budu zanimljive, a nekad su dede sa unucima delili sećanja na svoje najteže momente u životu. Tako se Nuna seća da je njen deda pričao kako su ga izvodili na streljanje. *Pred svima, pred decom je uvek, kako je bio, pa em mu smešno, em mu žao bio, em maltretiran bio. Najteže mu je bilo ono kad je izvukli, jer oni izvuku deo po deo na ubijanje. Aca je od svoje babe slušao kako su mi odveli oca u ratu '41 godine. Otac mi je bio mlad, nije imao ni punih 15 godina. Odveli su ga i on je trebao da bude kao kurir neki, šta ja znam, kako mi baba rekla, i odveli su ga. A moj otac je bio mlad i mlad je i umro, moj otac je bio veoma bolestan i nije mi pričao ovu priču nego mi je pričala njegova majka, moja baba pričala mi i ja sam to zapamtio.*

Uspomene na stradanja nekada su deljene u okviru porodice, kao događaji koji su važni sami po sebi, a nekada u širem krugu da bi se slušaocima prenela poruka o tome kako su njihovi sunarodnici bili hrabri, čvrsti, uspevali da nadmudre neprijatelje i mučitelje, ili naprotiv, kao ilustracija stalnih stradanja Roma i potvrda njihovog teškog života. Danka pamti da je njen deda bio škrt na rečima i da im je iz rata pričao samo o jednoj epizodi kada su Mađari izvukli Rome da ih streljaju i jedan se čovek založio za njih i spasao ih. *Ništa više nije govorio deda o tome. Jedino je govorio da je bio, u zemunicama su živeli. On je gledao kako bombarduju. Neki ispitanici, poput Kadrije, nisu stigli da razgovaraju sa svojim roditeljima jer su oni nakon rata često bili van kuće zbog posla. Tako da nisam imao šta da saznam toliko od njega, koliko sam mnogo više saznao u pričama majke sa familijama, i svoje i očeve.*

U KOJIM PRILIKAMA

O uspomenama iz rata se najčešće govorilo u krugu porodice, a ponekad i na većim okupljanjima zimi ili leti, na slavama i drugim proslavama. Ponekad su ti razgovori počinjali spontano, tako što bi se povela reč o tome koliko je život posle rata bio bolji i koliko je tokom rata starijim članovima porodice bilo teško. *Tata, kad tako se kući sedimo zimi i onda grejemo se, pravimo neke pite, jedno, drugo... i onaj sinko u ratu nije imalo ovo, nije imalo ono i tako* (Zorana). Neki od iskaza roditelja bili su svedeni na lična iskustva, dok se u širem krugu porodice i bližih i daljih rođaka i poznanika detaljnije razgovaralo o prijateljima, članovima porodice, ljudima iz iste mahale ili mesta koji su stradali za vreme rata. U takvim razgovorima delila su se sećanja na imena mrtvih i ranjenih, maltretiranje žena i dece, i uopšte, na prizore koje su videli oni što su preživeli rat... *Oni su pričali u sobi, a mi deca smo slušali šta su dešavalo* (Salji). *Koliko puta mi, oni tako, mi slušamo, paorska peć, tu na ovoj glavnoj ulici kod Osmog oktobra smo živili, i ondak deda i baba tako pričaju.* Đorđe navodi da se pričalo naročito kad su neke slave, svetkovine, Đurđevdan; *tu se okupljali i pričali, ja sam bio dete i pamtim čuo sam.*

Marija se seća da se o tim događajima govorilo u krugu porodice. *Naša porodica je bila ogromna, sedamnaestoro nas je bilo, i onda kad sednemo, stari naši pričaju o tome. Baba je pričala sećanja iz Leskovca, tata je pričao sećanja iz Prokuplja, i tako... pričali su u krugu svoje porodice.* O tim događajima se pričalo dok su starci bili živi, dok je koja majka bila živa. *Kad god bi stari zaseli, mi deca bi ispitali i oni bi nam pričali, nama je to bilo interesantno, to je ipak naša istorija. Naši starci su to doživeli, deca radoznala, vole da znaju.* U porodici Dragane o događajima iz rata obično se pričalo u vreme ručka. Oni su molili dedu, koji je bio u partizanima, da sedne u čelo stola i priča o svojim uspomenama, ali je on to najčešće odbijao jer je patio od bolova, budući da je u ratu ranjen u glavu. *Pa kad smo se okupili za ručak ili kad se slave, kad slavimo, njega smo*

zvali uvek da sedi sa nas, da bude član porodice, a on je izbegavao. Izbegavao što nije mogao ni da jede. Smetalo ga to, bolelo ga to (pokazuje povredu na glavi). A ja sam ga najviše gledala... i češljala sam ga, i umivala sam ga.

Takođe, taj prenos sećanja događao se indirektno tako što su ispitanici, kao deca, slušali starije kada su o tome pričali. Tako je Kadrija saznavao o životu svoje majke tokom rata iz njenih priča sa rodbinom... *Ona je obično razgovarala sa porodicama koje je od Šainovića dovodila i od Nišlija od Sinanovića dovodila u Bor da žive ovde, pa je s njima razgovarala tako da sam ja preko tih njihovih priča nešto malo saznao o tome... nama deci nije, decu nije opterećivala tim stvarima.*

Na većim okupljanjima, dovoljno da počne jedan, i posle se otvara ta priča kako su poginuli, čiji je otac poginuo, kako je poginuo, ali sve se vodi da su streljani u niškom logoru. (Sinan). Njemu je otac pričao i o teškom životu svog brata koji je radio u rudniku i koji je u to vreme imao samo 10 godina... mi pogotovo, braća koji smo stariji, koji pamtimo nešto, kad nas pitaju nešto unučići. Sad to je njima smešno, ali to je bila patnja, kad mi otac pričao da je njegov najstariji brat radio u rudniku, da je on morao da ide peške, kao dete od 10 godina... da bi zaradio, da bi prehranio svoju porodicu.

Usput onako, kad se skupimo u dvorište, u jednu kuću zajedno pričamo, moja mama je volela da budemo mi tu, da ih čujemo, nas je petoro dece bilo. Ona je volele da čujemo šta se dešavalo u prošlosti, da ipak imamo neku sliku o tome. Nekad sedimo tako više nas, a nekad tako sedimo sa nekim i pričamo, baš vodimo taj razgovor, mene je baš to interesovalo. (Živana)

PROTOK VREMENA, NOVE TRAUME I SEĆANJA

Okupljanja oko tih tema bila su češća posle rata, a obično su se proređivala kako je vreme prolazilo i kako su svedoci rata umirali,

a vedrije životne teme dolazile do izražaja. O ratnim stradanjima se govorilo kad god bi se skupilo više Roma... *U to vreme, posle stradanja i posle rata, uvek se pričalo o tome; izlazilo se u mahalu i na ulicu sa kojima ljudima smo bili bliski... su pričali stari ljudi šta je bilo kako je bilo teško, kako su stradali ljudi, i posle toga je bilo vrlo teško da se snalaze kroz život.* (Sinan) Tako Dobrica kaže da posle smrti njihovih članova porodica koji su bili neposredni svedoci rata više o tome nema ko da priča... *A ko da priča sada kad su stari sve pomrli, nema ko da priča, to ja što pamtim, ja kao dete, znači, oni što su pričali, ja to pamtim.* Rahmani kaže da se u njenoj porodici o ratnim stradanjima verovatno poslednji put pričalo pre 40 godina. *Pričalo se ranija, sada sve ređe. Sad se ni ne spominje Drugi svetski rat. Više se spominje Prvi svetski rat nego Drugi svetski rat.*

U trenucima kada su bivšu Jugoslaviju potresale krize i sukobi, uspomene iz Drugog svetskog rata deljene su kao opomena ili u vidu saveta da se treba sakriti ili obezbediti hranu ili čuvati zlato jer će novac biti bezvredan, što su lekcije naučene u ratu. Takođe, ispitanici ili članovi njihove porodice koji su imali iskustvo Drugog svetskog rata osećali su strah da bi se tragični ratni događaji mogli ponoviti. Ti događaji su takođe bili okidači za oživljavanje uspomena na stradale članove porodice. Marija kaže da je svojoj deci još dok su bila mala pričala o ratu, kada su joj i roditelji još bili živi... *To je bilo od malena, naša deca su i od njih čuli ponešto. Deca su bila potresena, znaš kako nešto ne možeš da osetiš dok ne osetiš, ne možeš da shvatiš dok ne osetiš na svojoj koži, ali sad kad je bombardovanje bilo, deca su mnogo uplašena bila, jer su se setili šta su sve naši stari preživeli, a i baba je bila tu, ona je samo vikala kupi brašno, i sklonimo da imaju samo da jedu jer posle nema. I to je, taj strah je ona nehotice prenosila na decu. I deca su se plašila iako nisu to doživeli, sad kad su doživeli, shvatili su šta je to baba pričala.*

ŠTA SU IM PRIČALI ILI PREĆUTALI, U ZAJEDNICI

Uspomene na stradanja Roma tokom Drugog svetskog rata nisu bile deljene samo u okviru porodica, već i u okviru zajednice, u neposrednom komšiluku, ili prilikom poseta ispitanika rođacima, prijateljima i u širem krugu poznanika. Prenos uspomena bio je spontan, i dešavao se prilikom okupljanja – najčešće starijih članova porodice, prijatelja, poznanika i komšija – kojima su prisustvovali i mlađi članovi. O stradanjima Roma na stratištima, na kućnom pragu ili u borbenim redovima govorilo se opširno, s detaljnim opisivanjem stradanja. Nekada su to bile priče iz prve ruke, od ljudi koji su bili na ratištu, ili su u zajednicama deljena svedočenja koja predstavljaju deo kolektivnog pamćenja. Sećanja na rat su deljena kao deo razmena korpusa informacija unutar zajednica uopšte. Ispitanici i danas na okupljanjima govore o tim temama, a okidač za započinjanje priče su često bili aktuelni sukobi kao što je raspad bivše Jugoslavije, bombardovanje Srbije ili nemiri na Kosovu.

Predrag se, na primer, seća da je u detinjstvu slušao o stradanju Roma na ratištu od jednog komšije koji je uspeo da preživi i koji je u krugu slušalaca u kojem je bilo i dece govorio o primerima hrabrosti romskih boraca na ratištu, ali i o stradanjima. *To nam je pričao čovek koji je bio na ratište. On je pričao kako su Nemci ga ubijali, kako pucao na njih, oni na njega. On (Nemac) skočio u šanac da bi ga klao, našega jednoga Ciganina tu, a kažu da je ovaj naš bio jači on njega, da mu uzeo posle cipele, uzo mu dreje, on je bio bos, nije imao u šta da ide tamo u Bosni kad je bio. On nam to pričao kako je bilo ratište. Mi smo oko njega, deca ko deca, slušali šta on to priča. Bio je ranjen, posle mu dali jednog malog konja, došo iz Požarevca, odakle došo ne pamtim. Došo tu kući, sa njime je došo, Pera, neki Gaja ga vikali Jovanović, i njegov brat, Bata Jovanović. Oni su bili sa 22, 24 godine na ratište, a četvoro, petoro nije se ni vratilo. I oni su bili Jovanovići.*

Deca su često prisustvovala ovakvim razgovorima, pa je tako Petar imao prilike da čuje od jedne svoje komšinice o prilikama za vreme

rata i kako su okupatori izvodili ljude ispred kuća i tu ih i likvidirali. *Da ti kažem nešto, imao sam iz komšiluk jednu Romku tamo gde smo stanovali prvi put, gde sam rođen. Ne ovde, sada sam u zgradu i gde je moja kuća, nego ispod moje kuće ljudi su pričali, žalili su se kako su se... žalili su se što su dolazili Nemci, specijalno Nemci su dolazili. Kaže da su ubijali, ispred kuće su ubijali ljude, nisu imali vremena ni da ih vode, nego tu na licu mesta streljali. To je strahota bilo, ne daj bože nikad da ne bude rata, samo koliko ja vidim, Kosovo će započne rat.*

Milutin je takođe u detinjstvu od starijih ljudi slušao o teškim prilikama zajednice, o gladovanju i o gubicima. Ti razgovori su nekada bili uobičajeni a danas po rečima sagovornika, mladi Romi retko u njima učestvuju. *Bio jedan tu stariji čovek, on je isto tako pričao; Tiko jedan iz Raške, Savić Tihomir, on je malo isto, on je bio 1927. godište i on je bio učesnik u nekom ratu i on zna, i ja sam voleo da slušam kad je on pričao, ali slabo se interesuje ova omladina, slabo je zainteresovana. A stariji ljudi kad smo se ovako po neki put... uzeo se po neki razgovor jer je pre bilo vreme da ja pamtim, i moja generacija, sedeli su stariji ljudi ovako, ljudi koji su bili učesnici i koji pamte taj rat '41, Drugi svetski rat. Oni su sakupljali se s večeri ovako po kućama, jedno veče kod jednog domaćina, drugo veče kod drugog i tako redom, mi smo deca bili i ja pamtim mi smo bili mirni ko bubice, ćutimo i slušamo. Raznorazne priče su pričali, bilo je priče i u vezi rata kako su koji prošli, sećam se ja, uglavnom bilo je dosta negativnih, i oni su pričali o ratu, pričali su nama da su teško prošli, da su teško preživeli; oni kažu nama da blago nama, da smo mi... da živimo na slobodi, da imamo slobodan život. To je bio težak rat, pet godina je trajao, to su samo pucale bombe na sve strane, ma kaki, samo bežanje i gladovanje; nemaju šta da jedu grdni, a kao nam kažu da mi sada imamo malo bolje uslove.*

U nekim zajednicama se i danas prenose sećanja na stradanje, i to čine ljudi koji su u detinjstvu od starijih imali prilike da saznaju o stradanju Roma u Drugom svetskom ratu... *I dan-danas postoji*

ta priča kad se sastanemo sa društvom, sa moji prijatelji, sećamo se šta su pričali stari ljudi, i onda imamo naravno tu temu, razgovor, kako su oni prošli, kako su prolazili, kako je teško bilo, kako su ginuli, kako su ih prevarili, kako su ih vodili na streljanje. Ta priča se i dan danas priča, naravno da nikad neću da zaboravim i nikad neću da zaboravim niti sam zaboravio; kaki, uvek to sećanje je u mojoj glavi.
(Sinan)

Prenos svojoj deci

ŠTA SU ONI PRIČALI ILI PREĆUTALI

Prenos sećanja, posebno onih koja su mučna i koja i kod ispitanika i kod slušalaca izazivaju snažne emocije, izazov je za one koji ih prenose narednim generacijama. Za razliku od poratnih dana, kada su emocije bile sveže i kada su deca prisustvovala takvim događajima kao nemi i usputni svedoci, ispitanici koji su kasnije odlučivali da li da prenesu svoja sećanja i ona koja su s njima delili roditelji, šira porodica ili zajednica, bili su daleko uzdržaniji. Dva su najčešća razloga za to: ili nisu želeli da deci i unucima prenose traumatična iskustva, ili su procenjivali da su deca i unuci zaokupljeni drugim temama koje mogu biti stresne, pa nema potrebe da budu višestruko opterećeni.

Ne žele da prenose deci. Ima onih koji izričito odbijaju da ta porodična iskustva podele sa svojom decom. Đorđe, Salji i Zorana nisu želeli da podele s decom svoje uspomene jer su te uspomene bolne. Tako Zorana kaže: Šta moraju da znaju, to je stres. Ne želim da ih opterećujem, ipak su oni bili deca, sad su porasli. Danka je odlučila da svojoj ćerki ne govori o mučnim uspomenu iz života svojih roditelja i poratnih godina. *Pa što bih joj sad davala još neki... neku brigu i neki problem? Opteretila bih je sa tim.* Čak i kada su deca poodrasla neki ispitanici su oklevali da govore o tim temama

zbog toga što je njima samima bilo tegobno da prolaze kroz takve događaje i da se prisećaju stradanja kroz koja su prošle njihove porodice. Zagorka kaže: *Nikad nisam ih podsećala na to, jer to je teško, nekako mene je bilo nezgodno da im kažem. Meni je bilo teško. Sa vremenom je došlo i do potiskivanja sećanja jer je život nosio nova dnevna opterećenja i izazove, i ta svakodnevna borba s nedaćama bi prevagnula nad vraćanjem u prošlost, kao što kaže Salji: A šta ja znam, jer smo radili, nismo imali vremena o tome da pričamo. Išli smo da radimo, decu da othranimo i nismo nikad imali vremena o tome da pričamo. Neki ispitanici su se ustezali da svojoj deci prenesu sećanja iz Drugog svetskog rata jer su i sama deca bila izložena stradanjima i ratnim događajima u vreme raspada bivše Jugoslavije ili bombardovanja u Srbiji, i smatrali su da im ne treba još jedan teret i podsećanje na stradanje romske zajednice... Deca ne moraju da znaju. Nisam, zato što, sine, eto, šta će ono dete da zna, što mora on to da zna. Oni doživeli ovaj rat, ovaj sad što je bilo. Ja pa i ovaj rat, pa ne volim da pričam o tome (Slobodanka).*

Aleksandar smatra da je prošlo vreme za deljenje tih sećanja i da nove generacije ona i ne interesuju: *...svaki gleda svoja posla... a ja neću da teram nikoga... tako mi bog rešio... te muke... Život je za mnoge u romskoj zajednici ostao jednako težak, pa roditelji smatraju da deci ne treba prenositi sećanja koja će ih podsećati na podele u društvu. Ne moraju da znaju... po mom mišljenju najbolje da se priča kako da se bude u zajedništvu, kako da se živi... A ne, ovaj je ono, ja sam ono, ovaj je ono, i tako kod nji osećaj ide loš. Bolje da se priča dobro šta je (Adem).*

Naredne generacije treba da zapamte. Značajan broj ispitanika ipak želi da prenese svojoj deci makar deo tih sećanja. Milovanov iskaz najbolje ilustruje dve različite dinamike unutar romske zajednice: kako odlaze neposredni svedoci Drugog svetskog rata, tako se o tim događajima sve manje govori, a istovremeno raste i osećanje sagovornika da treba naći način da se stradanja Roma ne zaborave. *Druge generacije su sad. Otac je najviše pričao, otac nam je*

pričao najviše o istoriji naroda, i u svetu da je to, da se to dešavalo, i o logorima. Tako da ne bih voleo da se to zaboravi. Možemo oprostiti, kaže se, ali ne smemo zaboraviti. Taj stav deli i Stevan P.: Naši Romi koji su streljani i koji su preživeli strahote, da ne budu u zaborav, već da naš mladi naraštaj zna šta su doživeli, šta su preživeli i kako su opstali i da naša deca drže našu istoriju i svoje znanje i sve ono što jednom romskom narodu pripada. I Sinan kaže da je važno da se sećanje prenese narednim generacijama, mnogo je važno, istoriju treba da znaju, odakle su, šta su, gde žive, ko im je stradao i to mnogo znači za njih da bi oni sutra znali o tim događajima. Petar kaže da naredne generacije treba da pamte: Oni su bili mali, oni su voleli da čuju; normalno, oseća se tuga u domu dece. Nije mi bilo žao što sam pričao. Neka znaju, deca to treba da znaju.

Negovanje uspomena na Drugi svetski rat ima svoj značaj za romsku zajednicu ne samo kao deo istorije već i kao snažno sredstvo prenošenja poruke da su međusobno zajedništvo, pomaganje, saradnja i nezameranje s većinskom zajednicom ključevi opstanka Roma. Marija objašnjava značaj zajednice: *To su naši, prvo to da se ne odvajaju, kad se Romi nisu odvajali tad. Romi kao nacija išli su gde god su išli i ostali, išli su napred; eto taj čovek što je trubač, išao je i svirao za juriše i za ovo, znači svud i danas, i sad kad je bilo bombardovanje, Romi se nisu izdvajali. Išli su rame uz rame sa Srbima, to su naši sunarodnici, i naša deca su isto tako učena da budu zajedno i zajedno živimo, i ne odvajamo se, ne zameramo se, ne svađamo se, živimo u jednoj harmoniji, to je jedna zajednica. Znači, ako se Romi nisu odvajali u ratu, ne treba da se odvajaju i da se diskriminišu; znači, treba da budemo kako složni u ratu, tako složni i u miru jer ljudi su ljudi gde god bili i koje god rase bili, i uvek treba da tražimo ono što je dobro u ljudima. Način na koji prenošenje tih poruka može da se neguje jeste prenošenje svedočanstava iz rata s kolena na koleno... najviše pričanjem, pričanjem se čuva sve, roditelja deci, pa deca to prenose svojoj deci i tako se čuva to. I svako vaspitanje i svako sećanje potiče iz porodice. (Marija)*

Značaj sećanja je i u mirovnim porukama koja ona nose. Unuci, po Jasmininom mišljenju, treba da pamte *da rat nije dobar ni za koga, ni za Srbi ni za Romi, ni za koje druge nacionalnosti. Rat nije dobar, treba da bude mir, da budemo u miru, pa šta ima šta nema, ali mir mnogo znači. Pa tako da se to priča kao što je naša majka pričala nama, pa mi pričamo našim unucima, pa naši unuci da pričaju svojoj deci, da to ide dalje od kolena do kolena, da se to sačuva i da se zna šta je bilo...pa da znaju da je bilo nezahvalno, kako da ti kažem. Mrzeli su Srbe, mi smo tu sa njima bili i tu smo dan-danas; nemamo gde, to je naša zemlja ipak, bez obzira što je naša nacionalnost Rom, mi smo u Srbiji. Znači u Srbiji živimo, mi se vladamo srpski, to je naša zemlja (Jasmina).*

Prenošenje sećanja je po Tomislavovom mišljenju važno za zajednicu i za njegovu decu – da bi se snalazila u novim okolnostima i preživela oslanjajući se na iskustva starijih... *tako da znaju da se snađu da preživu. Jer to je najvažnije u životu.*

Stevan je izabrao da svoje uspomene podeli sa decom, a njima je ostavio da odluče da li će ih oni preneti svojoj deci ili ne... *za moje unuke ne znam, nisam hteo njih da opterećujem, moji sinovi, obadva moja, znaju za sve ovo što sam sad vama ispričao. A dal' će moja deca njima da prenesu, dal' će da ih opterećuju sa time, to ne znam.*

U kojim prilikama? Veče, kad utihne vrema dnevnih događanja, za mnoge ispitanike je bilo vreme kada su mogli da se posvete razgovorima sa svojom decom. Goran je o tome pričao sa decom na kraju dana, ali je oklevao da otvori tu temu, a i deca su se, kako kaže, ustezala da pitaju... *Nije bilo prijatno.* Neki ispitanici su pokušavali da tu nelagodu prevaziđu tako što su sa decom govorili pre svega o istorijskim događajima, a znatno manje o ličnim sećanjima. Takođe, najčešće su čekali da im deca poodrastu, da i sama dođu u zrelije godine i da onda sa njima progovore o mučnim uspomenaма koje nose iz rata. Svetlana je, na primer, kao povod koristila trenutke kada se, svakog 21. oktobra, u Šumaricama obeležava masovno streljanje stanovništva, u kojem je stradalo i mnogo Roma.

S vremenom se menjao i način na koji su sami ispitanici doživljavali ta sećanja i oni su ih najčešće prenosili u formi priče, ili na način koji bi deci bio pristupačan. Igbal kaže: *I dan-danas pričam, oni se smeju; baš za Bajram, kad su mi čestitali, ja kažem, vi se smejte, kažem, vi sad imate, sine, sve u životu. Nekada ljudi bili su bedni sirotani, ja mu pričam kako sam živela, kako sam rasla sa motiku i kako smo bili; ovo nismo imali, u jednu sobu smo stanovali deset ljudi mi smo... nismo imali kao sad što jedemo, kašike u jedan drveno ono čorbaluk svi jedemo od toga, nema posebno servirano ti da jedeš. Šta nađeš, to jedemo. Oni se smeju, smeju, smeju. Ružica je, na primer, odlučila da o toj temi ne govori sa svojim sinom, već je svom prau-nuku pričala sećanja iz svog ratnog detinjstva u formi priče. Ipak, i tako ispričana sećanja izazivaju snažnu reakciju u novim generacijama Roma: *Sedimo ovako uveče, neki put mu pričam pričice, neki put zabavljam ga da ne ide, znaš. I kad mu pričam za rat, on kaže, joj baba, ja ću da idem u vojsku. Je l' možeš da zamisliš da ima dva meseca kako me terao da idem u vojni odsek sa njega, on je visok, da ga upišem za vojsku. Rekô, ti si bre mali.**

Značaj memorabilija/fotografija za sećanje

Većina ispitanika nema nijedan predmet koji je pripadao njihovim stradalim precima i koji bi ih podsećao na njih. Mnogi ne znaju ni da li su ikada imali neki predmet ili sliku, ali su sigurni da sad nemaju ništa što bi ih s njima povezivalo. Kao razloge navode da su ljudi nekada bili siromašni, da nije bilo ni novca za kupovinu luksuznih predmeta koji bi ostali i za naredne generacije, a nije bilo ni uobičajeno da se ljudi fotografišu. Dobrica kaže da ne poseduje ništa od svojih predaka: *Nemam ništa, ništa, tad je bila sirotinja, to su bili siromašni ljudi, to je bilo, radilo se samo za hleba.*

Drugi navode da su verovatno nešto od predmeta posedovali, ali da se u selidbama u međuvremenu pogubilo. Stevan P. kaže da je

nekada imao spomenicu ali su je u nekoj selidbi izgubili. *Kako smo se mi Romi selili, mi smo tu dokumentaciju ostavljali i nismo ni znali gde. Na primer, živeli smo, nismo živeli u tipičnoj romskoj mahali zatvorenog tipa, već smo bili tu, sa većinskim stanovništvom, gde smo bili nas 40–50 Roma, bogami. Tako da smo, posle toga, kad smo dobivali te stanove, ili je neko gradio kuće, onda su ta dokumenta izgubljena i bačena prilikom selidbe.* Slobodanka takođe navodi da ne poseduje ništa od predmeta svojih predaka: *Nemam, sine, sve tamo ostalo, to tamo gde smo živeli, gde je moj otac živeo, sve je tamo ostalo, ništa nismo uzeli, samo uzela moja majka jedno magare bilo, i ovu ćerkicu stavili na magare, a ja sam bila u njen stomak, ona se nije još porodila.* I Tomislav kaže da su migracije porodice imale za posledicu gubitak porodičnih predmeta: *Nemam, nemam zato što smo se selili i ono što je bilo tamo što nam je ostalo, to smo sve ostavili tamo, nismo ništa doneli gde smo živeli i gde živimo sad, tako da nemam ništa za uspomenu da mi ostalo u sećanju.*

U treću grupu se mogu svrstati oni koji kažu da još uvek poseduju neke od porodičnih slika i/ili predmeta, ali da su oni uskladišteni, najčešće ne nekom tavanu ili kod nekog od rodbine. Kao takvi oni nisu deo aktivnog, već potencijalnog sećanja porodice, možda rezervisanog za posebne prilike. Dragana kaže da ima sliku svog dede, koju joj je otac ostavio: *On ima sliku, sine, što je sa partizani tamo. To je u Crniću tamo, to je na tavan, ja znam, to mi reko otac: „Ovo ti je deda.“ Tu sliku čuvam, on je bio u ratište.* Sinan kaže da je postojala fotografija njegovog dede koji je streljan, ali da je on ne poseduje. *Tražio sam tu sliku od mog dedu od moju rođenu tetku. Ona mi nije dala tu sliku, slika je ostala kod njih, jedina ta slika koju je imao moj deda, druge slike nije imao. Jer u ta vremena, da vam kažem, nisu se slikali ljudi kao sad, sad imaju mobilni, savremeno, u to vreme ređe da su se slikali, nemamo te velike uspomene, jedino što smo imali to, mog dedu što su streljali, te spomenice.* Milovan kaže da je njegov otac imao neke fotografije i alat kojim je radio njegov deda, ali da u očevoj kući živi njegov brat: *Pa ima, otac je to sve ostavio*

na tavanu. Verovatno je to još tamo. Tamo je sad najmlađi brat u kući, ovaj, tamo je sigurno. Sačuvao je sve te, sve alate, te noževe za rezbarenje i čekić i... s čime je deda radio, sačuvao je.

Četvrta grupa ispitanika ima nešto od memorabilija svojih predaka. Najčešće je to neka slika, ali i drugi predmeti, poput sata ili spomenice iz rata. Dobrislav poseduje sliku svog oca sa dedom. *Ima slika kako se vraćao sa sviranja kod nas... tu sliku imamo. On se vraća i njegov otac Drago.* Ljubica je imala 13–14 godina kada joj je majka pričala o dedi... *Velika neka slika uramljena od našeg dede, i ona pogleda i taj datum, ona se seća uvek tog datuma i počne da priča, i plače, i mi plačemo sa njom... nije nam bilo lako. I dan-danas evo meni suze uvek lete kad se setim... majke mi.*

Krstina Mitrović se seća da je njena majka držala sliku svoje braće u kući. *Kad god je neko dolazio, njoj je njihova slika stajala iza glave, ona je znala kad dođu lekari da pokaže da su joj to braća a oni kažu, „Ma pusti braću. To je bilo i prošlo... ko ti gleda više žrtve iz Drugog svetskog rata“, a ona „Pa vi ne gledate to, ali vidite, mene duša boli za mojom braćom, mladi su mi otišli. Ja više braće nemam. Imam još jednu sestru i više nemam nikoga. Jer nas je bilo dva brata i dve sestre. Ta sestra mi je ostala, i to je to.“ Tako da se ona hvalila sa slikom od svoje braće i kad god je neko dolazio, ona je pokazivala te slike. Njena dika je bila, jer su isto bila deca muzičari, ali poštenu i fini, koji su zarađivali za parče hleba kako su umeli i znali ali na pošten način.* Ona se seća da joj je majka govorila da su njen brat i sestra nosili žutu traku oko rukava i da su nastradali vrlo brzo posle početka rata.

Postoje i oni koji vezu sa svojim precima uspostavljaju preko memorabilija koje se nalaze u institucijama. Neki su iz muzeja i arhiva dobili neke od predmeta koji su pripadali precima, poput spomenice. Đorđe je pronašao spomenicu svog dede koji je stradao u masovnom streljanju 21. oktobra 1941. godine u Kragujevcu. Ta

spomenica je dobijena iz muzeja žrtava: *To sve stoji u muzeju, to sam sve uzeo iz muzeja original, imam je kod mene.* I Milica je dobila spomenice za ujake od muzeja u Kraljevu, i to su jedine opipljive uspomene na njih koje ima.

Krstina čuva spomenicu i slike svojih ujaka koji su poginuli u ratu i sahranjeni u Mošinom gaju u Ribnici, i sa sinom odlazi na njihov grob. Za nju prenošenje sećanja ima značaj i zbog toga što bi želela da njihovi ostaci budu premešteni u Spomen park „14 oktobar“, koji čuva sećanje na žrtve fašizma.

Nekad su jedina veza s precima knjige o događajima u kojima su oni stradali. Čak i kad ne postoji fotografija, istorijski zapis može povezivati sadašnje i prethodne generacije. Tako Marija kaže da je posedovala jednu knjigu, koju je nažalost izgubila: *„Pod Hisarom“.* *Tu ima sve upisano, sve, ne samo o Romima, nego ima i o našim Srbima u celo Prokuplje i okolina. Toplički kraj je poznat po partizanima i po mnogim tim ljudima herojima. Tu je sve zapisano i mnogo mi je žao što sam to izgubila*

Da li se zajednica seća?

Sećanja koja se prenose van porodičnih okvira, unutar zajednice, (bila) su veoma sporadična, zavisila su od lokalnih prilika u zajednici, i retko kada su bila organizovana. Najveći broj ispitanika svedoči da se o stradanju Roma tokom rata u romskoj zajednici nije govorilo, ili da oni nisu bili svesni i/ili nisu učestvovali u tim razgovorima. Neki od njih svedoče da su stradanja tokom rata nekada bila tema zajednice, ali da se danas ne govori često o tome jer se mnogošta iz tog perioda zaboravilo. Jedan od razloga je to što je u međuvremenu počelo da se živi bolje, kako kaže Predrag: *Da vam nešto kažem, kad je prošla ta sirotinja, sve se zaboravilo. Počeli da rade letnjikovac, zadruge su radile, tad je već prošla sirotinja.* Drugi razlog navodi Stevan P., koji kaže da više nema starijih ljudi koji bi o tome pričali: *Nažalost, da*

budem iskren i nema, malo ovi starijih ljudi, i nema, a sad ova omladina ne zna za te priče, ne, nisu upoznati uopšte.

Neki ispitanici ipak svedoče da je postojalo deljenje iskustava i sećanja unutar zajednice. U njihovim odgovorima smo prepoznali dva modela: razmene tokom neformalnih okupljanja i razmene u udruženju građana. Aleksandar kaže da se dosta pričalo o posledicama rata unutar romskog udruženja, ali da je za to bio zaslužan pojedinac koji je tu temu održavao živom i organizaciju vitalnom. *Mi smo se skupljali u romsko društvo što smo ono pričali više o tome. Društvo Roma dok je bio Mikica. Posle, kad je Mikica umro, više ne idemo tamo. Za stradanja, za to kako se dešavalo, to kad odemo, sastanci su se održavali romski i tu smo maltene pričali o tome. Obeležavali smo taj dan. Da, da, 8. april. Išli smo i na bal Roma, to se održavalo, to sad više ništa nema. Nema više toga. Pa, trebalo bi, al' gubi se, više nema stari ljudi. Pomrlo dosta i sad nema ko da prenese ta sećanja.* Vaska kaže da je udruženje Roma u Bečeju imalo sličnu svrhu, a jedna od prilika da se o toj temi razgovara bila su istorijska istraživanja.

Sinan kaže da se često govorilo o ratu na svim većim (neformalnim) događajima. *Pa to uvek se pričalo posle rata, kad se skupe tako više Romi. Na većim okupljanjima, dovoljno da počne jedan, i posle se otvara ta priča kako su poginuli, čiji je otac poginuo, kako je poginuo, ali sve se vodi da su streljani u niškom logoru.* Jasmina kaže da su ratovi devedesetih ponovo otvorili stare rane i stare priče: *Pričalo se ranije dosta a sad ponavlja se opet to kad vidimo ratovi kako su počeli, opet se sećamo na te teške dane što je bilo.* Živana navodi da su se u dvorištu u kom je živela njena porodica, ali i druge romske porodice, često vodili razgovori, koji su uključivali i ratne teme: *Bilo je dvorište i u tom dvorištu imalo je više nas je stanovalo ... kad sednemo da pričamo šta sve je njihova familija doživela, kako su tukli, kako je bilo, kako su terali, ovog oca, ovu majku, dedu, tako da su sva deca imali pojma*

o tome šta se dešavalo. Bili su stariji od mene i više se sećaju nego ja. I Aleksandar svedoči da su neformalna okupljanja bila mesto razgovora o ratu: To uvek kad se skupe, kad su slave, kada su rođendan, onda se pričalo.

Kako treba da se sačuva

Većina ispitanika se slažu da iskustva iz rata, kao i stradanja, individualna, porodična i stradanja zajednice, treba da ostanu u kolektivnom sećanju. Tomislav kaže *da mora da ostane u sećanju uvek dokle god su živi, jer mnogo naših Roma stradalo u to vreme, i da naredne generacije treba da znaju, svaku reč koju čuje šta se desilo od njegovih roditelja ili od prijatelja, što čuju o ratu, što pričaju treba to da se zapamti, da se zna kako je bilo u to vreme.* Međutim, većina nema jasne ideje o tome na koji način bi zajednica trebalo da brine o sećanjima, niti šta bi trebalo da bude sadržaj tih sećanja. Slažu se da izvesnu ulogu u tome treba da imaju ljudi koji su bili svedoci ratnih dešavanja. Kadrija i Rahmani na sličan način vide ulogu starijih: *Pa sasvim sigurno, sasvim sigurno treba da se čuvaju, ali bi trebalo da se kontaktira sa ljudima koji su katastrofalno prošli kroz Drugi svetski rat. Pa ko zna malo više, trebalo bi da se priča o tome. Od starih ljudi kome je ostalo u sećanju (Rahmani).*

Oni predlažu dva načina da se očuvaju sećanja. Prvi, zastupljeniji, smatraju da prenošenje treba da bude deo porodičnih praksi, i da se prenosi od starijih ka mlađima. Kao što Kadrija kaže: *Pa sećanja bi trebalo da čuvaju naša deca, najverovatnije kroz određene literature i kroz razgovore sa svojim roditeljima koji su mnogo teže prošli nego oni.* I Slađana na sličan način vidi ulogu porodice u tom procesu. *Pa čovek to više puta, tako, da priča kad sedi uveče, kad se nakupe, pa priča, evo kao mi sada ovde, kako je nekad bilo teško. Pa čuju deca naša, pa oni će isto to njihovoj deci ispričati. To je dobro kad je čovek pošten, vredan i valjan. To puno znači. Kad neko garantuje za tebe da si ti dobar.*

Zada smatra da mladi ljudi danas nedovoljno znaju o stradanjima svojih sunarodnika... *U svakom slučaju bi trebala omladina da o tome sazna i da se povede sastanak ili već preko romskih institucija koje postoje, da se recimo... da se izlaganje moje i još nekog pokaže...* Ona je spreman da podeli svoja sećanja sa zajednicom ako se za to ukaže prilika.

Drugi ističu da bi zvanična udruženja i neformalne inicijative morali da budu garant očuvanja sećanja unutar zajednice. Aleksandar smatra da bi jačanje romskih udruženja pomoglo jačanju zajednice i čuvanju sećanja na lokalnom nivou. *Pa, trebalo bi da se naprave razne organizacije, posebne organizacije za to da bi ta sećanja trajala, da bi zaživela. Imam ja knjigu o Požarevcu. Mislim da ima tu za život Roma... knjiga se zove „Nek sećanja traju“.* Lokalne inicijative mogu da objavljuju knjige, čuvaju artefakte i organizuju događaje. Terezija primećuje da su druge etničke zajednice bolje organizovane u njegovom kraju i da bi bolja organizacija zajednice doprinela jačanju kapaciteta. *Da, ali mi Romi, ne samo kao Romi, nego da se naše, da više imamo televizijskih emisija, molim lepo, svi imaju i ja kad čujem da neki Vlasi imaju i da evo sa Kosova, jutros gledam, oni imaju svoju emisiju na našem kanalu u Srbiji. Zašto ne bi bilo romske emisije u Boru? Znači, trebalo bi prvo da se naprave emisije da ljudi upoznaju ko su ti Romi, da se vidi naš istorijat odakle smo mi i da to ne bude jedna emisija nego da to bude bombardovano, kao što ima sad malo-malo pa publici reklama, očeš-nećeš, ti odeš u Lidl da pogledaš nešto, mislim da mi vredimo više od jedne ćurke u Lidlu koja je na akciji, ja mislim da vredimo kao narod i da bi trebalo tako nešto da se napravi za naš narod. I da bi trebali da program vode ljudi koji umeju da vode, a mi imamo ko ume da vodi. Tako, i da treba našu decu da usmerimo ka tome da vole sami sebe i ono od čega su nastali. Pored romskih organizacija Stevan smatra da bi i udruženja boraca mogla da imaju tu ulogu: *Boračka organizacija, isto su važne, da poteraju to pitanje, da i mi, da se čuje i naš glas. Na kraju krajeva i mi smo dosta stradali.**

Institucionalno sećanje

Gotovo svi ispitanici (koji su imali mišljenje o ovoj temi) smatraju da institucije ne brinu dovoljno o romskim žrtvama. Bilo zato što se uopšte ne govori o njima, što ne postoje zapisi i istorijski artefakti, bilo zato što kad postoje, nisu izdvojeni kao posebno romski, već su pod kapom opštih stradanja na teritoriji Jugoslavije. Postoji slaganje o tome da bi institucionalno sećanje trebalo podići na viši nivo od postojećeg. Krstina navodi da se država ne brine dovoljno o ovom nasleđu. *Ja mislim da se baš i ništa ne brine... Ja mislim da samo Romi znaju za to. Svako ko je još živ pamti jer mu roditelji, dedovi i babe, sa jedne i druge strane, znaju o tim stvarima, čak i mladi ljudi znaju, recimo, moj sin zna za takve stvari i on ima da prenese to dalje. Pa čak i moj unuk zna za to. On zna ko su ti moji ujaci, da su to njihove dede. Aleksandar još ogorčenije posmatra odnos državnih institucija prema stradanju Roma: Ma jok bre!!! Koja bre država... Ma jok... nije vodio niko računa bre... kakvi... Slobodanka kaže da je dosta Roma stradalo ali da nisu vidljivi: pa ima dosta, stradali su, jeste, ima, ali sve više, sve više Srbi pričaju, a Romi poslednja rupa na svirali... Trebalo bi više i da se interesuje, ne samo da se priča, i mi smo isto ljudi kao i oni. A oni više pričaju o Srbi što su poginuli, ne pričaju o Romi. Boban takođe s ogorčenjem posmatra ulogu institucija i države u tom procesu smatrajući da postoji diskriminacija Roma. Pa ja, po mojem mišljenju, trebalo bi država da brine... Ma ne brine uopšte! Još pogotovo za nas Rome, nema tu države. Mi smo ko da ne postojimo... Ništa se tu ne obeležava... mi po neki put idemo na ovo kada je ono ovde streljano, ovde u Spomen parku, zapalimo sveće i to je sve. Ništa drugo, sa njihove strane (misli na državu).*

Iako najveći broj ispitanika smatra da se institucije ne staraju o prošlosti, ili bar ne u dovoljnoj meri, većina njih istovremeno smatra da bi država, preko svojih institucija, morala da bude ključni akter u tom procesu. I to na više načina, od školskih programa, koji bi trebalo da sadrže lekcije i radionice o stradanju Roma, tribina, muzeja,

nacionalnih i lokalnih institucija koje bi podsticale javne događaje (rasprave, predavanja) posvećene sećanju, podizanja spomenika, publikovanja knjiga i televizijskih emisija, i dr. Najčešća perspektiva je da nacionalne i lokalne uprave treba da obezbede resurse i da, zajedno s romskim zajednicama i pojedincima, osmisle i implementiraju programe posvećene sećanju. Sinan navodi da ključnu ulogu u tome treba da imaju stručnjaci: *ljudi koji su školovani, koji su obrazovani, koji će da nastavljaju to kako je bilo, šta je bilo, i da se bore, ali da to bude u miru a ne da se obnavlja i dalje ratište, nego da ispričaju taj događaj, kakav je to užas, kako to nije dobro. Da se priča kako su ljudi teško živeli, kako su stradali nevini ljudi. To treba da znaju ljudi koji su školovani i treba da se to nastavi od generacije do generacije i da ratovi više da ne bude nikad, evo ja to želim.*

Škola. Većina ispitanika svedoči da kroz svoje školovanje nije imala prilike da se upozna sa pojedinostima i specifičnostima stradanja Roma. Kažu da su romske žrtve bile prikazivane kao deo opštih stradanja ili zapostavljene, iza žrtava drugih etničkih grupa. Tako Đorđe navodi da ta nepravda treba da se ispravi i da se počne govoriti i o romskim žrtvama: *Ne treba, nego mora da se priča, mora da se zna i Prvi svetski rat i Drugi svetski rat kako se naš narod patio ... Pogotovo o romskim žrtvama ... Ja kad sam učio ništa nisu spominjali Rome, ništa nisu spominjali Rome, samo Srbi i Jevreji a Rome ne.* Marija na sličan način opisuje sadržaj svog školovanja u tom pogledu: *Ja dok sam išla u školu ni u jednoj knjizi nije bilo izdvojeno, da se upiše koji Rom se istakao, koji je Rom učestvovao u ratu, uglavnom se piše o drugima a ne o Romima, a bili su, imalo je dosta Roma koji su učestvovali u ratu.*

Manji broj ispitanika, poput Živane, seća se da su tokom školovanja imali prilike da uče o stradanjima Roma i da slušaju priče preživelih Roma o ratu. *Imali smo čas istorije i tako to se dođe do te slike za Rome. Na primer, imamo nekog iz familije da je stradao i onda se to pričalo ko je to znao... Samo se pričalo o tome šta se dešavalo, a mi smo pitali šta je bilo. Meni je bila mnogo dobra nastavnica, i*

učiteljica i nastavnica, i bila sam slobodna da ih pitam i oni su me saslušali i zato sam i pričala. Eto, odatle sam znala u vezi rata.

I na ovom mestu, iako većina ispitanika smatra da se dosad nije dovoljno govorilo o stradanju Roma, kao i da verovatno postoji trend institucionalnog zaboravljanja, vidljiv i u školskim programima, oni obrazovni sistem vide kao jednu od ključnih karika za održavanje institucionalnog sećanja. Većina njih kaže da je škola mesto na kome bi trebalo da se stiču znanja o toj temi, da se održava sećanje i gaje vrednosti tolerancije. Ivan navodi da je danas manje sadržaja o Drugom svetskom ratu nego u vreme kada je on išao u školu, i da bi to trebalo promeniti. *Trebaju to kroz školu, i sve to, ako istoriju uče i sve to, ali sad je to već i pomerenno sve. Razumeš, kroz istoriju sve to. Jer mi smo imali u školi istoriju i sad na čas oni pričaju na primer o ratu, kako je bilo u ratu, sve to, stradanje, a sad se to više i ne pominje.* Kadrija dodatno smatra da pored redovnih školskih programa tom temom treba da se bave i fokusirane radionice: *A to o Holokaustu i o stradanjima bi trebalo pri predavanju o Romima da se uvede deo koji bi pričali oni koji mnogo više znaju; o tome da se naprave radionice.*

Najveći broj ispitanika nije nikada u javnosti govorio o stradanjima Roma. Nikada nisu bili pozvani da nešto kažu o svojim saznanjima prilikom javnih okupljanja ili tokom časova istorije u lokalnoj školi. Iako ima živa sećanja na vreme Drugog svetskog rata, Slađana nikada nije bila u prilici da podeli sećanja na stradanja njene porodice sa širom zajednicom, na primer na času, u školi koju su pohađala njena deca: *Nisu zvali... iako po njenom mišljenju mnogo šta treba zapamtiti iz tog vremena. Da zapamte da je to strašno bilo. U ono vreme, nekadašnje, kad su moji bili deca, mislim moja mama, dete je bila...Strašno je to kad treba zapušiti usta da ne bi dete plakalo, da se ne čuje. Nije smelo da bude galama, vriska, svetlost i tako...To je strah jedan veliki.*

Javni događaji. Prema saznanjima ispitanika lokalni javni događaji posvećeni isključivo romskim žrtvama rata su retki, kao i mesta

okupljanja. Uglavnom se radi o događajima tokom kojih se obeležavaju opšta stradanja, u kojima se posebno pominju, a nekada i ne pominju Romi. Dragiša kaže da ga opštinske vlasti svake godine pozovu da položi venac: *Obeležavamo mi. Nosim ja venac ovde, u selu me zovu kad bude 28. juli, tu me obavezno zovu. Mi održavamo tu, dolazi iz Plane predsednik opštine.* Jasmina takođe zna da postoji posebna manifestacija na Hisaru, ali da možda to nije dovoljno i da bi trebalo imati i druge programe: *Pa bio je to dan kad su Romi streljani, tog dana, to obavezno svake godine na Hisaru se obeležava – koncert, recitacije, deca iz škola to kako su jecali, kako su plakali glume i to dan-danas se pravi ... pa moglo bi da bude (još nešto), ali jednom godišnje obavezno bude, to naši Romi prave.* Rahmani smatra da javne tribine na te teme treba organizovati češće, i da se, pored stručnjaka, pozivaju i preživeli koji bi mogli iz prve ruke da svedoče o tragedijama. *Pa oni treba kao država da drže tribine, jer ima Roma koji znaju više, koji su čuli od starih Roma, pa da pričaju o tome. Romi su bili u vojsci, to nema šta... Pa bilo bi dobro da se drže tribine. Svi koji znaju treba da pričaju o tome, i onda država.*

Muzeji i spomenici. Iako muzeji i spomenici postoje u nekim lokalnim sredinama, u odgovorima ispitanika na pitanje kako država treba da se stara, oni nisu posebno izdvojeni kao mehanizmi sećanja. Zanimljivo je da ti ključni instrumenti kolektivnog institucionalnog sećanja nisu prepoznati. Iz drugih odgovora se ipak vidi da institucionalna obeležavanja mestâ stradanja obavljaju funkciju sećanja i održavanja sećanja na ličnom i porodičnom nivou. U onim lokalnim sredinama u kojima postoje, veća je šansa da će pripadnici romske zajednice formirati određene prakse na nivou zajednice, porodice i pojedinaca, poput polaganja venca, odavanja pošte stradalima, organizacije događaja i sl. Svetlana, iz Kragujevca, kaže da pored toga što je pričala svojoj deci o ratnim događajima, oni su redovno odlazili u spomen park Šumarice da odaju poštu stradalima. *Pa ja sam pričala mojoj deci, moja deca znaju, moja deca nisu ni tako mlada, moja deca imaju preko 50 godina tako da, znači, oni*

su upućeni u sve to jer mi smo... ranije je bila tradicija da svakog 21. oktobra mi smo izlazili na Humke u Šumaricama i, ovaj, tako da moja deca su imala, imaju oni ta sećanja. I evo sad, kako se ja sad razbolela, i imam dosta godina, znači, više prestali smo tu tradiciju da nosimo i da iznosimo, iznosili smo i hranu i piće i palili sveće i to je bila jedna tradicija svake godine tog 21. oktobra. Ma kako vreme bilo. I Ljubica vidi spomenik koji je podignut u selu kao mesto oko kog se čuvaju sećanja: Da, priča se tamo u selo, kako da ne, pa priča se kako su ljudi poginuli, spomenik dignut, brate mili, šta drugo da ti pričam. Kažem ti da je spomenik podignut koji su tu nastradali. Znači, to se priča i ima, nije negde sakriveno u stranu, to je bilo javno viđeno sve... to obeležavaju ljudi koji su tu, ja nikad nisam bila, ja dok sam bila dete, išla sam sa mojom majkom stalno, viđala njegovo prezime. To spomenik su podigli nema tu eto šta da ti kažem.

Značajan je Leskovac, gde je na obližnjem brdu Hisar podignut spomenik postradalima i postoji organizovano obeležavanje tog događaja, što dovodi do toga da se stalno obnavljaju, dopunjuju i prepliću sećanja ispitanika i šire zajednice. Tamo kad idem, na primer, tamo sretnem se sa prijatelji, i tako na primer ja nisam iz Leskovca, u stvari ja sam iz Leskovca a živim u Niš, i kad idem tamo onda ja ih teram da idemo tamo zajedno da posetim to mesto gde su streljani. I onda to mesto, kad idemo tamo ti pričamo i kad se vraćamo tu priču nastavljamo da pričamo. Tu priču nikad nećemo da zaboravimo i ne treba da se zaboravlja treba da se zna, od koleno do koleno, šta su u ta vremena u Drugom svetskom ratu radili Nemci, koji užasi su sve to uradili, što su ljudi poubijani, što je strašno bilo i užasno (Sinan). Hisar je za Sinana mesto koje mu je posebno urezano u sećanje... Tu gde su streljani ovi naši Romi, Hisar, ima i ulica *Žrtava fašizma*, ja to posećujem ne tako često, ali kad se setim, naravno da idem i dan-danas, na primer, kad idem imam tu želju da idem da posetim.

Organizovano održavanje uspomene na taj događaj doprinosi da sećanja na stradanje Roma žive u široj zajednici i da se prenose

s kolena na koleno. Tako je Salji, kome su baba, deda i otac pričali o tome kako su njihovi rođaci odvedeni tokom rata na Hisar, bio na jednoj takvoj manifestaciji i mogao da proširi i produbi svoja znanja o tom događaju. *Odvedeni su mnogi, po babinoj priči a bio sam jednom na toj manifestaciji u Leskovcu, gde proslavljaju to na Hisaru brdu, cela ulica, ta mahala cela gde su Romi bili, e sad ne znam tačno od koje godine do koje, znači donju granicu ne znam, a nagore svi su odvedeni i tu na Hisaru su streljani na tom brdu, i više nisu čuli za njih. Ali tamo se održava ta manifestacija svake godine, ne znam da li još i dalje traje, ali tamo su bili mnogi muzičari, mnogi poznati muzičari su bili i tu su završili.*

Publikacije. Nekoliko ispitanika navodi da bi štampanje knjiga, i to kako istorijskih tako i onih koje sadrže svedočanstva preživelih bilo jedan od dobrih načina da se sačuvaju sećanja i da se postavi osnova za naredne generacije. Sinan kaže da bi bilo dobro da istorija njegove porodice i sličnih ljudi bude zapamćena: *trebalo bi da se napiše neka knjiga, da bi naša pokolenja čitali, da bi znali koga su izgubili, jer faktički naša deca, naši unučići, neće znati uopšte šta se desilo, na primer, sa mojim dedom, ili kako je živela moja baba posle smrti mog dede sa toliko dece.* Slično o ovoj temi razmišlja i Boban, ali je skeptičan prema toj mogućnosti: *To ne bi bilo loše da se napiše neka knjiga, to bih ja bio zahvalan, recimo, ko bi god napisao tu knjigu u vezi mog dede i o našim, ono prethodno šta je bilo, i to ... Ja bih baš želeo takvu knjigu da neko napiše, ali taj čovek neće da postoji!* Selvinaz smatra da dolazi polako do zaborava, i da je jedan deo tog zaborava nasilan, te je jedan od načina da se sačuva sećanje da se ostave pisani tragovi. *Pa bolje neka bude neka knjiga o sirotinji. Da se znaju romske žrtve, tamo u Prištinu ne znam da li su spomenici srušeni. Pa i ovde pet-šest godina kopaju i sahrane drugog. Nema pravde ovde na groblju.*

Za razliku od većine drugih, Milovan smatra da dosta istorijskog materijala već postoji, i da se u određenoj meri nacionalne institucije i bave ovom tematikom. U kojoj meri se lokalne institucije

bave ovim nije informisan. Istovremeno smatra da ima prostora za poboljšanja, posebno u smislu prikupljanja konkretnih iskustava i priča preživelih pojedinaca. *Pa jedino da se to zapiše, da se negde, kako se zove... ja verujem da to ima zapisano. Da se to snimi i obelodani. Ima već to, ali valjalo bi, eto, kao ovaj intervju, lično da se prikupi materijal i da se to, više tih iskustava zabeleže, ličnih ... jer verovatno i druge porodice imaju tih sećanja koja bi mogla da daju neki pečat tih događaja nemilih koji su se dogodili.*

Zbog čega treba institucionalno pamtiti. Ispitanici ističu da je važno da se ti događaji zapamte da se ne bi ponovili, da naredne generacije mogu da znaju šta se dogodilo i da žrtve ne ostanu zaboravljene. Snežana kaže da naredne generacije treba *da zapamte taj strah, taj bol.* Milovan i Tomislav sumiraju ono što većina ispitanika govori; Milovan kaže: *Pa treba da zapamte da su bili progonjeni, ugnjetavani, zapravo ceo narod je trebao biti izbrisan sa lica zemlje da više ne postoji. To je bio cilj jednog režima ili jednog tog, tada svetskog poretka, kako bih ga nazvao. Ali eto, borbom su ljudi uspeli da pobede to zlo i da se opstane. Da je ranije toga bilo, ne bi opstali. Jer romski narod nije imao državu, kao ni sada. Nikad nije imao, i da nije uz srpski narod i narode koji su se borili protiv fašizma, nikada ne bi mogli pobediti.* Tomislav kaže: *Treba još, još o tome da se priča, da izađe u javnosti i da se zna da Romi su jedna nacija koja se najviše propatila za vreme rata i koji su najviše i ubiveni u to vreme... Država, nema ko drugi, samo država da ona vodi računa pogotovu sad u ovo vreme da ne dođe do rata, i ako bi došlo da ne bude ovako ko što je bilo '41. godine.*

Diskusija rezultata

KO SE SEĆA I ZBOG ČEGA?

Poslednja živa sećanja na Drugi svetski rat ukazuju na fragmentarna i verovatno posredovana sećanja osoba koje su bile deca tokom

Drugog svetskog rata. Ispitanici su delili sećanja na nedaće koje su preživljavali, uključujući bežanje od vojnika, skrivanje, glad, smrt u porodici i zajednici, direktnu pretnju pogubljenjem, maltretiranje i prebijanje. Deo njihovog odrastanja je bio strah od vojnika, osećaj gladi, nemaština, i dr. Posebno su dramatična sećanja na situacije u kojima su izgubili bliže članove svoje porodice ili su bili svedoci stravičnih događaja kao što su javna pogubljenja.

I druga generacija nosi breme događaja iz Drugog svetskog rata. Ono im je preneto potresnim svedočanstvima roditelja, rođaka i prijatelja. Priče odražavaju različite aspekte stradanja tokom rata, uključujući sudbinu civila, ali i onih koji su se borili na strani partizana. Gubitak bliskih članova porodice u masovnim streljanjima ostavlja neizbrisiv trag porodične traume. Oni govore o deci, mladima, starima koji su odvedeni, streljani. Priče o ubistvima najbližih oduzimaju ljudima ne samo voljene već i dostojanstvo, i ilustruju ne samo fizičko stradanje već i brutalnu diskriminaciju i nasilje prema Romima tokom rata. Jedan broj ispitanika ima ograničene informacije o sudbini članova porodice koji su odvedeni u logore, a oni koji imaju izvesna saznanja opisuju zarobljeništvo kroz patnje prisilnog rada, fizičkog zlostavljanja i nehumanih uslova života. Tokom rata maltretiranja su bila česta, pa su se porodice često krile kako bi izbegle nasilje ili sigurnu smrt. I silovanja žena ostavila su duboke emocionalne rane i u narednoj generaciji.

Prenos sećanja iz prve generacije na drugu otkriva duboko ukorenjenu bol i traumu u romskoj zajednici i naglašava važnost usmenih predaja za čuvanje istorijskih sećanja i svedočanstva o stradanjima tokom Drugog svetskog rata.

KAKO SAČUVATI SEĆANJA?

Memorabilije, kao fizički tragovi prošlosti, igraju ključnu ulogu u čuvanju sećanja pojedinaca i zajednica. One pružaju konkretnu vezu između sadašnjosti i prošlosti, omogućavajući ljudima da dodirnu

i vide predmete koji su pripadali njihovim precima. Ti materijalni tragovi postaju svedoci prošlih vremena, podsećaju pojedince na živote i sudbine njihovih predaka. Posedovanjem fotografija, spomenica ili drugih predmeta, ljudi održavaju živu vezu s prošlim generacijama i prenose sećanja na nove.

S druge strane, povezivanje porodičnih memorabilija s institucionalnim artefaktima, kao što su muzejski eksponati, ima ključnu ulogu u širenju kolektivnog sećanja i obogaćivanju javne percepcije istorijskih događaja. Saradnja između pojedinaca i institucija omogućava stručnjacima da stvore celovitiju i inkluzivniju sliku prošlosti. Zahvaljujući takvoj razmeni, muzeji mogu postati i čuvari priča o specifičnim iskustvima, poput ovih Roma tokom Drugog svetskog rata.

Aktivno uključivanje zajednice u deljenje svojih memorabilija s institucijama pomaže u izgradnji kompleksnijeg i realističnijeg narativa o onome što su pojedinci, porodice i zajednice prošli. Na taj način muzeji mogu da postanu nešto više od čuvara artefakata – platforme za dijalog, razmenu i učenje, koje prikupljaju i povezuju različite perspektive. Takva inkluzivnost doprinosi očuvanju kulturnog nasleđa i osnaživanju kolektivnog sećanja na stradanje Roma tokom rata.

ZNAČAJ ZAJEDNICE

Ispitanici prepoznaju izazov: kako sačuvati kolektivna sećanja romske zajednice na ratna vremena? Mnogi ispitanici ističu važnost prenosa iskustava starijih generacija na mlađe kroz porodične prakse. Smatraju da deca treba da čuju priče od svojih roditelja, baka i deka, kako bi se očuvala sećanja na stradanja Roma tokom rata. Pored toga, naglašava se uloga romskih udruženja i zajednica u čuvanju sećanja. Neformalna okupljanja, kao i udruženja građana, pružaju prostor za razmenu iskustava i sećanja.

S druge strane, postoje predlozi da se formalna udruženja i inicijative aktivno uključe u čuvanje sećanja. Knjige, artefakti, orga-

nizovanje događaja i lokalne inicijative mogu doprineti trajnom čuvanju kolektivnog sećanja. Ističe se, takođe, potreba za jačanjem romskih udruženja, koja mogu poslužiti kao organizaciona osnova za očuvanje sećanja na lokalnom nivou.

Očuvanje sećanja unutar romske zajednice zahteva kombinaciju porodičnih praksi, inicijativa udruženja građana i podrške formalnih institucija kako bi se osiguralo da stradanja Roma tokom rata ne padnu u zaborav. Važno je da se te aktivnosti nastave i unaprede tamo gde postoje, da se uspostave tamo gde ih nema, kako bi naredne generacije imale saznanja o istorijskim događajima i patnjama.

ZNAČAJ INSTITUCIJA

Institucionalno čuvanje sećanja na stradanje Roma tokom rata ima ključnu ulogu u očuvanju istorijske istine i sprečavanju ponavljanja sličnih tragedija. Ispitanici izražavaju nezadovoljstvo trenutnim pristupom institucija naglašavajući da se romskim žrtvama ne posvećuje dužna pažnja. Oni ističu da država treba da preuzme odgovornost i podigne institucionalno sećanje na viši nivo.

Školski programi su identifikovani kao značajno mesto gde bi se sećanje moglo gajiti. Većina ispitanika svedoči o nedostatku informacija o stradanju Roma tokom njihovog školovanja i smatra da bi obrazovni sistem trebalo da uključi lekcije, radionice i tribine posvećene ovim temama. Smatra se da škola igra ključnu ulogu u prenošenju znanja o istorijskim događajima i razvijanju svesti o značaju tolerancije.

Javni događaji, muzeji, spomenici i publikacije takođe su prepoznati kao važni elementi institucionalnog sećanja. Ispitanici ukazuju na retke događaje posvećene romskim žrtvama, ali ističu potrebu za češćim tribinama, spomenicima i muzejima. Pisanje knjiga koje bi sadržavale svedočanstva preživelih predstavlja još jedan način očuvanja sećanja.

U svojim izjavama, ispitanici naglašavaju da je institucionalno sećanje ključno kako bi se sprečilo zaboravljanje, očuvala istorijska istina i omogućilo narednim generacijama da shvate teškoće koje je romska zajednica pretrpela tokom rata. Oni ističu i važnost države u vođenju tog procesa i podsećaju na neophodnost širenja svesti o stradanju Roma da bi se izbegle slične tragedije u budućnosti.

ROMI I ROMKINJE U DRUGOM SVETSKOM RATU U BOSNI I HERCEGOVINI

Život i stradanje Roma na području Usore i Soli u Drugom svjetskom ratu

Apstrakt: Romi se na području između Bijeljine i Tuzle prvi put pojavljuju početkom 17. vijeka. Iako nema puno podataka i istraživanja o njihovom životu na tim prostorima, poznato je da su imali određena zanimanja i da su u miru živjeli sa drugim stanovnicima tih krajeva. Tokom Drugog svjetskog rata bili su žrtve rasnih progona i genocidnih mjera koje su ustaške vlasti uvele, naročito od proljeća 1942. godine. Danas istorija njihovog stradanja nije mnogo poznata i može se reći da ne postoji odgovarajuća kultura sjećanja koja bi o tome svjedočila.

Ključne riječi: genocid nad Romima, Bijeljina, Nezavisna država Hrvatska

Romska populacija od svojeg dolaska u Evropu u srednjem vijeku suočava se sa veoma teškim izazovima. Romi su često bili neshvaćeni i neprihvaćeni, a borbu za opstanak vode gdje god da se nastane, neretko na udaru diskriminacije i progona, pa i istrebljenja. Takva sudbina ih je zadesila i tokom Drugog svjetskog rata, gdje su, pored Jevreja, bili narod nad kojim se najviše zlodjela dogodilo.

Život Roma pred Drugi svjetski rat, na području Kraljevine Jugoslavije, nije bio nešto pogodniji i bolji nego u ranijim periodima; stalno im je nametana asimilacija sa ostalim stanovništvom, kome je njihov način života uglavnom bio odbojan i neprihvatljiv. Bavili su se pretežno poljoprivredom, sakupljanjem sekundarnih sirovina, prosjačenjem, radom u cirkusima i zabavljanjem stanovništva na ulici plesom i pjesmom. Tačan popis nije utvrđen, pa se procjenjuje

da ih je bilo oko 79.500, najvećim dijelom u Srbiji, a najmanjim u Bosni i Hercegovini.²⁹²

Po raspoloživim podacima, na području Usore i Soli (današnja okolina Bijeljine i Tuzle), Romi se pojavljuju početkom 17. vijeka. Prema porijeklu, svrstavaju se u dvije grupe: Arlije (starosjedioce) i Gurbete (došljake). Živeći dugo među većinskim srpskim stanovništvom, mnogi Romi su s vremenom izgubili svoj vlastiti jezik, običaje i druge etničke karakteristike, a kasnije, nakon što su primili Islam, prihvatili su potpuno drugi identitet. Uglavnom su se bavili sitnom trgovinom i raznim zanatskim poslovima. Zbog nacističkih i ustaških progona u toku Drugog svjetskog rata izvjestan broj Roma se priključio partizanima i aktivno učestvovao u NOB-u.²⁹³ Danas se Romi uglavnom osjećaju i na popisima izjašnjavaju kao muslimani (Bošnjaci), što znači da su na neki način zaboravili svoj romski identitet.

Rasni progoni, maltretiranja i zlostavljanja Roma počeli su osnivanjem nacističke Njemačke 1933. godine, kada njemačka borba za očuvanje arijevske rase započinje „čišćenje“ stanovništva ne samo od Jevreja već i od Roma (jedan od primjera je Dekret o borbi protiv ciganske opasnosti, kojim se propisivalo spriječavanje ulaska u zemlju i protjerivanje stranih Roma).

Osnivanjem Nezavisne države Hrvatske (NDH) i usvajanjem nacističkih rasnih zakona, Romima i Jevrejima, kao pripadnicima nearijevskih naroda, oduzimaju se građanska prava i time započinju protjerivanja, ubijanja i genocidi. Bosna i Hercegovina je pripojena

---

292 Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, (Stanford: Stanford University Press, 2001), 608–609.

293 O Romima u NOB-u vidjeti: Danijel Vojak, *Otpor Roma za vrijeme Drugog svjetskog rata na području okupirane Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, u: *Zbornik radova Osmo naučna konferencija sa međunarodnim učešćem: Stradanje Srba, Jevreja, Roma i ostalih na teritoriji bivše Jugoslavije* (Fakultet za poslovne studije i pravo, Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo Univerziteta „Union-Nikola Tesla“ u Beogradu – Muzej žrtava genocida, 2021), 345–366.

NDH i time svi važeći zakoni u NDH postaju obavezujući i u BiH: Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti (tačkom 4. ove odredbe, „Ciganinom se smatra osoba koja potiče od dviju ili više predaka drugog koljena, koji su Cigani po rasi“), Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda i Zakonska odredba o državljanstvu, kojom je državljanstvo definisano pripadnošću arijevskog porijekla stanovništva.²⁹⁴ Zakonima je definisano pravo sklapanja braka sa nearijevskim osobama, što je za romsku populaciju značilo dalju izopštenost i izolaciju. I na području Bijeljine i Tuzle, sve do kraja Drugog svjetskog rata, Romi su bili obespravljeni i smatrani građanima drugog reda, i čak su bili izolovani u posebne dijelove grada.

Prva masovna hapšenja Roma počela su odmah u julu 1941. godine. Naredne godine proširila su se na čitavu teritoriju NDH, a glavno mjesto deportovanja bio je logor Jasenovac, koji je postao i najveći i najpoznatiji koncentracijski logor za stradanje Roma u NDH. Prije hapšenja, NDH je sprovođila i popisivanje romske populacije, kako bi utvrdila njihovu rasnu pripadnost i razmatrala mogućnost dalje kolonizacije Roma. Romi su u Jasenovac deportovani iz svih područja NDH, obilježeni samo brojem vagona u kojima su dovoženi, zato je teško utvrditi tačan broj stradalih, pa se procjenjuje da ih je bilo između 15.000 i 20.000.²⁹⁵

Romi nisu samo deportovani u Jasenovac. I na teritoriji Bosne i Hercegovine postoje mjesta gdje su Romi ne samo hapšeni pa odvođeni u vagone za dalje nego su i ubijani na licu mjesta. Među njima su selo Jasenje kod Teočaka (blizu Bijeljine) i Lukavac kod Tuzle. Preživjeli iz tih područja su svoja sjećanja prenosili na mlađe generacije, pa su ostale samo priče, nadograđivane detaljima i manjim

---

294 Narcisa Lengel-Krizman „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941 – 1945“, *Časopis za suvremenu povijest*, 18 (1986), br. 1, 30–32. (citirano prema: e-priručnik „Romi u NDH“, str. 44).

295 U bazi podataka Javne ustanove Spomen-područja Jasenovac nalaze se imena 16.173 romskih žrtava. <https://www.jusp-jasenovac.hr/>.

preuveličavanjem. Generacije koje još pamte te priče su posleratne generacije koje su ili otišle u inostranstvo pa imaju vrlo malo dodira sa tim događajima ili su ostali, pa se kroz maglu sjećaju nekih događaja o kojima su čuli i načuli.

Oni Romi u BiH koji su se izjašnjavali kao muslimanski Romi izbjegli su veća stradanja. Na tome je i nastala ideja o „Bijelim Romima“, koji će djelimično biti zaštićeni od progona i ubijanja. Sve je počelo na popisivanju Roma u Tešnju 1941. godine, kada je muslimansko stanovništvo stalo u zaštitu Roma i formiralo posebnu Komisiju za pripremu elaborata radi zaštite romskog stanovništva muslimanske vjeroispovijesti, koje je nazivano „Bijeli Romi“. U tom elaboratu su uspjeli dokazati da su Bijeli Romi sastavni dio muslimanskog stanovništva i privremeno je prekinuto progonstvo Roma, mada se nedugo zatim opet nastavilo i najviše odrazilo na Bijele Rome iz Hercegovine:

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA – MINISTARSTVO
UNUTARNJIH POSLOVA

Broj: 32.661 – 1941. Zagreb, dne 30. kolovoza 1941.

Predmet: Cigana bijelih – rasna pripadnost.–

KOTARSKA OBLAST DERVENTA

Povodom molbe Miraković Šabana i drugova iz Dervente, te predstavke Doglavnika g. Ademage Mesića, određuje se, da se u tako zvane bijele cigane muslimane nema dirati, jer se isti imadu smatrati arijevcima. Stoga se na iste ne smije primjenjivati nikakve mjere već određene ili koje će se odrediti protiv cigana. Tako zvani bijeli cigani su pripadnici islama, izvršavaju točno vjerske obrede, žene se i udavaju sa ostalim muslimanima Hrvatima imadu svoje kuće, a u glavnom su obrtnici, pa se stoga imadu prema odredbi g. Poglavnika smatrati arijcima.-

Prednje se dostavlja radi znanja i upravljanja.-

Opći pomoćnik Ministarstvo unutarnjih poslova Herkvi v.r.²⁹⁶

---

296 Odredba o rasnoj pripadnosti Bijelih Cigana. Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske, sign. HR-HDA-223, kut. 104, br. 32661/41. (citirano prema: e-priručnik „Romi u NDH“, 65).

Sva ova događanja bila su osnova za stvaranje Muslimanskih rezolucija, koje su privremeno zaustavile progon Bijelih Roma i omogućile spašavanje dijela muslimanskih Roma.

Naime, na ustaška nasilja nad Srbima, Jevrejima i Romima, muslimanski dio stanovništva BiH je reagovao nizom javnih protesta u vidu rezolucija, koje su objavljene u gotovo svim značajnijim gradovima BiH. Svim tim rezolucijama se osuđuje nasilje i diskriminacija nad građanima druge vjere i nacije (Srbima, Jevrejima i Romima) i one su predstavljale direktnu reakciju na ustaške progone, koji su se nerijetko pripisivali muslimanima.²⁹⁷

Iako je glavni cilj bio zaustaviti nasilje koje je prijetilo novim stradanjima muslimana, u zahtjevima upućenim svim odgovornim faktorima u državi i muslimanskim vjerskim i političkim predstavnicima, potpisnici rezolucije dali su zahtjevu za sigurnost, pravdu i kažnjavanje zločinaca najširi građanski karakter – izričito je naglašeno *bez ma kakvih razlika*, čak je insistirano na punoj vjerskoj trpeljivosti.²⁹⁸

Skupštinskim zaključkom Udruženja „El Hidaje“ od 14. 8. 1941. izražen je otvoren protest protiv ustaških zločina, a slično se dešavalo tokom čitave 1941. godine (rezolucije objavljene u Prijedoru i Sarajevu 12. oktobra, u Mostaru 21. oktobra, u Banjaluci 12. novembra, u Bijeljini 2. decembra i u Tuzli 11. decembra). Svaka od njih je imala svoj značaj i doprinos stvaranju konačne, Zeničke rezolucije, kojom se zahtjevalo zaustavljanje progona i stradanja Bijelih Roma.

Poslednje dvije rezolucije iz 1941. godine, Bijeljinska i Tuzlanska, donesene su posle pokušaja NDH da masakr muslimanskog stanovništva u Koraju iskoristi za proširavanje mržnje i izazivanje osvete među stanovništvom. Bijeljinska rezolucija objavljena je nakon obavljenih višednevnih savjetovanja uglednih i viđenijih ljudi

---

297 O tom pitanju vidjeti: Enes Karić, Mustafa Spahić, *Nasuprot zlu: muslimanske rezolucije iz 1941. Zajednička izjava iz 2015*, (Sarajevo: El-Kalem, 2019).

298 Adnan Jahić, „Muslimanske rezolucije 1941. U povodu 80 godina od njihovog potpisivanja“, *Prilozi* br. 49 (2021), 184.

i dva zajednička sastanka muslimanskih predstavnika iz grada i svih sela sa područja bijeljinskog kotara. U rezoluciji se ističe zahtjev da ...svi budemo jednakopravni pred zakonom, da nam svima bude obezbijeđen i osiguran miran porodični i vjerski život i privatna imovina, te da se pruži dovoljna zaštita života i imetka svim državljanima u ovim krajevima.²⁹⁹

Tuzlanska rezolucija je u vidu pisma upućena na „visoku adresu u Zagrebu“, neposredno nakon što je sa jedne druge „visoke adrese u Zagrebu“ stiglo odobrenje da se muslimani oko Tuzle mogu radi svoje odbrane i vojnički organizovati. U rezoluciji, između ostalog, kaže se:

To je svojevrsno dvojstvo dobar pokazatelj političkog stanja muslimanskog naroda, njegove zatečenosti novim događajima, ugroženosti, nesigurnosti, dezorijentacije i nesnalažljivosti u tom burnom vremenu.³⁰⁰

Svih šest rezolucija dalo je osnovu za najvažniju od njih, Zeničku rezoluciju, donesenu 26. maja 1942. godine, koja je imala izuzetnu pravnu snagu, jer je kroz nju, može se reći, promjenjen pravni poređak NDH. Nakon objave naloga Ustaške nadzorne službe početkom maja 1942. godine o masovnom hapšenju i deportaciji Roma na području svih kotara u NDH, nasilja su postala sve brutalnija. Kao odgovor na to, na Vijeću Bošnjaka održanom 26. maja 1942. godine u Zenici, usaglašen je tekst Rezolucije za zaštitu tzv. Bijelih Roma, kao nedvosmislen i hrabar čin izražavanja nezadovoljstva i protivljenja zločinima nad Romima. Sa sastanka je poslata poruka ustaškom režimu da napadi i progoni Roma znače i napade na Bošnjake u cjelini.

Stradanje Roma na području NDH u Drugom svjetskom ratu do dan-danas nije konačno istraženo. Nedostatak značajne dokumentacije iz logora Jasenovac može se pripisati ustaškoj vlasti, koja ju je

---

299 Muhamed Hadžijahić, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, u Veselin Masleša (ur.), *1941. u istoriji naroda BiH*, zbornik radova (Sarajevo: 1973), 278.

300 Građa – *Gračanički glasnik*, 34 (2017), 115.

ili spalila ili dokumentaciju uopšte nije vodila, a i sam popis Roma iz tog perioda nije nigdje tačno zabilježen.

Prema posleratnom popisu iz 1948. godine, na području Hrvatske ih je zabilježeno oko 405, a u BiH oko 442, te možemo reći da je na ovim područjima izvršen jedan od najvećih genocida nad Romima u Drugom svjetskom ratu. U spomen na žrtve genocida nad Romima danas se u Bosni i Hercegovini 2. avgusta obilježava Međunarodni dan sjećanja na stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu, u zločinima koje su počinili nacistička Njemačka i njeni saveznici.

Na području Bijeljine i Tuzle živi najveći dio romske populacije u BiH i njihova kultura sjećanja se obilježava nekolicinom većih događaja. Prvi od njih je *Vasilica*, jedan od najznačajnijih romskih tradicionalnih praznika, koji se obilježava 14. januara. Praznik je usko povezan sa romskom Novom godinom koja se dočekuje 13. januara a slavlje traje četiri dana. Prema legendi, Romima koji su bježali preko vode od napada osvajača pomogao je Bog poslavši im guske kako bi se spasili od utapanja, pa je zbog toga običaj da se na taj dan priprema živina (ne isključivo guska).

Međunarodni dan Roma, koji se obilježava 8. aprila, dan je proslave romske kulture i podizanja svijesti o problemima sa kojima se Romi suočavaju. Organiziju se šetnje do centra grada, gdje se podiže romska zastava i priređuju priredbe s muzikom i plesom.

Proslava *Đurđevdana* 6. maja jedan je od omiljenih događaja u Bijeljini, gdje se Romi okupe iznad gradskog kanala i bacaju vijenčice uz poznatu pjesmu „Đurđevdan“.

Romi obilježavaju i *Veliki petak* po julijanskom kalendaru i tada masovno odlaze na groblje. Ovaj običaj u Bijeljini je star nešto više od 40 godina, prije toga nije postojao.

I Bijeljina i Tuzla imaju romska udruženja koja se bore za romska prava i pomažu u očuvanju romske tradicije i kulture organizovanjem raznih manifestacija i događaja tokom čitave godine.

U Bijeljini su najistaknutiji Udruženje građana za promociju obrazovanja Roma „Otaharin“, koje je osnovano 2005. godine i

radi na poboljšanju romskog obrazovanja, razvoju romske kulture i promovisanju prava nacionalnih manjina (naročito romske populacije) i Udruženje žena „Romkinja“, koje je osnovano 2012. godine sa ciljem osnaživanja i edukacije Romkinja za ravnopravno učešće u svim društvenim sferama, te pokretanja procesa socijalne integracije i jačanja djevojčica i žena romske nacionalnosti na području Bijeljine i Živinica.

U Tuzli se nalaze *Udruženje žena Romkinja „Bolja budućnost“*, osnovano 2001. godine kao prva ženska romska organizacija na području BiH, koje kroz socioekonomske programe, programe ljudskih prava i programe zagovaranja i političke participacije doprinosi poboljšanju uslova života romske populacije, pre svega Romkinja, i *Udruženje Roma „Euro Rom“*, osnovano 2004. godine, koje se programima edukacije i pokretanjem inicijativa u saradnji sa romskim i neromskim nevladinim organizacijama zalaže za bolju i bržu integraciju Roma u društvenu zajednicu.

Ratno stradanje Roma ostavilo je dubok trag u posleratnoj kulturi ovog naroda i kao posledicu imalo je oštećenje njihove kulture i razbijanje porodice i porodičnih veza. Vjerovatno upravo zbog tih stradanja, među njima se razvio strah od bilježenja u bilo kakve spiskove i označavanja njihove nacionalnosti i deklarisanja kojoj narodnosti pripadaju, kao i zazor i nepovjerenje prema drugim nacionalnostima u čijem okruženju žive.

„Koliki je trag ostavio ovaj zločin u dušama Roma, svedoči i činjenica da je tome posvećena pažnja i u jednoj strofi romske himne 'Djelem-djelem' koja glasi: 'Vi-man sas bari familija / Mudardi la e kali legia'. Što u prevodu znači: 'Imao sam veliku familiju/ Ubila ju je crna legija.'“³⁰¹

---

301 Videti: Dragoljub Acković, *Kultura pamćenja zaboravljenih romskih žrtava u Drugom svetskom ratu*, https://www.rcc.int/romaintegration2020/romadecade-fold//documents/3.%20Thematic%20workshops/24%20May%202013%20-%20Antidiscrimination%20and%20Holocaust,%20Zagreb/Presentations/Dragoljub%20Ackovic_Kultura%20pam%20C4%87enja%20zaboravljenih%20romskih%20%20C5%BErtava.pdf

Kroz svu dostupnu literaturu vezanu za stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu, može se steći zaključak koji svi istraživači navode: stradanje Roma je palo u zaborav, namjerno ili nenamjerno. Da bi se sjećanje sačuvalo od zaborava i još više doprinijelo sakupljanju izvora, treba pokrenuti ljude, zainteresovati ih za tu tematiku dokumentarcima, knjigama, pa i obilježavanjem nekih događaja, što više učenih ljudi uključiti u istraživanje, uvesti u školske udžbenike temu stradanja Roma i približiti romsku populaciju ostalim narodnostima pomoću razumijevanja i empatije.

Stradanje Roma u Bijeljini i okolini još nije rasvjetljeno u istoriografiji, i svakako zahtijeva da mu istoričari i drugi stručnjaci poklone više pažnje.

Stradanje Roma u Bosanskogradiškom srezu tokom Drugog svjetskog rata

Apstrakt: Ionako težak život romskog stanovništva na području kotara Bosanska Gradiška tokom austrougarske okupacije 1878–1918. godine, bio je dodatno usložen njihovim preseljenjem sa glavne ceste Banjaluka – Bosanska Gradiška. Između dva svjetska rata romski narod je stradao od poplava koje je sa sobom nosila blizina rijeke Save, ostajući bez kuća koje su bile građene od veoma slabog materijala. Sve te nedaće biće gurnute u zapećak istorije početkom Drugog svjetskog rata i dolaskom nacističkog okupatora u Bosansku Gradišku 14. aprila 1941. godine, te preuzimanjem vlasti u gradu od ustaša par dana kasnije. Blizina logora NDH (logor Stara Gradiška nalazio se na suprotnoj obali Save od Bosanske Gradiške) olakšavala je egzekucije nad srpskim, jevrejskim i romskim stanovništvom Bosanske Gradiške. Broj od 14.463 civilne žrtve, od kojih je 1.079 Roma, govore o razmjeru zločina u Bosanskoj Gradiški u periodu od 1941–1945. godine. Prvi spomenik romskim žrtvama u Drugom svjetskom ratu na području SFRJ, podignut je upravo u Bosanskoj Gradiški u ljeto 1970. godine.

Ključne riječi: genocid nad Romima, Nezavisna država Hrvatska, Bosanska Gradiška

UVOD

Romsko stanovništvo Bosanske Gradiške je krajem 19. i početkom 20. vijeka naseljeno u unutrašnjost Lijevča polja, u sela Žeravicu, Mokrice i Batar, dok je izvjestan dio ostao da živi u blizini banjalučke ceste u selu Dubrave (u kojem je većinski živjelo muslimani).

mansko stanovništvo i manji broj doseljenika iz Austrougarske). U jesen 1913. godine, zbog pritužbi kolonista iz Vindhorsta, Cigani (Romi) su preseljeni sa banjalučke ceste, gdje ih je bilo 130 domaćinstava, u selo Mokrice (koje je, kao što mu sâm o imenu kaže, imalo izrazito močvarno zemljište). Preseljeni Romi su već u februaru 1914. godine tražili pomoć od kotarske vlasti da bi preživjeli, zbog veoma jake zime od koje su mnogi stradali. Da u Mokricama i Žeravicima (susjedna sela) nije do tih godina živjela romska populacija, vidimo po popisu stanovništva iz 1879. godine, po kome su u Žeravicima živjela 73 stanovnika u 16 domaćinstava, i svi su bili pravoslavci (Srbi).³⁰²

Nadmenost kolonizatora se ispoljavala u tezi njegove superiornosti nad domaćim življem već od prvih dana okupacije BiH 1878. godine. Ta superiornost (koja će kroz nekoliko decenija biti pretočena u rasističke zakone u NDH) posebno se ogledala kroz odnos prema romskom narodu. Putopisac St. Radujko, u svom opisu *Sputa po Krajini* iz 1910, idući iz Banjaluke prema Gradiški po lošem vremenu, upitao je kočijaša kada je drum pravljen. Dobio je odgovor da je to bilo nekoliko godina prije okupacije, za turske vlade. Kočijaš je naglasio da su stranci mislili i misle da domaći ne mogu preduzeti ništa korisno i napredno u razvoju te zemlje i njenog naroda dok od njih ne nauče i ne vide.³⁰³ Dok su bili u Rudolfštalu,³⁰⁴ kočijaš je rekao da je mjesto središte naseljenika. U putopisu se doslovno navodi: „Sa lijeve strane bilo je podignuto poprsje pokojnog carevića Rudolfa, a idući dalje vidjelo se na stotine malih prizemnih ciganskih čergi, a na desnoj strani većinom su bile zgrade kolonista. Sakupljena cigančad trčala su za njihovim fijakerom i molila da im se udijeli neki novčić. To je podstaklo na razgovor o razlikama

---

302 Statistika mjesta i pučanstva BiH, Sarajevo 1880.

303 Ђорђе Микић, Народна историја Градишке – мали Београд (Градишка: Завичајни музеј Градишке, 2020), 108–109.

304 Danas Aleksandrovac u Laktašima, prim. aut.

između domaćih Bosanaca i kulturnijih naroda, kao što su doseljenici. Mnogobrojne ciganske čerge dovodile su do mišljenja da su one karakteristika domaćih Bosanaca. Vlast ih smještala pored puta, da može stranom svijetu predočiti potrebu naseljavanja stranih kolonista, koji su kao narod potreban za napredak i kulturu ovih krajeva.³⁰⁵ Domaći, neromski dio stanovništva, u pojedinim se situacijama neblagonaklono odnosio prema Romima, ali bez ikakvih represalija.³⁰⁶ Krucijalni dokaz o netrpeljivosti doseljenika prema Romima je Krešimir pl. Đurkovečki, doseljeni jezuita iz Hrvatske, koji je bio zemljoposjednik u Rovinama i nije podnosio to što Romi žive u njegovoj blizini. U dokumentu iz 1918. godine, Đurkovečki obznanjuje plan austrougarskih vlasti u vezi s Romima (Ciganima) kada kaže: „Od nekog vremena naseljuju se uzduž druma u Turskim Dubravama mnogo cigana naspram je rješenjem visoke vlade ovom po tuđi imetak opasnom elementu zabranjen boravak na izloženim mjestima i upućeni su na obitavanje u Mokricama gdje su podalje tuđe imovine. No ne samo da naši domaći cigani na propast našu zauzeše oko nas udoban život...“³⁰⁷ Romi nisu ništa radili, što nisu radili i ostali u kotaru, te su te opaske odisale bezrazložnom mržnjom. Prijava protiv Kahrić Sulje iz Mokrica, Ahme Alimanovića iz Turskih Dubrava, Bajre Suljića i Bajre Halilovića iz Batra zbog zatajenja nađenog novca i kartanja u kafani Beće Čošića u Turskim Dubravama³⁰⁸ nije bila nešto nesvakidašnje u to vrijeme. Odluka

---

305 Микић, *Народна историја Градишке*, 109–110.

306 „Da bi uvjerio Radujka da Cigani nisu domaći Bosanci, kočijaš se namjerno zaustavio kod jednog seljaka i upitao ga da li je i on doseljenik, mada je znao da nije. A kada je dobio odgovor da je Srbin iz Romanovaca, pitao ga je čija su ova dječurljiva što prose, a na to je seljak rekao da su ciganska. A na pitanje kako da su plava i bijela, odgovor je bio da su takva što su Ciganke zaposlene za malu nagradu kod Švaba, koji kada se nasuču vina i piva, počnu da uživaju sa Cigankama. Tu ciganiju su pri djeljenju hljeba trapisti i Švabe slikali i slike slali u svijet i pomoću njih tražili i prosili novac“; Isto.

307 Arhiv Zavičajnog muzeja Gradiške (dalje: AZMG), arhiv opštine (dalje: AO), 1880–1936, 5587/18, 9. septembar 1918. godine.

308 AZMG, AO 1880–1936, 4664/17, 11. oktobar 1916. godine.

kotarskog ureda da Husi Prijedorcu i drugovima iz Mokrica zabrani trgovinu konjima takođe je bila u skladu sa zakonom ratne 1917. godine.³⁰⁹ Žestoka rasprava je vođena 1917. godine u Zemaljskoj vladi u Sarajevu, kada je zatraženo i mišljenje Vrhovnog šerijatskog suda o tome da li žena i djeca u ratu poginulih Cigana (Roma) imaju pravo na vojno – opskrbne prinose.

Slučaj je otvoren zato što su mnogi Romi islamske vjeroispovjesti kupovali svoje žene, a onda sklapali brak pred dva svjedoka bez sudjelovanja šerijatskog suda.³¹⁰ Mnogi Romi sa područja Bosanskogradiškog sreza bili su učesnici Prvog svjetskog rata. Sudbina je htjela da prilikom povratka kući izgube život, kao što se desilo sa Ferhatović Alijom iz Mokrica, na koga je pucala patrola blizu kuće Hermana Simenisa u Gornjem Vindhorstu i smrtno ga ranila. Alija je sahranjen u Gornjem Vindhorstu, a sahranu je platio iz svog džepa, jer su kod njega prilikom pretresa pronašli 398 kruna.³¹¹

Nakon što je ministar Anton Korošec 16. juna 1928. izvršio izmjene i dopune Uredbe od 25. septembra 1927. godine, organizacija opština u srezu Bosanska Gradiška bila je sljedeća: opštinu Bosanska Gradiška, kao dio sreza Bos. Gradiška, sačinjavali su Bosanska Gradiška, Čatrnja, Mokrice i Žeravica,³¹² što je jasno upućivalo na blizinu ovih sela samom gradskom jezgru. Velike poplave u kasnu jesen 1925. godine, kada su sve kuće bile pod vodom do krova, nisu mimoišle ni Mokrice i Žeravicu.³¹³ Formalno pripajanje ovih sela gradskom opštinskom području desilo se 1931. godine. Gradsko opštinsko područje je 1930. imalo 1.004 domaćinstva, sa

---

309 AZMG, AO 1880–1936, 5167/18, 30. oktobar 1917. godine.

310 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zemaljska vlada Sarajevo (dalje: ZVS), 1917, 401, 10–13.

311 AZMG, AO, 1880–1936, 5675/18, 31. jul 1918. godine.

312 Милан Вукманновић, *Друштво и приврега од 1918. до 1941.*, у Бајо Кривокапић (ур.), *Историја Босанске Градишке и њене околине, од најстаријих времена до 1985. године*, (Градишка: општина Градишка, 2008), 267.

313 *Ilustrovani list*, 3. januar 1926, br. 1, 4.

5.577 stanovnika, a po pripajanju opštini selâ Čatrnja, Žeravica i Mokrice 1931. godine, broj domaćinstava se povećao na 1.330, a stanovnika na 6.527.³¹⁴ Evidentno je da je od pomenuta tri sela – Čatrnja, Žeravica i Mokrice – ovo posljednje bilo najnaseljenije. Mokrice su 1927. godine imale 900 stanovnika, sa dvije mješovite trgovine koje su držali Mehmed Gerzić i Avdo Šahinović, dok se trgovinom stokom bavio Alija Šarić.³¹⁵ Evidentno je i po zvaničnim popisima stanovništva da su se Romi izjašnjavali kao muslimani, jer je na teritoriji sreza Bosanska Gradiška u deset opština uoči Drugog svjetskog rata živjelo oko 71.550 stanovnika. Opština Bosanska Gradiška, sa naseljima Obradovac, Srpska varoš, Sukija, Tekija, Hrvatska varoš, Nasip, Čatrnja, Mokrice i Žeravica, imala je oko 8.140 stanovnika, od čega je na muslimane otpadalo oko 5.000, na Srbe oko 2.000 i na Hrvate 1.060, dok se Romi uopšte ne spominju.³¹⁶ Već u ovom periodu treba tražiti klicu nemogućnosti utvrđivanja broja stradalih Roma u Drugom svjetskom ratu na ovom području, naročito zbog njihove „etničke mimikrije“, kao što je rekao Danijel Vojak kad je pominjao manjkavosti tih popisa.³¹⁷

Najveće stradanje gradiškog stanovništva se dogodilo tokom Drugog svjetskog rata, a posebno je bolna priča o stradanju na Kozari u ljeto 1942. godine. Nacistički okupator (njemačke snage, ustaše i domobrani), sa više od 30.000 vojnika, izvršio je genocid nad srpskim življem tog područja. Ubijanja i progoni nedužnog naroda na području Gradiške počela su već u aprilu 1941. godine. Njemačke jedinice prodiru preko pontonskog mosta na Savi (prvi gvozdeni

---

314 Милан Вукмановић, *Друштво и приврега*, 272.

315 Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду, (Београд 1927), 337– 474.

316 Душан Лукач, *Босанска Градишка и околина у Другом светском рату*, у Бајо Кривокапић, *Историја Босанске Градишке*, 343.

317 Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945*, (Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Romsko nacionalno vijeće), 2016, 205, 56.

most preko Save u Gradiški je srušen nakon samo 132 dana upotrebe 11. aprila 1941. godine) i u grad ulaze 14. aprila, a par dana kasnije vlast prelazi u ustaške ruke. Za kotarskog predstojnika je postavljen Ivica Terzić, dok je ustaški logornik u Gradiški postao Zvonko Sukić (koji se u narednim godinama pokazao kao veliki krvolok i ubica). Bosanska Gradiška je teritorijalno pripala Velikoj župi Livac i Zapolje sa sjedištem u Novoj Gradiški.³¹⁸ Sava je sve češće nosila leševe ubijenih, a na savskom kupalištu u Bosanskoj Gradiški istaknut je natpis Židovima, Ciganima, Srbima i psima zabranjeno kupanje.³¹⁹ Romsko stanovništvo u Gradiški nije sistematski ubijano, jer su postojali slučajevi lojalnosti novoj vlasti, a rijeđe i stupanje u redove domobrana i ustaša. Mnogi žitelji Gradiške romskog i muslimanskog porijekla su nakon rata davali izjave mjesnom narodnom odboru (uz prisustvo dva svjedoka) da su za vrijeme okupacije služili u fašističkim vojnim organizacijama, da bi im se umanjio redovni vojni rok u redovima Jugoslovenske armije. Takav slučaj je sa Hasanović (Ibro) Bajrom iz sela Mokrice, koji je bio u domobranima od 25. aprila 1944. do 26. aprila 1945. godine, kada je stupio u Jugoslovensku armiju.³²⁰ Mjesni narodni odbor u Liskovcu je dostavio jula 1946. godine Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina za BiH spisak ratnih zločinaca, među kojima su bili Kasim Alagić iz Dubrava i Cetina Ethem iz Čikula (obojujica su poginuli u ustašama 1942. godine).³²¹

Prema posljednjim objavljenim podacima, u Drugom svjetskom ratu je sa prostora Bosanskogradiškog sreza ubijeno 14.463 civila,

---

318 Veliku župu Livac i Zapolje činili su, pored Gradiške, i kotari Daruvar, Pakrac, Pože-
ga, Novska, Nova Gradiška i Prnjavor; *Hrvatski narod*, br. 111, 5. jun 1941, 2.

319 М. Радонић, *Убиство првој усташе у Лујевчу њољу, у Козара у НОР-у*, (Београд:
1971, knjiga 1), 368.

320 Arhiv Republike Srpske Banjaluka (dalje: ARSBL), Mjesni narodni odbor Bos.
Gradiška (dalje: MNOBG) 1947, 4501–5000.

321 ABiH, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina za BiH (dalje: ZKURZ), K -
38, dok. 55685.

od čega je bilo 1079 Roma.³²² Čak 936 Roma je ubijeno u jesen 1944. godine.

Broj žrtava (1079) po mjestima je sljedeći:

- Mokrice = 420
- Žeravica = 186
- Batar = 99
- Bosanska Gradiška = 38
- Dubrave = 277
- Rovine = 54
- Orahova = 2
- Čikule = 1
- Bistrica = 1
- Brestovčina = 1.

Od toga je 1944. godine ubijeno po mjestima: Mokrice (398), Žeravica (184), Bosanska Gradiška (23), Batar (27), Dubrave (252), Rovine (49), Čikule (1), Bistrica (1) i Brestovčina (1).

Krajem avgusta i početkom septembra 1944. godine, u vrijeme prodiranja grupe divizija NOV i Partizanskih odreda Jugoslavije prema Beogradu, vršene su pripreme za napad jedinica Petog NOU korpusa na Banjaluku i Bosansku Gradišku u cilju oslobađanja tih mjesta sa okolinom i Lijevčem poljem. I ovog puta je 11. KNOU kozaračka brigada dobila zadatak da likvidira garnizon u Bosanskoj Gradiški i da uništi ili onesposobi pontonski most preko Save. Pojačanja koja su pristizala od Okučana, Jasenovca i drugih mjesta iz Slavonije vršila su sve žešće napade, uz masovnu upotrebu artiljerije. U isto vrijeme, sa juga lijevčanskim putem su se pojavile kolone neprijateljskih vozila, jedinica koje su bile u uporištima prema Banjaluci i poslije prodora snaga Petog korpusa počele se povlačiti prema Bosanskoj Gradiški. Štab 11. KNOU brigade odabrao je

---

322 Небојша Иваштанин (ур.) Жртве усташко – нацистичког геноцида 1941–1945. године са подручја општине Градишка/Босанска Градишка, Градишка: општина Градишка, 2020.

jedini mogući izlaz iz opasnosti – povlačenje 19. septembra prema oslobođenoj teritoriji pod Kozarom i formiranje fronta odbrane na liniji od Mokrica do Rovina.³²³ Sasvim je moguće da je uspostavljanje fronta u tim romskim selima navelo ustaše da se obruše na njih mjesec dana kasnije. Sa uspostavljanjem linije fronta u tim selima treba dovesti u vezu i odlazak romskog stanovništva u Dubrave, gdje su mnogi opkoljeni, pohvatani i internirani u logor. Dio stanovništva je spas potražio na Kozari: „Posle zadnje ofanzive na Kozari mi više nismo smjeli ostati kod svojih kuća, nego smo ih napustili i sa cijelim familijama izbjegli u planine, gdje smo se pridružili partizanskim odredima. Za to vrijeme naša napuštena ognjišta porušila je što ustaška rulja, što raznijela varoška sirotinja. Kućama smo se vratili potom po oslobođenju Gradiške 1945. godine“, izjavili su svjedoci Mjesnog narodnog odbora iz sela Čatrnje u julu 1946. godine.³²⁴ Selo Rovine bilo je uglavnom romsko naselje. Poslije napada na Topolu septembra 1944. godine, ogorčene ustaše su preduzele „čišćenje svega Lijeve polja“. Tako su u Rovinama odveli sve Rome u logor, gdje su ubijeni. U toj akciji se naročito istakao ustaša Mato Marinović zv. Biber, navodi se u jednom od zapisnika Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina.³²⁵

Svjedoci iz Mjesnog narodnog odbora u Liskovcu (Mulalić Ramadan, Mulalić Muhamed, Stevo Borojević i Nazif Suhonić), kada su se 17. jula 1946. godine našli pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, u Gradiški su izjavili sljedeće: „1944. god. – Od 233 žrtve, koje je prikazao naš spisak žrtava, otpada najveći dio na Cigane. U našem srezu bilo je nekoliko ciganskih naselja: U Batru, Mokricama, Rovinama i Musl. Dubravama. Mjeseca septembra 1944. god., posle Kozarskih ofanziva, ustaše su u svom bijesu pokupili Cigane iz ostalih sela

---

323 Душан Лукач, Босанска Градишка, 481–482.

324 АБН, ЗКУРЗ, К - 34, док. 55675.

325 АБН, ЗКУРЗ, К - 38, док. 55687.

pa su se oni, da izbegnu sigurnu smrt, slegli u naše Dubrave i tu su ih zadnjih dana mjeseca septembra 1944. god. ustaše opkolile, pokupile i prevezle preko Save u šumu Jablanac (srez Novska) – pa ih masovno pobili. Nije poznat tačan broj žrtava tog masovnog ubijanja, ali se misli da ih je bilo blizu 200.³²⁶ Veći dio preostale istorijske građe koja je dosad pronađena samo sporadično pominje stradanje Roma u Bosanskoj Gradiški. Inženjer Margarita Pivčević, koja je dala izjavu u Gradiški 3. maja 1945. godine Sreskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kaže: „Od konca maja do novembra 1944. ležala sam u bolnici, pa su mi za to vrijeme poznate prilike samo iz pričanja. Čula sam da su dotjerane ciganske obitelji iz Bos. Gradiške, pa su ženske i djecu odmah pobili, a muškarce pustili da umru od gladi. Ostalo je samo 12 ciganki koje su odpremljene u Lepoglavu.“³²⁷

Poznati gradiški novinar Gojko Šerbula u svom članku o masovnom stradanju djece u gradiškom Potkozarju, „procjenjuje da je ostalo neevidentirano oko tri stotine ubijenih Roma iz gradiških sela Žeravice, Rovina i Dubrava jer za njih niko nije mogao dati podatke, s obzirom da su cijele porodice likvidirane, a mnogi nisu bili ni upisani u knjigu rođenih.“³²⁸ Upravo Legat Gojka Šerbule, koji se nalazi u Arhivu Zavičajnog muzeja u Gradiški, donosi ime čovjeka „odgovornog“ za djelimično spašavanje istine o stradanju gradiških Roma tokom Drugog svjetskog rata. Nadir Dedić, rođen 7. maja 1930. u Mokricama, preživio je egzodus svog sela u jesen 1944. godine iz jednog, sa današnje tačke gledanja, banalnog razloga – imao je plave oči! Dedić je uhapšen 1942. godine i u logoru Jasenovac je proveo

---

326 ABiH, ZKURZ, K - 38, dok. 55685.

327 ABiH, ZKURZ, K - 33, dok. 47987.

328 Gojko Šerbula, *Masovno stradanje djece u gradiškom Potkozarju*, u Vladimir Lukić (ur.), *Zločini genocida nezavisne Države Hrvatske na Kozari i Potkozarju u Drugom svjetskom ratu*, (zbornik radova sa okruglog stola, Banja Luka: udruženje „Jasenovac-Donja Gradina“, 2012), 162.

četiri mjeseca i 15 dana.³²⁹ Dedić je, dajući izjavu za časopis *Globus*, detaljno opisao svoj odlazak u logor.³³⁰ Nakon bijega iz logora priključio se partizanima (Liječanskom odredu), a tokom velikog pogroma nad Romima u jesen 1944. godine, Dediću je ubijen 81 član porodice (sa očeve i majčine strane). Nakon rata je naročito bio aktivan oko podizanja spomenika stradalim Romima u Žeravici.³³¹ Pomenuti spomenik, svečano otkriven 4. jula 1970. godine od SUBNOR-a Bosanska Gradiška, prvi je spomenik romskim žrtvama fašističkog terora u SFR Jugoslaviji. Na spomeniku je ploča sa natpisom:

„Ja, vječni kameni simbol
podsjećam te dragi posjetioče
na 611 Cigana koji padoše
kao žrtve fašističkog terora
u toku velikog oslobodilačkog
rata od 1941. do 1945. godine.“

---

329 Rješenje Administrativne komisije Vlade Republike Hrvatske u povodu zahtjeva Nadira Dedića iz Zagreba za utvrđivanje statusa bivšeg političkog zatvorenika, Ur. broj 50304/4-06-02, 31. siječanj 2006.

330 „Čuvao sam krave kod Gradiške kod Antuna Tepeša. Palio sam neko žbunje. Bilo je to 1942. godine. I dođe jedan i optuži me da sam davao dimne signale partizanima. A ja nisam ni znao što bi to značilo... Pokupile su me ustaše i odvele do Bosanske Gradiške. Ukrcali su me u neki dvotonac i otpremili u Jasenovac. Nitko nije znao da sam Rom. Mislili su da sam musliman. Obiteljski poznanik Enver Hatić, iz pratnje Dinka Šakića, rekao mi je da se predstavim kao musliman. I zapravo on je Dinku i Nadi Šakić rekao da sam tamo samo da se popravim. I to me spasilo, jer mnoge ustaše su bili muslimani. Da su znali da sam Ciganin, završio bih u Savi, možda još putem. Kasnije je i Hatić stradao, ubijen je 1991. godine u ovom našem zadnjem ratu.“ *Globus*, 20. ožujak 2015.

331 „Opštinskom odboru SUBNOR novčanu pomoć za podizanje spomenika su dale radne organizacije 'Potkozarje', 'Radnik' i Vodoprivredno preduzeće 'Sava', a izvođenja radova, prema vlastitom projektu, prihvatio se Dragan Kotur, jedan od najmlađih građevinskih stručnjaka na ovom području. Naravno, svu potrebnu pomoć u obavljanju fizičkih radova na postolju spomenika pružili su meštani Mokrica, sela koje su ustaše nameravali da zbrišu sa geografske karte. Pre rata u Mokricama je živelo više od 1.300 ljudi, žena i dece. Danas u ovom selu nema više od četiri stotine stanovnika.“, 4. JUL, 4. avgust 1970, br. 424, 6.

Iako se spomenik danas nalazi u Žeravici, svi novinski članci iz perioda otkrivanja spomenika navode da je on podignut u Mokricama. Dedić je tokom priprema za podizanje spomenika SUBNOR-u Bosanska Gradiška dostavio spisak po prezimenima ubijenih iz romskih sela. Tom prilikom je naveo da je 20. oktobra 1944. godine iz Stare Gradiške u Mlaku odvedeno 611 gradiških Roma (od čega 216 djece) i da su tamo pobijeni:

1. Kahrića – 106 članova
2. Halilovića – 96 članova
3. Beganovića – 53 člana
4. Ferhatovića – 46 članova
5. Alimanovića – 46 članova
6. Dedića – 53 člana
7. Šarića – 27 članova
8. Husića – 38 članova
9. Suljića – 25 članova
10. Pridoraca – 24 člana
11. Mašića – 27 članova
12. Hasanovića – 22 člana
13. Omerovića – 19 članova
14. Rizvanovića – 18 članova
15. Ibrahimovića – 11 članova

UKUPNO: 611 članova³³²

Tokom 2011. godine, nekadašnji predsjednik Skupštine opštine Bosanska Gradiška Mile Strunić izjavio je za medije da pamti dramatične prizore kada je više od 700 Roma odvedeno iz Žeravice i Mokrica. „Sa njima je bila i srpska porodica Pauković koja je tu živjela. Njih su ustaše pohvatale i izgubio im se svaki trag. Romi

---

332 U periodu nakon Odbrambeno-otadžbinskog rata 1992–1995. godine, Nadir Dedić navodi da su Romi stradali 22. oktobra 1944. godine.

su u logoru Stara Gradiška poubijani maljevima, jer su im lobanje bile razbijene“, naveo je Strunić tom prilikom. Takođe je rekao da se nekoliko dana kasnije saznalo da su Rome prebacili preko mosta u Staru Gradišku, pobili i bacili u kanal Strug. „Kada su partizanske jedinice na kraju rata ušle u to područje, tijela Roma u fazi raspadanja zapregama su prevezena u Bosansku Gradišku. I sada zamišljam jezive prizore koje sam vidio kada su ih sahranili u veliku grobnicu pored muslimanskog groblja u parku“, rekao je Strunić.³³³ Pomenuta masovna grobnica se nalazi u muslimanskom groblju Musala, i na tom mjestu se ne vrše ukopi. Ekshumacije i istraživanja te masovne grobnice nisu nikada vršena, mada je to od nadležnih institucija zatraženo prije više od deset godina. Novinar Gojko Šerbula, u članku povodom podizanja prvog spomenika stradalim Romima u Drugom svjetskom ratu, govori o masakru u jesen 1944. godine u selima Mokrice i Žeravica: „Bilo je to jednog kobnog ratnog dana. Kog datuma, to se pravo niko ne seća. Ustaše su upale u selo, orgijajući i pevajući: 'Ustaj Cigo tu ti mesto nije, ajd u logor gde se barjak vije...' Neki nisu uspeli ni da se snađu a već su bili u koloni put Stare Gradiške do koje pojedinci nisu nikad stigli, jer su usput do ovog mučilišta izbodeni noževima ili streljani.“³³⁴

Iz dosad navedenih brojki o stradalim Romima, evidentna je šarolikost podataka, kako o tačnom vremenu pogibije žrtava, tako i o njihovom broju. U istraživanjima građe o stradanju romske populacije u Arhivu BiH, dr Senija Milišić u spiskovima žrtava Bosanske Gradiške od rednog broja 4247 do 4258 i od 4261 do 4280 pronalazi imena „samo“ 32 Roma koja su ustaše odvele u logor 1944. godine.³³⁵ Istraživanja o žrtvama Drugog svjetskog rata na području Bosan-

333 <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Masic-Utvrditi-da-li-je-u-Gradiski-pokopano-700-Roma/112450>

334 Вечерње новости, 12. jul 1970.

335 Senija Milišić, „Stradanje Roma prema Zemaljskoj komisiji za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1944–1947)“, u *Arhivska praksa*, 20 (2017), 537–538.

skogradiškog sreza govore o 38 ubijenih Roma u samoj Bosanskoj Gradiški.³³⁶ Mnogi ubijeni Romi nisu upisani u spiskove stradalih, pa čak ni nakon 2020. godine. Dovoljno je pogledati dokument pod br. 248 u knjizi Antuna Miletića iz 1987. godine da uvidimo značaj i potrebu daljnjih istraživanja na pitanju broja žrtava Drugog svjetskog rata. Naime, u pomenutom dokumentu, u kojem upravo Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina 23. aprila 1946. vrši iskopavanje ubijenih logoraša u šumi zvanoj „Uskočka šuma“ (oko 12 km udaljena od Stare Gradiške), od dotad 528 iskopanih leševa je identifikovano 114 lica.³³⁷ Od toga broja, u knjizi *Žrtve ustaško-nacističkog genocida 1941–1945. godine sa područja opštine Gradiška/Bosanska Gradiška* iz 2020. godine, nisu navedena imena troje ubijenih Srba i 24 ubijena Roma.

U selu Mokrice danas niko ne živi. Koliko je tome uzrok pogrom nad Romima tokom Drugog svjetskog rata, toliko je na gašenje sela uticalo i širenje PIK „Mladen Stojanović“ tokom 70-ih godina prošlog vijeka. Stanovništvo Mokrice se tih godina u velikom broju preselilo u susjedna sela Žeravicu, Čikule i Dubrave.

ZAKLJUČAK

Pitanjem stradanja Roma tokom Drugog svjetskog rata na području Bosanskogradiškog sreza dosad se niko nije temeljitije bavio ako izuzmemo istraživanja dr Senije Milišić, koja je koncizno obradila građu Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Arhivu BiH. Dosadašnja istraživanja vezana za broj žrtava romske populacije na prostoru Gradiške bila su neadekvatna i nepotpuna, te su činjene mnoge greške (dijelom zbog nestručnosti, dijelom usljed nedostatka potrebnog materijala za širu istraživačku bazu). Pisanih izvora gotovo da nema, a oni

---

336 Небојша Иваштанин (ур.), *Жртве усташко – нацистичкој геноцида 1941–1945.*

337 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Dokumenta, Knjiga III, (Beograd – Jasenovac: Narodna knjiga, 1986), 585–587.

postojeći su veoma neprecizni. U 12 kutija arhivske građe (izjave i zapisnici Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača vezani za Bosansku Gradišku) koje se nalaze u Arhivu BiH u Sarajevu, ne „krije“ se niti jedna izjava u kojoj se jasno spominje stradanje Roma u Gradiški i vrijeme tog stradanja, posebno ako uzmemo veliko stradanje u jesen 1944. godine. Samo sporadična dokumenta iz arhivske građe i Legata Gojka Šerbule, te dio lične građe u vlasništvu Nadira Dedića, pomažu da se bar donekle rekonstruišu događaji vezani za stradanje Roma u Gradiški tokom Drugog svjetskog rata. Za širu istorijsku sliku bilo bi potrebno proširiti istraživanja na arhive u Hrvatskoj, s obzirom na to da je Bosanska Gradiška tokom Drugog svjetskog rata, u okviru NDH, pripadala Župi Livac i Zapolje.

SEĆANJA NA DRUGI SVETSKI RAT

DRAGAN STANOJEVIĆ
TANJA JAKOBI

Sećanje na Holokaust među Romima u Bosni i Hercegovini

POSLEDNJA LIČNA SEĆANJA NA RAT – SVEDOCI DOGAĐAJA

Lična sećanja na događaje iz rata su veoma limitirana. Ne samo da je mali broj ispitanika bio rođen za vreme Drugog svetskog rata, već i oni imaju najčešće samo posredna i fragmentirana sećanja jer su bili mali. Ipak, smatrali smo da je značajno da poslednja autentična sećanja, ona iz prve ruke, sačuvamo i prikažemo, iz dva razloga. Prvi je povezan sa historiografskom potrebom da se poslednja sećanja zabeleže i za buduće generacije istoričara i istraživača. Drugi je povezan sa značajem koji imaju lična iskustva i sećanja za identitet i intenzitet odnosa prema Drugom svetskom ratu.

Kemal nema jasna sećanja, ali su mu ostali fragmenti: *Ti vojnici, galama, vriska, užas. Ne sjećam se baš.* Emir kaže da se seća rovova, masovnih ubistava, bežanja i jednog dečaka koji je poginuo. *Bili su u rovovima, stavljali su ih u peći i tu žive spaljivali, vezali ih i strijeljali, sve smo morali napustiti kad je bio. Najradije ne bi ni da se sjećam toga. Ne sjećam se ko je sve tačno moj poginuo, bilo je dosta rođaka i tako, ali jedan dječak, znam, što je imao prsten na ruci je poginuo, odsjekli su mu ruku.“*

Haris je bio mali kada su se desila ubistva civila kojima je i on bio svedok. Kao malom detetu bilo mu je nerazumljivo šta se desilo, pa je prokomentarisao da „ljudi spavaju“, a zapravo je video streljane civile. *Majka je govorila „Sine nemoj ovo nikada zaboraviti šta je se desilo, vido si da mrtvi su tamo, a ti si rekao da spavaju.“* On se takođe seća da je sa porodicom prebegao iz jednog grada u drugi, misleći da će tamo biti bezbedniji. *Najviše mi žao mog brata, on*

je poginuo tamo, i rođaka mog. Rođeni brat mi je bio. Kada god se sjetim dana da smo iz Prnjavora pobjegli u Derventi i tamo smo našli mog brata i on nas vratio nazad, jer je u Derventi bilo opasno. Bilo je opasno za sve, čitavu Derventu.

Belma navodi da je ceo rat bio traumatičan i da su se plašili svakodneвно. *Traumatično je bilo. Rat, nismo smjeli izaći van, nismo smjeli ići nuždu vršiti u šumu ni u zahod, pucalo se sa sviju strana. Bilo je posebno traumatičnih situacija kao jedna koju opisuje, kada je i ona sama mogla biti silovana kao devojčica. Sine, sećam se samo da Čerkezi htjeli me silovati a ja sam bila mala. Moja mati i svi su skrivali se u šumu a Čerkezi dolazili na bijele konje, a moj otac sjedi pred kućom i mi djeca oko njega pred avlijom skupili se oko njega. Čerkezi došli pitaju gdje su one žene. Kaže babo, nema ovdje nikakvih žena, a one su sakrivene dole u potoku u šumi, odmah gdje je naša kuća bio bunarčić i dole se sakrile njih tri da ih ne bi silovali. Oni su samo to rekli, proletili, nisu ubijali, oni su samo silovali. Tarik se seća da je pre početka rata bilo lepo, da su se kao deca igrali i da je rat doneo mnoge strahote. Moji su rodnom iz Tešnja. Kad se to dešavalo sve smo izgubili. Nas je bilo dosta, bilo je veselo prije toga, mi se djeca igrali. Ja se samo sjećam da su svi odjednom trčali. Ovde kad smo došli od našeg komšije čitava porodica je odvedena u logor, nisu se vratili.*

Jedan deo sećanja podrazumeva i izvesnu nostalgiju za detinjstvom, ali i za zajednicom kakva je nekada bila. Lamija kaže da je porodica nekada bila solidarnija i značajnija nego danas. *Porodice su se, to je interesantno, koliko god teška vremena bila, zasnivale i u najgorim vremenima. To je bio način da se preživi, udruži, da se zajedničkom snagom proba održati porodica, prehraniti djeca. Puno više djece je bilo nego danas, bez obzira na neimaštinu. Ramiz dalje navodi da je romska zajednica bila složna, ali da u teškim vremenima čak ni ta sloga nije uspevala da pomogne i spreči ljudska stradanja. Sama zajednica su bili složni, jedan za sve – sve za jedan. Kada god je trebalo nešto, svi smo se pomagali. Ali šta ćeš, ti si tu uskraćenih*

ruku kada ti ulete i isprebijaju te, pobiju te ili te odvedu na voz i u logor.

ISKUSTVA ZA VREME RATA

Veći deo naših ispitanika je bio mali ili se nije ni rodio tokom rata, tako da njihova saznanja o porodičnim prilikama tokom Drugog svetskog rata potiču od njihovih roditelja, baka i deka, i drugih članova zajednice. Iako nisu neposredni svedoci događaja, oni su jedini nosioci sećanja na njih, a uz to su i svedoci posledica koje su ti događaji ostavili na njihove pretke, njihove porodice i romsku zajednicu. Kao što će se pokazati u nastavku, i kod ove grupe ispitanika javljaju se slične teme kao kod onih koji su lično iskusili ratne događaje. Smrt, bežanje, skrivanje, glad, nemaština su zajednički elementi njihovih priča. Te paralele ukazuju na snažan uticaj usmenih predanja koje se prenosi s generacije na generaciju naglašavajući dubok emocionalni pečat koji je rat ostavio na porodice i zajednice.

LOGORI I SMRT

Znatan broj ispitanika svedoči da im je neko od članova porodice i/ili bliskih srodnika bio ubijen tokom rata. Najviše je onih koji su stradali kao civili, neki su stradali u logorima, a neki u ratu, kao vojnici. U logorima je stradao veliki broj ljudi, a mnogi ispitanici svedoče da su im ili članovi porodice ili rođaci odvođeni u logore i da su tamo mučeni i ubijani. Ramiz tako kaže da joj je stric nastradao u logoru: *On je nastradao sa kompletnom porodicom, ukupno ih je bilo devet članova. I svi su nastradali; ubacili ih u te vrele rerne i komore, bilo je i djece od jedne do pet godina i veće djece. To je Bože sačuvaj.* Odvođenje ljudi u logore, i posle toga u smrt ostala je trauma za preživjele. Haris kaže da je njemu tetka uspela da se spase i da spase svog mlađeg sina, ali da su njegov stric i drugi brat odvedeni i ubijeni. *Pričala mi je tetka i tada*

su najviše stradali Romi, u Drugom svjetskom ratu. Pričala mi je da su znale doći Švabe i Ustaše i da su sve vodili, i djecu i starije i muškarce. Tad su odveli tetkinog sina, imao je 10 godina, i muža. Tetka je pričala da se ona spasila jer je uspjela pobjeći sa mlađim djetetom, kao i moji roditelji, i nas su povelili i spasili. Pobjegli su iz kuće jer kako je tetka pričala nisu smjeli ostati tu a samo su im rekli dolaze Švabe i svi su počeli bježati, ali tetkin muž i sin nisu se mogli spasiti njih su odveli. I Amar kaže da su mnoge nemački vojnici odveli i da se nikada nisu vratili, baš kao ni njegov otac: Sjećam se da je amidža pričao o Drugom svjetskom ratu. Pričali su da su bili teški dani tada, da su vodili Rome, Švabe su ih vodili. Pričao mi je da su ih mučili, nema šta im nisu radili. Čak su Švabe bili zarobili i mog oca. Kaže da su gledali kako odvođe sve zarobljene i da se pojedini nisu ni vraćali, nestali su. Bilo je mučenja, otac se nikada nije vratio. Alma kaže da su stradali njeni ali i rođaci njenog supruga, i opisuje strašne muke kojima su bili izloženi dok su bili u Jasenovcu: Od mog čovjeka dve tetke ubili su. Umrli su brat i sestra, imali su 12 godina. Poginuo od amidže sin, od snahe brat. Sjekli mu meso, kidali i komade njegove stavili na sto i napisali nalog; kakva je to bila muka što su ga sjekli i vezali ga za vrbike. Tetke moje, sestra sve su ih odveli u Jasenovac. Sve su ih ubili. Bili su u vrećama, ubace ih i zavežu i ubace u Savu.

I Samir kaže da mu je više predaka stradalo u Jasenovcu: Majkinih devetero ubijeno u Jasenovcu. Njena oca i dve sestre odveli u Jasenovac, majku nisu ni dirali, gluhonjema bila, ona pobjegla kod neke Muslimanke i tako se spasla. Alma svedoči da su joj mnogi preci stradali, što u logoru, što u nasumičnom ubijanju od ustaša. Tetka od oca, čitava familija. Uvijek je moj otac govorio, kako sam ja imao lijepu tetku, i otjeraše je u Jasenovac i ubiše. S majčine strane su ubili samo mati i jedno dijete, a otac je ostao da živi. Otac je pričao da je njegov otac bio zarobljen u logoru, a moja majka mu je išla nositi jesti i kad je došla do pola puta i uhvatio je ustaša koji ih je znao. Majka im je rekla da ih puste, davala im para, da odnesu ljudima

jelo. Ali, ustaše su ih uhvatile, jednu su koja je bila trudna ubili, drugu sa djetetom ubili, ostavili u šumi i otišli. Potresnu ispovest nastavlja opisujući kako su ustaše u Jasenovcu ubijali decu: A ovi što su otišli u logor, to je sve pobijeno, kaže puna velika rupa, mogu stati dva kamiona najveća, i sasuli kreč unutra i kako ubijaju, samo bacaju unutra, u taj kreč. Kaže pobili su sve, i pokrili. I kad je došlo naređenje da ko prepozna svog, da ga uzme, kad smo mi tamo došli, vrije još kreč od krvi, i tako ko je prepozno svog dotjero kući i zakopo. U moje babe dijete ubijeno, malo dijete. Kaže uzeli djecu malu, za nogu, i samo ga lupnuli u stijenu, tako su ubijali djecu. Tako je on svašta pričao što je znao.

Ne samo da su ubijani već su u Jasenovcu bili i mučeni. Lejla kaže da su Rome žigosali kada su bili primani u logor: *Mom ocu je bilo najviše žao moga amidže, jer je on bio mlađi od njega i bio je odveden u Jasenovac. I kad je došao tamo odma su mu stavljali neki pečat kao žig na vratu. Ali to je bio vruć metal, kao neki žig da ga obilježe. Nikad nam nije bilo jasno zašto je to tako bilo. Ali mi mislimo da je to bilo zato što su bili Romi.*

Civili su stradali na različite načine. Mnogi ispitanici svedoče da su im članove porodice i rođake samo odvodili i da se posle toga ništa nije čulo o njima. Lejla kaže da joj je prabaka poginula dok su bežali od vojnika. *Jeste, od oca mi nana poginula. Kada su biježali iz Vlasenice, bilo im je blizu mezare – groblje i kako su tuda bježali, kažu da je neko pucao na njih i tako je ona poginula.* I Dino navodi da je njegov brat poginuo, i da se zna samo jedan detalj, da su ga nemački vojnici uhvatili i ubili, ali da se ništa više o događaju ne zna, uključujući ni gde su posmrtni ostaci: *Jeste u mene brat išao u školu za medresu; imao je 14 godina i tako su ga Švabe uhvatili, nikada traga nije bilo. Otac je poslije preko radija i dao sliku da ga traži, nikad ga nije našao.* Belma kaže da su Romi bili pod udarom sa svih strana, i da su ih ubijali i Nemci, i ustaše i četnici: *U mene brata su ubili, ali su pobili u Radlovcu, ali iz Dolina odozgo. Najviše su Rome mrzili, ubijali su ih četnici i ustaše. Ubijali su ih, unakazi-*

vali. Ne znam koliko je tačno Roma pobijeno iz Prnjavora, bila sam mala, nisam nigdje hodala i ništa nisam znala.

Faruk priča da su jednog dana došle ustaše i da su sve ljude iz naselja isterali, a one koji su pružali otpor pobili. Mi smo imali malu kuću i malo parče zemlje, kuća je bila uz kuću. Ustaše su dolazile i jednostavno su nas istjerali, neke su ubijali koji su se suprotstavili tada, a nama su rekli da se moramo skloniti uveče, da nas nema ili će nas sutradan sve pobiti. Tada su starije osobe uzeli nas djecu i ono malo stvari što su mogli ponijeti i otišli na jedno mjesto koje je bilo slobodno, zvano Čaparik.

Belma detaljno pamti jedan događaj kada su Romi i njena porodica lično bili ugroženi; o tome joj je pričao otac. Sjedili su naveče moj otac, zet Ahmet i Alija i tako su pričali kako nisu dali Rome da ubijaju. Kako su sirotinja, nikoga ne diraju, nemaju šta jesti a oni ih ubijaju. Onda su klali, to ti nisam rekla, gore na brdu. Ovako je naša kuća bila, a ovako bila Perkušića što je njen sin došao da nas kolje u kuću, sve šuma a naša kuća je bila zadnja gore i bile četiri kućice. Komšije su klale ali nisu svi, samo jedan, od Perkušića sin, on je bio najgori kada je došao u kuću i počeo nas klati. U tome se stvorio Ahmet i rekao: šta to radite? I rekao, to su djeca, a babo se sakrio na tavanu. To je mala kućica, mala. A pita gdje je starješina kuće, a mamu nisu dirali, samo su htjeli nas da izvedu iz kuće kraj šume da nas pobiju i bace u šumu. Sve nas bacao u hodniku. Htjeli su nas poklati, ali u tome su došli Alija i Ahmet, oni su bili u partizanima obojica, jeste, Ahmet, sve naoružani. I nisu dali...

Koliko je pobijeno, ko će znati. Veliki je to bio broj. To je masovno bilo. Ubijali su ih na svakim mogućim načinom, i tučkom i hladnim oružjem svakako, vršili su nasilje... u to vrijeme ustaše klale, silovale, pa je Nerminina porodica morala da beži. Njen deda je bio u Jasenovcu, i uspeo da se spasi, ali je stradao kada se vratio kući: Onda su ga ubili četnici Vinčići. Komšije su ga ubili. Četnici su bili zajedno sa ustašama, bilo je mješanaca što su sarađivali na ustaškoj strani, a ovamo na četničkoj.

Enisa kaže da su tokom rata izgubili mnoge komšije koje su ili izbegle ili bile pobijene. „*Bilo je tada svega, dosta komšija, onda su odjednom svi otišli na svoje strane, pobjegli, neki ubijeni.*“

Neki od ispitanika imaju saznanja da su njihovi preci stradali kao vojnici. Faruk zna da su njegovi rođaci stradali na strani partizana, ali za strica nije siguran kako je stradao, i sumnja da je to bilo pod nerazjašnjenim okolnostima: *Ima dosta nastradali rođaka od mog đeda, mnogo je njih nastradalo. Izginuli su kao pripadnici partizana i tako nisu... Mnogo je nastradalo od oca i majke. Od oca je brat nastradao, otac to nikada nije prebolio i danas-dan nikada nije dokučio šta se desilo sa njim jer je odveden uveče u nepoznatom pravcu.* Haris kaže da je njegov brat poginuo u ratu na strani partizana: *Najstariji brat je poginuo u ratu. Bio je u partizanima. Od moje majke su tri brata poginula.*

SKRIVANJE, MALTRETIRANJA, SILOVANJA I ZAROBLJENIŠTVO

Maltretiranja. Sećanja uključuju i priče o tome da su njihovi preci morali da beže pred vojskama, da se kriju, da su bili tučeni i maltretirani. Selma kaže da su morali da beže zbog opasnosti od avionskih napada. *Znam da je mati govorila da smo morali bježati prema potoku dok su švabe dolazili, to je trajalo dan-dva i opet smo se vraćali u našu kuću. Mati je vodila mene u krilo, a daiđa onog brata i tako su bježali. To su im dojavljivali komšiluk, I mislili su da će ih sve bombardovati avioni, i oni kad vide da nema ništa samo se vrate u svoje kuće kao da nije ništa bilo.* I Medina navodi da joj je majka pričala da su tokom rata morali da se kriju: *Majka je imala 17 godina kada se porodila, koja god vojska naiđe, oni su morali bježati, goli i bosi kroz snijeg. Pada kiša, snijeg padao, oni su morali bježati i kriti se da ne bi nastradali.* Merima dalje navodi da su bili svesni da im pretili mučenje, odvođenje u logor i smrt: *Roditelji su nam pričali o strahotama rata. Odvođeni su žene, djece, ljudi u Jasenovac, na stratišta ta. To je bilo jako jezivo. U to vrijeme porodica je*

živjela ovdje, lično kod nas ovdje, ali išla je u izbjeglištvo kada naiđe neka vojska; onda su oni morali da bježe dok to ne prođe, ta vojska, i onda su se vraćali iz izbjeglištva kući. Da su vojske i racije bile stalna pretnja svedoči i Lamija, koja kazuje da su ljudi bežali ili kod ljudi od poverenja ili su se krili po šumama: Najviše ono o čemu mi je djed pričao kada su dolazile razne vrste racija. Tada je najvažnije bilo skloniti porodicu na neko mjesto. Kažu da se najčešće sklanjali kod ljudi kojima se vjerovalo, a još češće u šume i šipražje, gdje se najviše noći provelo pod vedrim nebom, da se spasi glava. Nisu svi uspjevali, neki su i tu nađeni i odvedeni a neki su imali sreću da se na taj način spasu zla.

U porodici kod Edina niko nije stradao, ali on kaže da su njegovi stričevi više puta bili pretučeni: *Nije niko stradao, a povrijeđenih je bilo dosta jer su moji amidže bili dosta puta pretučeni, nisu znali od koga su dobili batine, što od Njemaca, što od partizana.*

Medina kaže da su rizici dolazili onda kada je neko od Roma bio u partizanima, i da je to bio slučaj i sa njegovom porodicom. Njegov brat, koji je bio beba je izbegao smrt, jer je drugi rođak bio u ustašama, te je bebu u posljednjem trenutku spasio. *Pošto je moj otac otišao sa 17 godina u rat, moja majka je ostala trudna. Tako da je rodila brata '43. godine rodila je brata najstarijeg i onda je otac otišao u partizane. Kada je rodila brata, došle su ustaše i htjeli su brata da dignu na bajonet, međutim imali smo tetka od očeve sestre muža koji nije dozvolio jer je on bio u ustašama. Tako da je brat ipak ostao živ.*

Zarobljeništvo. Kao što smo videli u mnogim iskazima ispitanika se spominju logori i zarobljeništvo. Malo onih koji su bili u logorima uspeli su da se vrate i prežive strahote. Adnan takođe kaže da je njegov otac jedno vreme proveo u logoru u Nemačkoj, i da je tamo odveden zato što je bio u partizanima: *Prvo moj otac je bio u ratu, uglavnom je odveden u Njemačku, u Lajpcig, ne znam koji je bio razlog. Otac je bio u logoru oko godinu i po do dvije godine. Bilo je dosta boraca koji su bili u partizanima, bilo je i poginulih. Parti-*

zanimaju su pripadali rođaci koji su bili u ratu. Otac je bio partizan, pa je odveden u logor. Mi u Prnjavoru ovdje od Roma smo svi bili porodica, normalno da je i nastradalih bilo. Nisam upoznat sa tim, ali roditelji su pričali da je bilo i zarobljenih i mučenih, i tako.

Silovanja. Medina i Merima navode da su žene bile pod posebnim rizikom i potpuno nezaštićene, te nije bilo retko da budu i silovane. *Najviše napada je bilo na žene i djecu. Ljudi su odlazili, a žene su bile nezaštićene, i to su oni kupili najviše i nije imao ko da ih zaštiti. Bilo je najviše silovanja, odvođenja i ubijanja. Svašta je bilo (Medina).* Merima navodi da su vojnici Crvene armije silovali veliki broj žena: *Veliki broj Roma je pobijeno, popaljeno. Ljudi su dolazili svakakvi i četnici i ustaše i švabe i čak su dolazili i Rusi, Rusi su žene ganjali koja god žena je imalo sposobna, i tako silovali po selu, ako nisu mogli silovati, onda su ih ubijali (Merima).* I Eldar kaže da joj je baka pričala da je u njenom kraju čak jedna stara žena bila silovana od ustaša, a da su ostali slušali i da nisu smeli da reaguju. *Stara žena, nju su silovali tu, pa jauk bio, pa sva čuda. Ali ovi drugi ljudi koji su tu bili nisu smjeli pomoći jer ode glava, šuti i sakrij se.*

MATERIJALNI GUBICI

Ispitanici govore o značajnim materijalnim gubicima koje su pretrpele njihove porodice tokom rata i koji obuhvataju gubitak doma, zemlje, životinja i drugog ličnog vlasništva. Njihovi narativi prikazuju sliku prisilnog preseljenja, lišavanja imovine i teškog procesa ponovne izgradnje domova i života nakon takvih iskustava.

Izgubili smo sve što smo imali. Najveći broj ispitanika svedoči o tome da su tokom rata izgubili sve što su imali. Oni opisuju sveobuhvatne gubitke i pominju gubitak kuća, životinja, imovine kao posledicu izbeglištva i pljačke koja je usledila. U njihovim iskazima se ponavlja tema bekstva i to da se nikada nisu vratili, a da su njihovi domovi i stvari opljačkane ili uništene. Opisuju prinudne i nevoljne migracije, kad su sa žaljenjem ostavljali za sobom sve što

su nekada imali. Dino kaže da su sve izgubili jer su bili bogati u to vreme; *Mi smo imali kapitala u Rogatici jer smo živjeli od rada i sve su izgubili ... morali su da se sele, morali su bježati jer bi i njih odveli, pobjegli su u Krajinu. Morali su bježati od Švaba.* Amar navodi da im je kuća bila zapaljena, *sve je bilo pokradeno i nikad više tu se nisu ni vratili ni majka ni amidža, a na sličan način i Sabina objašnjava da su pobjegli i da su sve što je vredno ostavili, pa je kasnije bilo uništeno: Izgubili su sve; to je sve, kako su mi pričali, bilo pokradeno i spaljeno, kuća, sve... jesu, pobjegli su i više se nisu vratili. Bježali su, kako su pričali, kroz šume da ih ne uhvate, skrivali su se i došli do Sarajeva. Sada živimo ovdje na Gorici.* I Amininoj porodici *sve je bilo spaljeno i pokradeno. Čak su uzimali i hranu, tako da su bili gladni, majka je znala govoriti da nisu imali hrane da jedu kad su bježali i sakrivali se i da ne znaju ni sami kako su preživjeli.* Medinina porodica je pre rata imala svoju zemlju koju je obrađivala, da bi sve to nestalo sa početkom ratnih sukoba. *Moji su dok nije bilo rata sijali njive, svašta smo imali. Posle kada je krenuo rat, sve je to oteto, ništa nismo imali...*

Enisa navodi da su izgubili sve, da su bili izbeglice, i da su jedva preživeli rat jer im je nedostajalo i hrane. *Izgubili smo sve, i kuću. Nismo imali ni hrane, tražili smo hrane, čudno mi je da još mogu hodati... Stalno smo se selili ili bježali, onda smo dobili kuću ovde. Kad smo dobili smještaj, to je bilo ruglo, bez ičega.* Tarik svedoči da je kako za vreme Drugog svetskog rata, tako i tokom građanskog rata devedesetih morao da prolazi slične situacije: izbeglištvo, seljenje i gubitak imovine. *Ja znam moj dedo je imao kuću, nas je 10 živilo, svi zajedno, ali se ne sjećam više... Bježali su kako su znali, nismo stalno bili na jednom mjestu i ovaj rat, i tad smo morali ići i dosta je izginulo, i opet smo se selili i sad smo ovde u Bihać.*

Lejla kaže da su joj roditelji pričali da su okupatori jako loše postupali prema Romima i da su namerno uništavali ili otimali imovinu: *Tjerali su ih kao životinje, ganjali ih i grdili ih kako su mogli... Sabina pamti sličnu priču svojih roditelja, kako su pričali da je bilo*

teško, da su im svi krali kada su ušli Švabe, ustaše, da su sve palili i krali šta su imali, jer kako su znali pričati, samo se čuje u naselju „eto idu“, i onda svi krenu bježati jer su većina znali ako ih uhvate da se nikada neće vratit. Teško mi je pričati o tome svemu, potresla sam se. Neki od njih, poput Alme, vratili su se na svoju zemlju i obnovili kuću i nastavili da žive na svojoj zemlji. Ko je prošao tuda, sve je opljačkao. Ovo je sve ostalo, ali kuće nisu našli, samo je zemlja ostala i oni su sebi pravili neke barakice... Kada se zaratilo, otac je pričao kako su ih otjerali, kako su bježali i bježali sa zaprežnim kolima, išli u Kozaru. Ali, kada se završilo, svi su se vraćali tamo gdje su živjeli zato što se u te kuće u Kozari neko vraćao. Oni su se odmah vratili na svoje.

Izgubili smo deo imovine. Neki od ispitanika navode da su izgubili samo zemlju, poput Elme. Imali su oni u Rogaticu svoju zemlju izgubili su nisu se nikada htjeli vratit, nisu imali srca da se vrate. Drugi kažu da su izgubili dosta stoke, koja je u to vreme imala veliku vrednost. Jesu, imali smo dva konja i oba konja su nestala, ali znaš šta je značilo tada imati ovcu, a ne konja (Ramiz). Izgubila je 30 do 40 komada ovce, volove i krave, imanje doćerano do jedne, dvije ovce. Pokupili su sve što su mogli pokupiti. Morali smo da se selimo bila su izbjeglištva, bila su mjesta, na primjer, iz Snjegotine gornje u donju Snjegotinu. Dok ovi prođu, onda se vraćali. Dok vojska prođe, partizani ili ustaše (Merima).

Preselili smo se. Ispitanici su tokom rata često menjali prebivališta kao, na primer, Kemal, čija je porodica izbegla iz Ključa i promenila mnogo mesta pre nego što su se nastanili u Bihaću. Ni ne znam kao mali gdje smo sve bili, al' onda smo došli u Bihać... Posle napuštanja Ključa, nestala je imovina. Imali smo mi dvorište i bilo nas je puno, to je sve nestalo, kuća i stvari. Na području Opštine Derventa, po svedočenjima koje je Lamija čula od svoje porodice, situacija je bila vrlo teška zbog pritisaka, odvođenja ljudi, nasilne deportacije u logore, bezrazložnog ubijanja jer si malo drugačiji od onog drugog. Onda su djed i otac da bi sačuvali porodicu, preselili

se na područje opštine Prnjavor...U zbegu se izgubilo i ono malo što se imalo. Tako da svakim preseljenjem, pa i ovim od Dervente za Prnjavor, ponovo moralo da se napravi mjesto za život, krov nad glavom, a ono tamo je ostalo, propalo.

Manji broj ispitanika kaže da ništa nisu izgubili jer su bili siromašni i nisu ni imali puno imovine koja bi mogla biti uništena ili oteta. Samir kaže *Ne znam ja, nisu oni imali ni tada ništa. Romi nisu imali ništa, imali su samo onu krpu i ništa više. Slabo se živilo.*

Porodica i zajednica za vreme rata

Siromaštvo. U vreme Drugog svetskog rata, romska zajednica je najčešće živela u višegeneracijskim domaćinstvima, a u jednom dvorištu često je bilo više takvih domaćinstava koja su se izdržavala na različite načine i živela u veoma skromnim uslovima stanovanja.

Lamija, na osnovu priča koje je slušala od starijih, detaljno opisuje romsku zajednicu tokom rata. *Tada se živjelo u zajednicama, više generacija pod jednim ognjištem, pod jednim krovom. Od djedova do unuka. A preživljavalo se od tog kako je ko mogao da se snađe. Nedostajalo je hrane, odjeće... radili su se svi mogući poslovi da se samo preživi. Onaj ko je imao nekakav zanat, kovački, kovarski, bilo kakav, bilo je lakše. Svi drugi su na njivama, na sakupljanju bilo čega što je moglo da posluži za opstanak... svima je nedostajalo hrane, češće se bilo gladno nego sito. Bilo je umjeće preživjeti u tim vremenima... Drva je još i bilo nekako, skupljalo se sve moguće za ogrijev. Ložilo se na ognjištima, svi su spavali u jednoj prostoriji koja je bila najčešće napravita od onoga što je se moglo da nađe u prirodi. Kuće su bile ljepare, spavalo se na slami a kuvalo na verigama, u kazanima, još ko je imao bakreni, to je bio vrlo vrijedan predmet u to vrijeme...Kuvale se i trave i mesurače i sve ono što se moglo, i kukuruz se kuvao, jelo se sve ono što je moglo da se prikupi, nađe, dobije, kao neka kaša, i od toga se preživljavalo.*

Stambene prilike su najčešće bile skromne, svodile su se na jednu do dve prostorije, spavalo se na podu, na pruću, starim krpama, a

u boljim okolnostima na slamaricama. U jednoj prostoriji bilo je i do deset i više ukućana. *Znamo da smo bili gladni, žedni, goli, bos, nismo imali ništa, nikakvih uslova. Jedna je soba bila, tu smo spavali svi, znači nas je bilo preko 12 u jednoj sobi. Nije bilo ni poda ni struje ničega, oni mali prozorčići, okrugli, staklo samo. Tako smo mi živjeli*, navodi Medina. U Meriminoj porodici živelo se u stalnoj oskudici... *Kod nas barem uvijek je bila oskudica za hranu, spavanja su isto bila kritična, bili su neuslovi ti uslovi za spavanje, bilo je ušiju, bilo je svašta tu nečistoće, nije se imalo. Spavali na slamaricama, oko ognjišta. Slično opisuje i Belma... Imali smo dvije sobe i tu nas je bilo petoro, šestoro. Pa slamarice su bile i tu smo spavali...* Faruk kaže: *Ako nas ima deset, spavamo svih deset na slami, pokriveni nekim ćebadima i tako jedno do drugog. I tako se živjelo i tako se spavalo.* Njegovim roditeljima je teško padalo što ne mogu da ishrane decu... *jer su se patili zbog te hrane i ogreva i svega.* Roditelji su pričali Merimi da nisi smio nikuda maketi ili će te uhvatiti, otjerati ili će te ubiti, oteti hranu... *Vojska kada dođe, onda te prisile da moraš dati hranu...* Mirzeta se seća da su njeni živeli u Tešnju i da je i ona kao šestogodišnjakinja bila prinuđena da radi. *Bio zdrav bio bolestan, moralo se raditi. Imala sam šest godina, tako* (Merima). *Romi su oduvijek bili da imaju male kuće jer uvijek je takva situacija bila da su bile male kuće pokrivenne slamom i bilo je uvijek puno djece. Živjeli su veoma teško, hrane nije bilo, ogreva nije bilo.* Siromaštvo je bilo toliko da su ljudi umirali ne samo tokom ratnih stradanja već i od gladi i iscrpljenosti. *Nije bilo hrane, dosta je ljudi umrlo, spavali po podu, vagonima, pruću, svedoči Mirzeta.* Okolnosti u kojima se živelo tokom rata su bile takve, da su članovi Selmine porodice oklevali da im detaljnije govore o prilikama zajednice u to vreme: *Uvijek (sam) u priči osjetila da im je bilo teško, jer uvijek u ratu nedostaje hrane ponajviše, pa i sve ostalo.*

Malo je porodica živelo u nešto boljim prilikama. Tako Edin kaže da su oni bili u nešto boljem položaju jer im je deda bio u partizanima. *Otac nam je govorio da nam je djed bio snalažljiv, pa nismo*

bili baš toliko ugroženi po pitanju hrane jer je on bio u partizane pa je vjerovatno on uzimao od drugih pa njima donosio.

Solidarnost. Nemaština je bila opšte mesto, ali su se Romi unutar zajednice međusobno pomagali i ublažavali teret jedni drugima. *Svi su se Romi patili, nismo živjeli kako treba. Nismo imali šta jesti, nismo imali šta obući,* govori Haris. Ramiz kaže da su se Romi oslanjali jedni na druge, ali da su jako propatili. *Pazili smo se svi. Ali nacisti – Njemci nam nisu davali mira, inače sve smo imali i ništa nam nije falilo.*

Kao što smo već rekli, mnogi ispitanici svedoče o tome da su njihove porodice preko noći morale da napuštaju mesta u kojima su živeli trajno ili privremeno. Ipak, nije u svim mestima bilo isto, naprotiv, neka područja su bila bolja za život, pogotovu ona gde je romska zajednica bila veća ili su od ranije postojali dobri odnosi unutar šire zajednice. U Prnjavoru je, kaže Lamija, pozivajući se na ono što su im pričali roditelji i rodbina, bilo manje zla nego u drugim mestima. *Prije svega, prema pričama starijih, bježalo se od zla rata, recimo iz Dervente u Prnjavor, gdje je manje zla nego u Derventi i gdje su ljudi pokazivali neku dobru volju i da ponekog zaštite. Pa čak i sveštena lica su u tome bila pozitivni primjeri, pokušavali su da pomognu, i na taj način je se poneko spasio. To nije bilo uvijek dovoljno, ali poneko jeste i tako preživjeo.*

Kako kaže Jasmina, romska zajednica u Prnjavoru bila je složna i imala dobre odnose sa Srbima. *Sa svima su bili dobri, bili su dobri sa Srbima. Družili su se kao romska zajednica sa svima, i sa komšijama Srbima. Problem su imali sa ustašama.* Adnan kaže da je i u ratu bilo sloge u zajednici i da je, uprkos nemaštini, postojala solidarnost i delilo se ono što se imalo. *Bilo je ljudi koji su i pomagali, ali je većinom bila kriza. Nas je bilo Roma u Prnjavoru... dosta svi smo se pazili i družili smo se, ko je bio u mogućnosti, pomagao. Uglavnom bili smo kao porodica... Bilo nas je 400–500 Roma u Prnjavoru. Hrane je bilo malo, ogrev isto tako tanko.* Faruk kaže da je po pričama njegovog oca, majke i dede tako bilo i u Babanovcima, mestu koje je tri do

četiri kilometra udaljeno od Prnjavora, bilo dosta Roma. *Bilo je i drugih, ali je to bilo romsko naselje. Družili su se najviše između sebe, i tako pomagali jedno drugom u svemu...*

Eldar svedoči o jednoj takvoj epizodi zajedništva koja je dopri- nelu da se neki od njihovih sunarodnika i članova srpske zajednice spasu: *Sav narod sa Gložića, ovog kvarta srpskog, možda čak bilo i romskog... ovdje dole bile ispod šume. Koji su bili pobjegli bili u Dom ukrajinski i bio je pop, Biljak Gregorin se zvao stari, i kada su došle ustaše, došle pitati, Pope ima li kod tebe Srba?, on je rekao nema i nisu išli u kontrolu. Vjerovali su popu, nisu išli u kontrolu – što bi pop ukrajinski primio Srbe i Rome, ima to razloga.*

Upečatljiva sećanja i traume

UPEČATLJIVA SEĆANJA

Većina ispitanika ima (posredna) sećanja na **masovna ubija- nja**, kad su nacisti, ustaše, četnici proizvoljno birali žrtve za egze- kuciju. Ta sećanja izazivaju duboko emotivne reakcije, posebno kada su članovi porodice ili rođaci bili direktno pogođeni. Ramiz kaže da su mu roditelji pričali o mnogim užasima iz rata. *Pričali su mi i za kazane, i za voz, i ta silovanja, a najgore je bilo dan kada su igrali u logor bingo. Evo da vam objasnim kako je to bilo, znači, dođe jutro i svi stanu u vrstu i u red, tako ih je bilo po 500 ljudi. Onda dođe taj glavni neki njemački oficir ili je komandir i uzme šešir, i ubaci tako 20 papirića i kaže: „Danas ćemo se igrati bingo, i rukom vrti u šešir, i ako izvadi npr. broj 7, onda sve koji su bili u kolonu 7 izdvoje ih i ustreljaju ih sve, sada zamisli gleda ti otac, majka, brat, djete ili bilo ko drugi tvoj bližnji, to je kata- strofa. Elmi je pričala baka o strahotama rata, bežanju, skrivanju i da su Ustaše gori bili nego Njemci, htjeli su ih u nekakav kazan da ih stave da izgore svi, ali eto neko se opet spasio, ko je mogao*

pobjeći... tad Romima ni kosti nisu tražili. Adnan se priseća da mu je tetka pričala da su nju i njenu decu svezali žicom četnici i htjeli da ih pobiju. Svezali ih oko plasta sijena. Sijeno je gorjelo, ali sreća da su naišli partizani i spasili ih.

Neki ispitanici govore o različitim načinima zlostavljanja dece, uključujući spaljivanje živih. Te priče dodatno naglašavaju patnje koje su preživeli i svedoče o brutalnosti koja je bila usmerena i prema najranjivijim članovima zajednice. Ramiz je naveo da zna da su decu u logorima žigosali, da su ih iskorišćavali za rad. Amina dalje navodi da joj je otac pričao da su decu i mučili i ubijali. *Ta mučenja spominjao je, da su spaljivali djecu isto jer su romska. I kako su ih vodili u grupama u logor i da su tu bila mučenja, ne mogu više pričati ... znam da je otac spominjao Tešanj i romsko naselje, i znao je reći: koliko je bilo nas Roma a većinu su pobili. Emir je bio mali tokom rata a većinu stvari o ratu je saznao od roditelja. Priče kojih se seća su povezane sa masovnim stradanjima, među ostalima i dece, a sećanja su mu oživela kada je posetio memorijalni kompleks „Jasenovac“. Bili su u rovovima, stavljali su ih u peći i tu žive spaljivali, vezali ih i strijeljali, sve smo morali napustiti kad je to bilo. Najradije i da se ne sjećam toga. ... Ovom ispitaniku su poginuli mnogi rođaci i poznanici, i danas kada ide u Jasenovac, gdje su masovne grobnice, tada me sjećanja vrata na priče o tim velikim loncima, kazanima gdje su stavljali djecu, bilo ih je više, kako su isto mučili i žene u kolonama ih odvodili, palili žive u pećima.*

Postoje i priče o tome da su oni i/ili njihove porodice očajnički pokušavali da izbegnu smrt, bilo bežeći u šume ili se skrivajući. U mnogim slučajevima, ti pokušaji su bili uzaludni i vodili su u smrti. Belma se seća da je i sama mogla da bude silovana kao dete, a kaže da su mnogo propatili skrivajući se od ustaša i četnika. *Patili smo se, mučili smo se, najgore strahota bila, nismo imali šta jesti, nismo smjeli izaći, nismo smjeli vodu donijeti dole iza kuće, sve okolo naokolo bili, sve u šumi i sve se posakrivali, samo vidiš one puške*

njihove. Dobro nisu nas ko djecu dirali, samo fatali ljude i žene, ove su silovali, ovi pobijali. To sve dole u potoku, samo ne znam koji su bili. Hvala Bogu, moj zet Ahmet bio, ja nikada nisam dole išla, nisam smjela, jer je poginulo njih dosta, dole u Dolinama. ... Moj zet Ahmet je bio ranjen i mi smo išli gore na brdo i mama i ja jer sam ja bila najstarija od one djece i mi odemo gore i vidim oni jaše na konjima, ustaše i četnici, i pjevaju. A Ahmet je bio na tavanu i pucao, spašavao nas, i mene, mamu i babu i njih sviju, tako da bio gore ih sve, a bio gore i ranjen. Roditelji su pričali Faruku da su ustaše odvele više od dvadeset Roma iz njihovog naselja. Po priči od mojih roditelja i mog djeda, babe, 20 možda i više koji su samo odvedeni vezani žicama. Odveli su ih ustaše u jedan potok koji se zove Radlovac i više se nisu vratili. Alma kaže, najteže im je bilo kada je familija otišla u logor, to je bilo najteže, narod sav odvežen u Kozaru, bili u tuđim kućama. Kad su oslobodili Kozaru, onda je sav narod bježao u Kozaru... Otac mi je pričao da je čuvao krave kada je vidio kolonu naroda koja ide iz Brestovčina, od Gradiške vamo, bio je na livadi i odatle je pobjegao, ostavio je krave i sve. Došao je u štalu i reko je ženi Desi da bježi sa njim u štalu ispod jastava. On je tada imao 11 godina. Ona mu je rekla, neka dijete, neće oni mene dirati. Kada su oni došli u dvorište, uzeli je za ruku i bacili je u onaj red, i došli u štalu traže, nema ništa, imaju velike noževe i bodu, da se niko ne može sakriti, a on se sakrio ispod jer dole imaju daske. I odoše oni svi oni tako kupe, dođu kamioni. Sve su suđe pobacali. On je otišao kući i rekao materi da bježe.

Glad, nemaština, hladnoća, neizvesnost, i sve strahote koje rat nosi sa sobom ostaju upečatljiva iskustva i slike. I u drugoj generaciji ona mogu da budu aktivna jer Medina kaže da je njen otac imao običaj da prepričava događaje: Ne može zaboraviti nijedan događaj, i kako su išli u rat, i kako nisu imali šta jesti i kako su jeli putravke i kada konj krepao, meso, onako sirovo jeli da ne umru od gladi. Tako je bila jaka zima i ratno stanje i svašta ništo. To mi se urezalo i uvijek se bojim da moja djeca ne budu gladna.

TRAUME I EMOCIJE

Svesni smo trauma koje je rat ostavio na pretke. Svi ispitanici ističu da su događaji iz rata ostavili neizbrisive traume na njihove roditelje koji su bili direktni svedoci događaja, ali i na cele porodice nakon rata. Traume su postale porodične usled različitih gubitaka ali i sećanja na događaje koji se prenose sa generacije na generaciju, zajedno s emocijama i slikama. Najdublji je bol zbog gubitka najbližih, očeva, majki, deka, baka i druge rodbine. Nasilje i ratni uslovi ostavili su duboke ožiljke na preživjele. Amar kaže da nikad ne može da zaboravi sve što se desilo: *I jesu bolne su uspomene. Odrastao sam bez oca, teško je to, a pogotovo kad ne znamo ni šta mu se desilo, ništa ne znamo. Uvek je to negdje u glavi.* Selma govori o posledicama koje je ubistvo njenog oca izazvalo u porodici. *Za moju majku najveća je trauma bila kada su Njemci ubili moga oca. Sreća on je rekao mojoj majci sačekaj ovdje s djecom i on je prešao preko njive da sačeka avion da mu baci cigare ili hljeb, jer su tako ponekad to bacali. Kad su naišli Njemci, rekli mu, „HALT“, da stane, ali on nije stao i oni su pucali u njega. A mati nas uzela i bježala je sa nama u naručju.* Mirsad navodi da mu je nekoliko članova rodbine stradalo: *Kako da nisu bolne (uspomene), ipak naša je to rodbina. A pogotovo babina familija, i to braća.*

Deca su osećala da su članovi njihovih porodica doživeli strašne stvari, bilo tako što su im stariji pričali, ili tako što su prepoznavali reakcije. Jasmina navodi da su baku i deku ubile komšije, četnici, što je ostavilo duboki emocionalni ožiljak na njenom ocu, koji se potpuno zatvorio i nije govorio o tome. *Najteže i najžalosnije je bilo kada su im odveli roditelje i ubili, četnici iz sela, da, komšije. Teško im je bilo, to pričala mi je tetka jer tata je vrlo malo pričao o tome, jer je on imao traume strahovite, posle kada je iz logora pobjegao sa 13 godina, on je imao traume, ali se pridružio vojsci. Ali nam je najviše pričala tetka, tatina sestra. Babu i djeda su ubili jer su im djeca bili partizani. Kada se vratio otac iz logora već nije bilo roditelja mu*

živih, i to ga je pogodilo jer je tada saznao za komšije, da su ih ubile komšije. Ubile mu oca i majku. To je nama pričala tetka, on nije hteo riječ reći, sve je nosio u sebi. Tetka je sve vidjela, sve pričala nam. Da se sakrije u ambar, i te napade je otac imao. Tetka je htjela da sve znamo i ona je pričala jer tata nije hteo. Takva iskustva su dovodila i do preuzimanja (dela) emocionalnog tereta preko identifikacije i saosećanje sa roditeljima i precima.

Traume su se prenele i na nas. Ispitanici opisuju da su se te traume prenele na njih veoma rano, još dok su bili deca, i to kroz priče roditelja, baka i deka, i drugih rođaka. Oni opisuju šta su doživljavali kao deca deleći uspomene koje često izazivaju teške emocionalne reakcije i ostavljaju dubok psihološki utisak. *Moj otac kada je pričao o tome, u očima su mu bile suze. Suze su mu potekle same. A ja kao dijete, slušajući to, i ja sam zaplakao jer teško je to. Da se zaboravi to je teško. Pokušava da se zaboravi ali rana koja je otvorena, ona ne može da zaraste. Kako da se zaboravi ta trauma i te priče. Kad se radi, nema se toliko vremena da se razmišlja o takvim stvarima. Tada se zaboravlja jer imaš svoju obavezu, ideš da radiš da bi mogla porodica da opstane, i radilo se, tad se i manje seća tih događaja koji su bili (Faruk).* I Jasmina opisuje da joj je bilo veoma teško kada je saznala da su joj baba i deda stradali. *Da baba i djed su stradali. Strahovito teško mi je bilo dok mi je tetka pričala jer sam uvijek želju imala da imam babu i djeda a nisam imala ni sa mamine strane ni sa tatine strane. Odrastala sam bez babe i djeda a to sam imala želju da imam.* Posledice se osećaju do danas i prilično su intenzivne. Enisa kaže da ne može da spava noću zbog bolnih uspomena. *Nekad ne mogu spavati noću od tih sjećanja. Ustanem pa prohodam malo, da ne mislim na to, sve se pomješa.* I Ramiz kaže da su događaji ostavili dubokog traga na njegovoj duši. *Ostavilo je to dosta traga, svaki rat ostavlja psihičkog traga iza preživjelih a kamo li oni koji su izgubili nekoga svoga. ... Kako da nije bolno, samo kada bi vi to sve slušali ja sam se naježio.* Amar kaže da je njegova majka imala strahove zbog događaja koji su se desili u porodici tokom rata: *Kada su odveli oca,*

majka je, kaže, uvijek plakala i imala strah od svega kada je vidjela da vode sviju i da nestaju ljudi.

Te traume ispitanici doživljavaju kao svoje, kao da su ih sami doživeli jer saučestvuju u bolu svojih direktnih predaka, pa to proširuju i na sve koji su stradali. Alma kaže: *Osjećam se kao da sam ja to sve doživljavala, meni je tako žao tih ljudi, tog naroda, što je to moralo biti, svi smo mi isti. Kažu samo da ne žive Srbi, Cigani i Jevreji, pa što? Jevreji su puno isto izginuli.* Sabina takođe prepoznaje emocionalnu bol svojih predaka. *Pričali su da je stradalo puno, puno Roma, da su ih vodili, mučili, ubili. Jedva pričam o tome, meni je bilo teško kad su mi pričali ... pa teško je o tome slušati a da ne utiče, teško mi evo sada dok pričam ... pa pamtim tetkine riječi kada je pričala o sinu i mužu i kako nikad ništa nije saznala i uvijek joj je to u srcu teško.*

Dalje, neki od ispitanika navode da nisu upoznati šta se desilo sa njihovim najbližima tokom rata. Postoji snažan osećaj nesigurnosti u vezi sa sudbinom onih koji su nestali. Neki su nestali bez traga, često muški članovi porodice, a sudbine većine nisu nikada saznate. Ovaj nedostatak informacija otežava proces suočavanja s prošlošću i zaceljivanja rana. Dino navodi da mu je žao zbog brata *jer su ga odveli i nikad niko nije saznao za njega, a imao 14 godina. To je teško bilo i uvijek su plakali kada pričaju o tome ... jesu bolne uspomene, kera kad izgubiš teško, a ne brata, djecu, majku ili oca. Teško je i dan-danas se sjećam šta su mi pričali i žao mi je brata.* Elma kaže da se i danas veoma loše oseća zbog toga što se desilo njenim precima. *Kakav mi je osjećaj, djete, mrtvački, teško, kada nekom i do danas ni kosti ne znamo gdje su; 60, 70 već godina, nikada ni onaj prst da su mu našli, pa da se zakopa da se zna gdje mu je duša.* Detetu je bilo, a i sada odrasloj osobi, potpuno nerazumljivo kako to da su neki ljudi stradali samo zato što pripadaju drugoj etničkoj grupi. *Djete ko djete, sluša starije, upija to, to su vrlo ružna sjećanja, vrlo ružni događaji kada vam kažu da je neko nestao bez ikakvog povoda, samo zato što je Rom, samo zato što je nekom smetalo to*

što je on Rom, što se nečije mišljenje razlikuje od drugog. (Merima) Na sličan način opisuje ono što ju je najviše pogodilo i Alma: *Najviše su me potresle priče o odvođenju ljudi, o plaču roditelja, nekad nisu odvodili sve, samo muške članove. Većina ljudi i njihove sudbine se nikad nisu saznale.*

Kao posebnu temu koja dodatno pojačava traumu neki ispitanici izdvajaju neshvatljivost etničke diskriminacije. Nesigurnost i opasnost po život bili su prisutni zbog njihove romske pripadnosti. Merima je u intervjuu gore navela da je romska pripadnost ono zbog čega su ubijani njeni preci, a Belma je dodatno pod utiskom te nepravde: *Traumatično je bilo. Rat... nismo smjeli izaći van, nismo smjeli ići nuždu vršiti u šumu ni u zahod, pucalo se sa sviju strana. ... Jesu to bolne uspomene, žao mi je. Uvijek mi je to pred očima i uvijek mi je žao tog naroda našega, samo Rome su pobijali i nikoga više, samo Rome. Samo Rome. Šta ja znam ko ih je ubijao kada je razna vojska bila, bili Čerkezi, bili ustaše i bili četnici. Oni su sve nastradali.*

Preživeli i potomci izražavaju strah od ponavljanja traumatičnih događaja i strah od ratova. Trauma ostavlja dugotrajne posledice u njihovom životu i načinu razmišljanja, snažno utiče na svakodnevno funkcionisanje, što se vidi kod Nermine. *Strah je ostao uglavnom u nama i to je posljedica i traume i straha da se ne ponovi ovo isto. Pričamo uglavnom zbog straha. Boje se da se ne ponovi opet sve iz Drugog svjetskog rata.*

Suočavanje sa porodičnom prošlošću. Kao što je jasno iz prethodnih isečaka, posledice koje je rat ostavio su višestruke, i još uvek prisutne kako kod preživelih, tako i kod njihovih potomaka. Kako su nastavili dalje i šta im je pomoglo u tome? Alma kaže da je imala podršku, ali da se traume ne mogu prevazići *Nije mi niko pomogo, imala sam podršku porodice, ali nije to ništa. Sjećam se ja i dalje toga, i ovog rata što je bio sada.* Ramiz navodi da nas život sam po sebi nosi dalje. *Pa sâm život, moramo se boriti za dalje. Za našu djecu, porodicu,* a na sličan način stvari posmatra i Lejla. *Ne znam šta da odgovorim na ovo pitanje, ali evo bili smo svi i u*

ovome ratu i znamo kroz šta smo prošli, teško je to zaboraviti, nego život ide dalje, moramo se boriti za dalje i za našu djecu. Lamija smatra da čovek, da bi živio, mora da prevaziđe sve tužne događaje, ali da mora da se seća da bi znao da razluči dobro od zla. Čovjek mora da prevaziđe te tužne, te ružne događaje, ali ne može da ih se ne sjeća. Osnovna vrijednost po meni je porodica. Ako tu mlad čovjek nauči da razmišlja, da radi, roditelji i stariji, bake i djedovi, nauče ga šta je prava vrijednost u životu, onda on to malo bolje vidi, doživljava i pomaže mu da razumije da smo mi ipak svi ljudi i treba da se svi istim očima gledamo, da smo svi od Boga i da svi imamo pravo na život.

Život koji ide dalje nosio je odrastanje, nove životne faze, školovanje, brak, roditeljstvo. Sabina ističe da se najpre školovala, napustila obrazovanje zbog udaje, i da je postala majka. *Pa uticalo je, ali eto moji su mene upisali u školu, išla sam u školu, i onda sam se poslije i udala, nisam sve razrede završila.* Najveća podrška da se sa stvarima iz prošlosti nosi su joj njena deca. Amar kaže da su vreme i nove životne uloge učinile da bude okrenut sadašnjosti i budućnosti, ali i da je prošlost uvek prisutna. *Pa kad sam se oženio, onda kako je vrijeme prolazilo, nekako je to ostajalo iza, ali uvijek kad god sam bio sa majkom i amidžom, oni bi me podsjetili.*

Prenos sećanja

Ispitanici se živo sećaju trenutaka u kojima su slušali o uspomenaма svojih roditelja, bliskih članova familije i članova romske zajednice o stradanjima u Drugom svetskom ratu. Način na koji su ispitanici saznavali o prilikama iz života romske zajednice tokom Drugog svetskog rata često je bio posredan. Ispitanici su kao deca prisustvovali razgovorima starijih, svojih roditelja, baba, deda i članova porodice, ili prijatelja, kolega s posla, komšiluka, daljih srodnika i poznanika. Ti razgovori su najčešće bili spontani, a mnogo

ređe unapred promišljani sa idejom da se na mlađe naraštaje prenese iskustvo stradanja.

PORODIČNE PRIČE

Po Adnanovom svedočenju, u njegovoj porodici se o tim temama često govorilo. *Kada su roditelji bili raspoloženi i kada smo bili na okupu, pričalo se o tim stvarima, šta su sve proživjeli. Kada se okupi komšiluk, priča počinje. Upamtio sam sve što je njih... šta su oni prošli, kako su živjeli i to. Po njihovoj priči, bilo im je vrlo teško, stekli su djecu, ali nisu mogli ništa da im pruže da im je udobnije. Većinom su roditelji pričali i većina drugih isto tako. I oni su pričali o tim traumama, šta su prošli. Isto ovako su pričali kako ja vama pričam. Po njihovoj priči da su mnogi naši bili u logoru. Moj se otac vratio iz logora, ali je većina stradala. Mirsadov otac je bio nepismen, pa nije zapamtio kad su mu stradali najbliži, ali je o njima razgovarao sa odraslim članovima porodice i decom svaki put kad su mu nedostajali. I Eldar je imao mnogo prilika da sluša o vremenu rata od svog oca, ne samo o njihovoj porodici već i o drugim članovima zajednice. Bio je Vlado, otac moj, u ratu, pričao mi je puno toga što je on doživeo. Imam njegove podatke, dole na spomeniku piše Vlado Sasojević, kod Sloge. Nije ga niko zarobio, ali mi je pričao ko su bili borci pravi, znam njegove riječi ponoviti. Borac je bio Nenad Kraišnik, imao je dvije ćerke, Golin punac eto mu spomenika u gradskom groblju, piše ime i prezime. Pričao mi je Vlado da je bio najjači partizan ovog kraja i pričao mi je da je bio veliki partizan ovdje iz Donje Ilove Simić Teodor, kasnije sam čuo priče ko je sve u Prnjavoru bio borac, ali kobojaže. Bili su sve pristaše, ali malo je bilo pravih, više je ljudi sa sela, po mom saznanju, bilo aktivno u to doba nego sami Prnjavorčani. Iz samog Prnjavora isto sam čuo, to znam, to ima u SUBNOR-u podaci. Džafer, on je bio pravi partizan, onda su bili veliki partizani Imamovići... Ima to za Prnjavorske učesnike rata ko su bili borci, ima i na spomenicima.*

Ispitanicima su i dede i babe pričali o životu za vreme Drugog svetskog rata. Nermina kaže: *Uglavnom su pričali djedovi i bake. Kako je bio težak život, kako je bila neimaština, i da su uzroci uglavnom bili ustaše, da su progonili narod uglavnom srpski, romski pretežno. Adnan je o tome saznao od roditelja. Po priči roditelja, stanje je bilo teško, slabo se živjelo, nije se imalo ni hrane ni... Otac mi je bio kovač. Za vrijeme rata nismo bili ovdje u gradu, bili smo dole u Ratkovcu, kasnije smo preselili ovdje u grad. Od mog oca brat je bio prvoborac, poslije rata je odselio u Hrvatsku i tamo živio. Nas je bilo sedmero djece, poslije rata je bila kriza za hranu, ali smo nekako živjeli pošto je otac bio majstor i borio se da nas prehrani.*

ŠTA SU IM PRIČALI ILI PREĆUTALI

Ispitanici uglavnom kažu da su njihovi najbliži srodnici otvoreno sa njima pričali o svim događajima iz rata i da su smatrali da i njihova deca treba da znaju šta se i kako dogodilo u tom vremenu. U Adnanovom domaćinstvu se uvek pričalo o stradanjima. *Pričali su i tokom rata i poslije okončanja rata, uvijek se pričalo o tim lošim stvarima. Alminom tati su uvek išle suze kada je sa njima delio svoje uspomene. Otac nam je u kući sam pričao, on je uvijek djeci pričio o tome i moja majka je isto pričala o tome. On priča i plače, a mi se sva djeca redamo i slušamo šta priča, da se ježiš. Šta je on još ispričao i da je zaboravio čovjek. Svi su oni pričali nešto što su znali, nisu nikada sakrivali šta su se patili i šta im je sve pobijeno. Nekada su deca bila svedoci najpotresnijih priča koje su se pričale među starijima, o streljanjima, silovanjima, mučenju i ubijanju. Elma se seća da joj je nana pričala o najtežim trenucima u životu tokom Drugog svetskog rata. Pričala mi je nana i tada su najviše patili Romi, u Drugom svjetskom ratu. Moja je nana bacila djete od tri dana u Drinu, porodila se i bacila. Imala je sina koji se razbolio i bio nepokretan. Kada je počeo taj Drugi svjetski rat i ona je njega metnula na leđa, a još bila porođena, i ostavila ga u jednu šumu samog i kad je došla*

na Drinu ona onu curicu uzela i stavila u šamiju i rekla kada nisam mogla spasit sina a ti idi kod Alaha i ne znaš ništa, i bacila je u Drinu.

U kojim prilikama se pričalo. Najčešće bi se o stradanjima u Drugom svetskom ratu govorilo za vreme okupljanja porodice na Bajram, Novu godinu ili neki drugi praznik. Djeca se najviše sjećaju roditelja kada je Bajram ili neko bitno obilježavanje. Pa tako moji roditelji su često spominjali svoje roditelje kada je tako bio Bajram, Nova godina... Sabina je na ovakvim okupljanjima čula o svemu tome šta su preživjeli i moja majka, moj otac, moja tetka.

U Lamijnoj porodici, deda i baba su im uveče pričali o okolnostima iz rata. Prema pričanju starijih djeda i bake, prije svega djeda koji je u večernjim satima o tome pričao, iz najuže familije nije stradao niko, stradali su rođaci i komšije koji su jednostavno preko noći nestali, izgubio im se svaki trag. Poslje se saznalo da su ih ustaše većinu pobile maljevima u Radlovcu, gdje i sada postoji obilježje gdje su stradali. Uglavnom su stradali Romi ali i drugi, tu u blizini je i romsko groblje. Drugi su odvedeni u logore, šta je sa njima bilo nikada se saznalo nije. U Nermininom sećanju ostalo je da se o ovome pričalo na okupljanju porodice, u manjim krugovima se pričalo o ovome. Uglavnom počinjali su pretežno o tome životu, šta je bilo, kako je bilo, o tome nasilju, kako je bilo težak život, kako se u strahu živjelo, kako nikada nisi imao ono svoje stabilno. Dino kaže da kad se znalo sjedit, babo bi pričao. Ponekad je to bilo jer je babo najviše patio zbog brata, pa je znao spominjati. U Ramizovoj porodici sećanja su se razmenjivala kad je cela porodica na okupu... i kada smo bili na sjelu. U Elminoj familiji za roditelje je bilo najtraumatičnije prepričavanje scena kada su Rome i druge okupatori izvodili na streljanje ili vodili nepoznato gde. Bilo je strašno kad su ih vodili a nisu znali ni gdje vode. Neki su uspjeli pobjeći... Ti kazani, sve su ih trpali i htjeli da zapale, to je bilo žalosno. Teško je i danas kad se sjetim, nije teško nego žalosno. Ona je o tome kasnije pričala sa nenom i sa svojom majkom.

Medina se seća da je kao dete prisustvovala razgovorima svog oca i njegovih kolega. *Kada otac dođe sa posla i tada sjedne on i njegovi drugari, bilo ih je četiri, nerazdvojni su bili, pokojni Milorad, hadžija pokojni, još dvojica, ali se ne mogu sjetiti kako su se zvali. Oni dođu svako veče i sjede ispod loze kod nas za stolom i pijuckaju i pričaju, a mi djeca oko njih sjedimo i slušamo šta se događalo.* Iako su to traumatični događaji, Faruk kaže da su ih oni kao deca slušali sa pomešanim osećanjima. Razumeli su da je reč o strašnim događajima, ali su istovremeno i želeli da saznaju kako su im preci nastradali: *Svi ti koji su bili pričali su šta se sve dešavalo i kako je bilo, to je za nas bila bajka, voljeli smo da slušamo iako je bila potresna. Voljeli smo da znamo šta se to dešavalo, a dešavalo se strahota, ubijani su maljevima, sikirama, čekićima, vezani žicama jedno za drugo.*

Kada su počeli da im pričaju o tome? Kao što smo već rekli, neki ispitanici su još dok su bili mali slušali o stradanjima. Haris misli da je mogao imati između tri i pet godina kada je slušao starije kako razgovaraju o uspomenuama iz Drugog svetskog rata. Alma kaže da je sa 10 godina počela da shvata šta se dešavalo tokom rata i da dobija odgovore od roditelja. *Kada sam imala 10 godina, već sam počela shvatati šta se desilo, i tada su mi roditelji prvi put i počeli pričati što se dešavalo. Otac je bio jako fin čovjek, nije se svađao, tukao. Mama je češljala, vadila gnjide, prala haljina, bilo SS-ovaca, bilo Švaba, bilo ustaša, a od brata partizana puška stajala iza peći zemljane.*

Neki od ispitanika svedoče da su ih njihovi roditelji i porodica čuvali od tih teških scena dok ne zađu u zrelije godine. Amini je o tim događajima više govorio otac, a manje majka... *Kada sam imala jedno 15 godina, ja sam to čula a onda više nije niko ni pričao, samo onako ponekad bi otac spomenuo djeda, majku i amidžu.* Aminin otac je o tome pričao u kontekstu novog i boljeg vremena u kojem sada žive, *sad je sve dobro, pričao je otac kada sjednemo svi, njemu je bilo teško zbog djeda, nane i amidže... On je znao pričati kroz suze i onda sam znala da je teško mu, ta mučenja, odvođenja*

bježanje, glad, bojali su se svega. Kaže kako su ustaše odvodili, da su najviše Rome mučili i ubijali i da se niko nije vratio. Adnan kaže da su njegovi roditelji sačekali da malo poodraste pre nego što su počeli da mu pričaju o stradanjima u njihovoj porodici. Čim sam malo odrastao, roditelji su pričali o tim događajima pa sam ja posle počeo da shvatam te stvari. Emir je od oca i majke slušao da je najviše otišlo Roma, Jevreja i da su stradali puno. Nisu baš htjeli puno o tome da pričaju sa nama djecom. Nekad na nekim okupljanjima smo čuli nešto šta se dešavalo. Kao mali sam se uvijek pitao zašto, jesmo li mi drugačiji od drugih, zašto nas Rome muče, kaže Amar. On je tokom rata ostao bez oca a majka mu nikada nije pričala o tome kako se to dogodilo... ali jest amidža. Dino se seća da mu je otac o tome pričao kad je napunio 12 godina. Kada sjedimo u kući, znao je pričati. Tad smo se svi okupljali, a ne ko sada, brat bratu ne ide. Samirova majka je sačekala da on poraste za vojsku da mu ispriča nešto od tih događaja. Prvi put mi je majka pričala kada sam išao u vojsku, '66. godine. Kada sam došao iz vojske, govorila mi je – treba biti pametan, ženiti se, zauvijek, a ovo sve ništa. Da pazim s kim budem jer je prije bilo puno izdajnika. Ne bi Švabo znao ko je bio Srbin, ko Cigan da nije bilo domaćih izdajnika. Enisa samo zna da joj je stric poginuo u Drugom svetskom ratu, ali majka i otac joj nikada nisu pričali o okolnostima tog događaja. Roditelji nisu htjeli da pričaju o tome, samo znam da je stric taj poginuo.

Ispitanici koji su izgubili roditelje ili dede i babe u ratu, ili je uža familija izbegavala da im govori o tim teškim događajima, najčešće su se oslanjali na priče drugih, bližih i daljih rođaka, komšija ili članova zajednice. Mirsad i Ramiz su o Drugom svetskom ratu slušali od tetaka i rođaka. Ramiz je od oca jednog daljeg rođaka saznao kako je njegovo dvanestogodišnje dete bilo obeleženo žigom. *Od oca rođak mi je pričao da su mog rođaka, koji je tada bio dijete od 12 godina obilježavali nekim željeznim pečatom koji se prethodno zagrijava na žar i tako onda naslone na tjelo, i to ostaje žulj. Takvim su obilježavali samo Rome, jer im je bilo lakše da ih tako prepoznaju*

i iskorištavaju za fizički rad, a kada bude stari punoljetnik, onda i ubiju. O tome je rođaku bilo najteže i o tome nam je više puta pričao. Jasmini je tetka govorila o vremenu rata. Mi djeca smo upijali ko spužva te događaje.

Prenos svojoj deci, unucima

Ispitanici mahom svojoj deci nisu ništa prećutali, već su smatrali da o svemu treba pričati iskreno i otvoreno. Medina kaže: *Nisam ništa prešutila i bila sam otvorena sa mojom djecom. Htjela bi da znaju kako je bilo i kako se patilo. Moji unuci još nisu tu, imamo jednog malog, ali kada poraste. Da ne zaboravi, da bolje zapamti. Moj otac je nama pričao, svoj djeci. Nas je sedmero u porodici i on je nama svima pričao i šta je bilo i kako je bilo. Ramiz smatra da nema šta da krije pred decom i unucima. Ja mislim da nisam ništa prećutio, i nemam razloga. To je sramota tih ljudi koji su tada to počinili, jer i njihovi potomci nisu krivi za ovo sad što se onda dešavalo. Nermina je pričala deci o tome kako je bilo kada su djeda uhvatili i odveli u logor i sve što su radili i zlostavljali vezano. Obično je to bilo prilikom nekih porodičnih okupljanja i razgovarali smo više što sam se bojao da se ne ponovi isto. Strah je ostao uglavnom u nama, i to je posljedica i traume. I boje se da se ne ponovi ovo isto. Pričamo uglavnom zbog straha. Boje se da se ne ponovi ponovo sve iz Drugog svjetskog rata. I Selma smatra da deca treba da znaju kako im je deda umro ko ga je ubio i kako je njima bilo teško sa i bez rata. I sada je teško, ali tada bili... ne ponovilo se.*

Većina njih navodi da nastoji da prenose sećanja iz Drugog svjetskog rata svojoj deci i unucima na isti način na koji su to činili i njihovi roditelji. *Pa eto isto tako kada smo na okupu, ja nekad pričam šta je meni moj otac pričao pa da i oni šta nauče i da nešto saznaju o svojim djedovima. Želim, kaže Mirsad, da znaju šta je moj otac propatio i kako je njemu bilo, poslije smrti njegove braće i*

strine. Prenos sećanja na decu i unuke pun je emocija, posebno tuge. Amina svedoči da je uprkos tome što je želela svoju decu da poštedi teških uspomena, ona sama insistirala da saznaju šta se desilo sa njihovim precima u ratu. Ja sam svojoj deci malo pričala o tome da su im deda, baba i ujak bili ubijeni, ali su je deca zapitkivala kako se to dogodilo i ja sam im rekla da su ga Ustaše odvele i ubili (Amina). Znali smo pričati pogotovo dok su naši roditelji bili živi i tetka, tad smo i pričali, i onda sam ja poslije svojoj djeci, a sada sve slabije i slabije, jedino što se ja ovako sjetim nekada, svedoči Sabina, a Amar kaže: Znao sam pričati sa bratom dok je bio živ. Znali smo se tako sjetit svega što su nam pričali i odma teško bude.

Dino se odlučio da o tome priča i sa decom i sa unucima iako je veoma svestan da su te uspomene bolne. On kaže da priča svojoj djeci, naravno, šta su sve preživljavali Romi i mučenja i sve. Kad sjednemo svi, ja sam im znao pričati, ali sada slabije to pričam. Oni su svi plakali kada su čuli kako su mučenja bila. Slično je i sa unucima. Ovako kada sjedimo, razgovaramo nešto, ja im pričam jer se sjetim brata. Pričao sam šta je bilo, kako je bilo i šta može biti. Kažem, ko želio rat nek mu bude u kući, nek ratuje. Ramiz kaže da se nekada zanese... pa pričam djeci i unucima o tome. Nekima je to svejedno, a neki se na to rastuže. I u Elminoj porodici takve priče kreću najčešće spontano *Okupe se oko mene, to ja njima svaki treći dan pričam. Neka djeca znaju i treba da se zna šta su patili.* Ponekad je povod za priču emitovanje nekog filma ili priloga sa takvom sadržinom: *Evo neki dan kada je bilo na TV, ja sam se sjetio i pričao im,* kaže Ramiz. Amina još o tome nije pričala sa unucima i okleva da to učini, jer je reč o traumatičnim događajima koji bi mogli da ih potresu.

Manji broj ispitanika kaže da su rešili da svojim potomcima ne prenose svoje traume i sećanja na događaje zbog toga što ne žele da ih uznemiravaju, ili zato što ne žele da potpiruju mržnju. *Neću da ih sikiram (misli na djecu) jer je dosta što sam ja nasikirata (Enisa).* Tarik navodi: *Ne pričamo o tome, taj stres ne treba. Bio je i ovaj rat,*

vidjelo se i tu dosta. ... Pa nismo pričali da bi i mi zaboravili, to je strašno, nikad više da ne bude. Samo se stvara mržnja, patnja. (Tarik) Baš zbog emocija kakve izazivaju ovakve priče, Faruk je sa svojom decom o tome manje govorio jer ne bih želeo da djeca imaju sliku o toj situaciji što se dešavalo mojim roditeljima, djedu, stričevima i ujaku, jer je to potresno za nas pa ne bi htjeli da bude i za tu djecu potresna priča. Nešto smo mi malo i pričali, ali ne možeš ti sada to toj djeci da bi oni osjetili to kao mi što smo osjetili. Oni su osjetili i znaju šta je se desilo, ali kako da to objasnim. Oni su nekako, isto kao što smo mi bili kada smo mi slušali od svojih roditelja, bili su tužni i razočarani zbog te situacije. I samom Faruku je teško da priča o brojnim žrtvama u porodici pucalo je brat na brata, bilo ih je u četnicima i u partizanima ... I unuci znaju ponešto o Drugom svetskom ratu i stradanju njihove porodice. Faruk je u razgovorima sa unucima posebno naglašavao tu nesreću da brat puca na brata. Deca ispitanice Lejle su još u vreme kada je ona vodila razgovore sa svojim roditeljima slušala porodičnu istoriju. Sa unucima još nije otvorila tu temu jer su mali i misli da ne treba da slušaju njene muke. Amar misli da je on izvršio svoju dužnost time što je svoja sećanja preneo deci, a njima je ostavio da odluče kako će dalje... a nek oni pričaju svojoj.

Prenos od deda i baba na unuke, po svedočenju nekih ispitanika, ide znatno teže, jer je reč o dalekim događajima. Selmini unuci se ponekad zainteresuju za tu priču, a nekad ih ne interesuje ta priča, svako gleda svoj život. Alma kaže da njeni unuci o tome neće ni da slušaju. Pričam sa unucima kako je bilo, al' neće oni to shvate, kažu budalaština. Sa istim izazovima u prenošenju sećanja se suočava i Edin: Ova omladina sve manje i manje priča o tome jer njih to ne interesuje. Neki ispitanici oklevaju da pričaju o svojim sećanjima bilo zbog toga što ne žele da traumatizuju unuke ili zato što ove to ne zanima. Takav stres nikom ne treba, smatra Tarik, pa o tome ne treba ni pričati. On dalje navodi da je mesto gde su njegovi unuci slušali o tome škola, a ne porodica.

Kada su oni počeli da pričaju o tome. Za Amara je pravi trenutak za razgovor sa decom o toj temi bilo okončanje rata u Bosni... *pa sam pričao šta je moja porodica doživjela, da znaju šta im se desilo sa dedom. Tad sam pričao jer sam im želio reći kako je i tad bilo teško za Rome kao i ovom ratu, a i poslije. Bilo im je teško kad sam im rekao za djeda i sve.*

Haris je sačekao da njegova deca napune sedam godina da bi počeo da im priča o stradanjima Roma u Drugom svetskom ratu. *Pričao sam ja svojoj djeci kako je bio rat, kako smo se patili da nismo imali šta jesti, ratno stanje je bilo, i tako. Pričao sam kada su djeca imali sedam godina, da znaju i oni. Pričao sam svojoj djeci, ali ne samo ja. Sastanemo se svi Romi i pričamo, nije ko danas. Sastanemo se svi pa svako nešto priča. Nije djeci bilo drago da to čuju. Važno je da se priča o ovome, jer ni dan-danas ovo ne možemo zaboraviti. Faruk je deci preneo koliko je mogao jer je i sam o tome slušao od svojih rođaka koji su više znali. Unučadima nisam pričao. Medina je čekala da njena deca postanu punoletna da bi sa njima popričala o stradanjima njene porodice. Pa kada dođu djeca, onda ja sjednem sa njima i kažem: ne daj Bože nikada više da se rat ponovi, jer ja sam doživjela to i moji. Onda im kažem kako je bila glad, kako smo preživljivali, krili se po šumama, bio snijeg, bila kiša, bila oluja, nismo imali ni šta obući ni šta obuti. Djeca ko djeca, oni to ne pamte i bilo im je čudno.*

ZBOG ČEGA JE VAŽNO DA NAREDNE GENERACIJE PAMTE

Prenošenje sećanja ima, po mišljenju ispitanika, višestruku ulogu. Ispitanici pričaju svojoj deci i unucima potresne priče iz Drugog svetskog rata jer smatraju da je njihova dužnost prema njihovim dekama, bakama, majkama i očevima da se sećanja sačuvaju. *Žele da se ta sećanja sačuvaju unutar porodice i šire zajednice. Pričamo i radi njih, i radi sebe i radi naroda, da se zna, kaže Adnan.*

Za razliku od njenih roditelja, koji su joj malo o tome govorili, Enisa je sa svojom decom razgovarala o stradanjima Roma u Drugom svetskom ratu. *Ja sa svojom djecom pričam da ostane. Kako je i ovaj rat bio, trebaju znati sve, da se ne zaboravi patnja i ti svi ljudi i porodica što su izginuli.* Belma kaže da nije oklevala da svojoj deci ispriča sve što je saznala od svojih bližnjih o tom vremenu. *Posle rata ja sam svojoj djeci pričala, naveče sjedimo u kući i pričamo ovo sve. Treba da sačuvaju svoj narod, svoju državu, svoje mjesto gdje budu i gdje žive.* Mnogo svedoka tih stradanja više nije među živima, ali deca, smatra Belma, treba da znaju kako su se njihovi preci mučili. Lejla ne voli da se seća stradanja svoje porodice tokom Drugog svetskog rata, ali smatra da to sećanje mora da se neguje zbog uspomene na roditelje i porodicu. A Edmin kaže: *Iskreno, najradije bi da se toga ne sjećam, ali mi je žao mojih bližnjih. Nije lako ni u jednom ratu da se bilo šta desi ili da izgubiš nekoga. Ali djeca i unučad treba da se sjete svojih predaka, nana i deda. Meni je važno uvijek pričati o tome jer ipak su to moj otac, moj djed.*

Prenos sećanja deci je važan jer, po mišljenju ispitanika, nosi snažnu antiratnu poruku. *Važno mi je pričati o tome da se to ne zaboravi, da se taj prokleti rat nikada ne ponovi. Uvijek se bojim da će moja djeca doživjeti to što sam ja* (Medina). Lamija je o tome sa svojom decom pričala iskreno i bez uvijanja. *Djeci se mora pričati istina o onome kakvo je to bilo i šta se dešavalo da bi shvatila o kako velikom zlu i nepravdi se radilo, da bi to razumjeli, da ne bi zaboravili i da, naravno, oni sami nikad nikom ne nanesu takvog zla* (Lamija). Alma bi volela da njena deca i unuci zapamte šta im je pričala *ako se ponovo desi, da se znaju sačuvati, da znaju šta je to, mada ne znaš ti šta je to dok ne doživiš.* Samo brigom o prošlosti se može sačuvati sećanje na stradanje Roma od zaborava, smatra Eldar: *Ovo što je ostalo živih mladih generacija da traže i spominju od onog naroda koji nije imao ni hrane ni vode ni stanovanja.* Ako bi se o tome pričalo, smatra Emir, onda bi mnogo više ljudi razumelo koliko su ta stradanja unazadila Rome... *i koliko smo izgubili zbog*

tih ratova. Treba da se priča šta je bilo, od a do že. U Jasenovcu je bilo najgore, treba da se zna, smatra Alma. Lejla je o tome razgovarala i sa komšinicom: Neki dan kada sam vidjela da nešto spominju na televiziji Jasenovac, tada sam ih se sjetila i pričala sam komšinici da su naši bližnji bili u tom crnom Jasenovcu.

Značaj memorabilija/fotografija za sećanje

Predmeti i slike predstavljaju značajan kanal sećanja. Najveći broj ispitanika nema nikakve slike ili predmete od svojih predaka koji bi ih podsećali da njih i/ili na događaje tokom rata. Neki od njih ukazuju na ograničenu dostupnosti fotografija iz tog vremena. Usled tehničkih izazova, poput nedostatka fotoaparata ili visokih troškova portretnog crtanja, mnogi nemaju uspomene na svoje roditelje ili članove porodice. Ramiz kaže da *bi sve dao da imam od oca i matere sliku, tada se crtali kao neki portret ručno i to je bilo skupo, a fotoaparat je kasnije nastao. Nekada kada sam ja bio momak, to je bilo čudo božije, a sada svako djete ima mobitel i dnevno napravi 200 slika.* I Lejla kaže da to nije bilo nekada uobičajeno. *Ko je tada imao slike, i ja bi voljela da sad imam bilo kakvu sliku mojih roditelja.* Enisa kaže da ne poseduje ništa od slika i predmeta koji bi je povezali sa prošlim ratom. *Dobro da smo izvukli živu glavu, slike su svakako u glavi (uz plač).*

Ratna razaranja često su rezultirala gubitkom vrednih porodičnih predmeta. Na primer, slike su se gubile ili uništavale tokom požara ili drugih nesreća. Neki od ispitanika svedoče o teškoćama tokom ratnih dešavanja, i to bilo onih tokom Drugog svetskog rata, bilo onih tokom devedesetih godina. Bežanja, selidbe i izbeglištvo otežavali su čuvanje fizičkih uspomena, što posebno naglašava vrednost onih koje su ostale. Jasmina kaže da je njena tetka dosta pričala o događajima iz rata i da je *Imala knjigu spomenicu od oca. Ostala mi je ta knjiga u Sarajevu. Nismo je mogli iznijeti. Bili smo u Sarajevu*

do '92. i dalje smo bili, kada se rat završio, vratili smo se. Bili smo tamo za vrijeme rata u Sarajevu i posle rata smo opet morali bježati ovamo. Ja sam samo izašla sa koferima, torbama u ruci. Nisam imala para i mogućnosti da platim kamion da izvučem stvari. Otišli smo sa dvije torbe, djeca sa školskim ruksacima i tako. Ali neki predmeti su iz porodičnog prešli u institucionalno vlasništvo, što potomci mogu da doživljavaju i kao gubitak, o čemu svedoči Medina. Ja znam da je moj otac imao puno tih ordena i znački i svašta, ali kada je on umro, moja je mati dala sve u boračku organizaciju. Premda nije trebala to dati, to je bilo naše.

Retki ispitanici imaju i neke predmete koji ih povezuju direktno sa stradanjima predaka, poput Merime; ona ima pismo koje je njen deda pisao iz logora. *Ovo je što ti sada prilažem i ponosan sam da imam tu uspomenu na djeda, nevin je odveden u Jasenovac. Pismo od djeda. Ovo je neka veza bila iz Nožičkog. Neko je imao poznanstvo u zatvoru u Jasenovcu i ovdje piše on: „iz Nožičkog sam dobio paket, pare sam vratio a na hrani se zahvaljujem.“ To ti je to. Ovo je njegova slika. Ne znam šta je bilo sa njim, proganjalo me je jer puno je ljudi bilo prevedeno iz Jasenovca u Njemačku, pa čak i u Švedsku. Tamo su i Romi stradali, čuveni su zatvori bili u Švedskoj. Pa u Austriji, da ne pričam.*

Fotografije su retke, a one koje su sačuvane postale su dragocenosti. Neki čuvaju slike roditelja kao porodično blago i dele ih s potomstvom kao važan deo porodične istorije. Elma jednu takvu sliku čuva. *Jeste, ostalo je, nena je čuvala slike od momka (sina koji je poginuo). Imam ja te slike njihove, ali ja to sve... Kod kuće imam pa sakrijem, djecama ovako pokažem.*

Kako se zajednica seća

Većina ispitanika nije pomenula kako se unutar zajednice pričalo o ratnim događajima, ukazujući nam ili na to da nisu prisustvovali takvim razgovorima (ako je razgovora bilo) ili da toga u njihovoj

zajednici nije bilo. Nekoliko njih kaže da se sećaju nekadašnjih priča o stradanjima tokom rata i van porodice. Stariji ljudi su tokom različitih okupljanja sedeli i pričali međusobno o iskustvima kojih se sećaju iz rata. Amar kaže da je nekada rat bio značajna tema razgovora u zajednici i da je on imao prilike da to sluša kao dete od starijih. *Pa i u romskoj zajednici se pričalo svašta, znam da su spominjali najviše Jasenovac i šta su sve radili Romima. Švabe nisu birale da li je dete, žene ili muškarci, da su sve vodili. Ko se uspio spasiti, bio je spašen. Uglavnom su bježali u šume i sakrivali se... i u zajednici se pričalo kada se sjedi i priča se, pa se čovjek sjeti.* Lamija spominje prilike u kojima su se ljudi okupljali i razgovarali o užasima rata. *Kada se iskupe komšije, prijatelji, rođaci, o tome se razgovaralo, pričali su o užasu koji je zahvatio naš narod, ne samo naš, ali naš više nego druge. Drugi su se štitili, ali za naš narod nije bilo zaštite ni sa jedne strane. Stvari su bile potresne kada preko noći nestanu ljudi, ponekad se ne zna ni ko ih je odveo ni gde, razdvajane su porodice. Ili kada se dolazilo do užasnih vjesti o tome da su naši ljudi sterilisani, nije se moglo vjerovat da se takve stvari dešavaju.* Prema sećanju Mirzete, priče o stradanjima Roma delile su se uglavnom unutar same zajednice, ali nije bilo priča u javnosti o tome. *Niko nije pričao o Romima tada, pričao je ovako samo ko dođe, ko je koga znao pa pričaju.* Danas se o tim stradanjima slabo govori... *al' kad se ide u Jasenovac na dan stradanja, tad se najviše i spominje,* kaže Dino.

Merima kaže da se o tim temama pričalo u krugu porodice i dodaje da su ljudi oklevali da o njima govore u javnosti jer vlasti tokom socijalizma nisu gledale blagonaklono na oživljavanje etničkih tenzija koje su generisane tokom rata, pa kaže da se nakon rata nije smelo puno pričati o tome. *U to vrijeme lično uopšte se nije smjelo pričati o tome, to je sad tek krenulo poslije ovoga rata, tada se nije smjelo uopšte pričati o tome. Komunizam nije dao o tome pričati. Šta se dešavalo prije. Komunisti nisu dali uopšte o tome pričati za vrijeme Titine države.*

Malobrojni ispitanici svedoče o ulozi udruženja građana, u okviru čijih inicijativa se govorilo o stradanjima tokom Drugog svetskog rata. Međutim, izazovi sa kojima se danas suočava romska populacija zauzimaju više mesto na skali prioriteta, ističe Emir. *Bio sam ovde predstavnik Roma ... Bio sam u Sarajevu, pričao sa organizacijama, priča se i o prošlosti al' gledalo se kako da se preživi danas, jer se živi od danas do sutra.* Tarik kaže da su organizovani odlasci na mesta stradanja, poput Jasenovca, nekada bili deo redovnih praksi udruženja Roma, ali da više ne postoje. *O tome se najviše govori kad je onaj dan stradanja, besplatni autobusi imaju da se ide u Jasenovac, nekad dok je bilo udruženje i išlo se.*

U Prnjavoru se i dalje obeležavaju stradanja, ali sve je manje onih koji dolaze na takve događaje. Eldaru je o stradanjima Roma pričao nastavnik, a on je imao prilike o tome da se obavesti i od starijih ljudi u zajednici. Ovaj ispitanik kao oficir učestvuje u polaganju venaca i cveća na humke narodnih heroja, ali kaže da danas na te događaje dolazi samo deset petnaest ljudi. Na nedavnom obeležavanju stradanja u Gradini bilo je samo trideset učesnika i među njima *niko od opštine i činovnika.*

Sećanja unutar zajednice blede tokom vremena. Sa svakom novom generacijom sve je manje onih koji imaju direktna iskustva iz rata, i sve su manje prisutni ti sadržaji u razgovorima. Selma navodi da se danas sve manje priča o tome. *Sada više niko to ni ne spominje, evo ne znam kako ste vi to željeli čuti o tom Drugom svjetskom ratu, inače to više niko ni ne pita. ... Kažem vam da to niko nikada ne spominje i ne tiče se nikoga to.* I Edin ima sličan utisak: *Vrlo rijetko, sve manje i manje se priča o svemu što je u prošlosti.* Postoji i žal za izgubljenom i razorenom zajednicom. Eldar vidi pokušaj oživljavanja ideala tradicionalne zajednice kao mogućnost očuvanja sećanja u zajednici. *Naredne generacije bi trebale da se druže odmalena da bi se sačuvalo to. Da idu skupa od prvog razreda osnovne škole, da se poštuju, da se igraju skupa i odgajaju se u zdravom domu. Ali nažalost zapostavljeno je sve.*

Šta treba da se pamti

Amina odgovara zbog čega je potrebno da zajednica ne zaboravi. *Trebalo bi da se zna šta su radili Romima. Nek se zna šta smo sve prošli mi Romi, evo i sad je teška situacija, a kamoli tad.* „Da se ne ponovi“ je čest motiv koji ispitanici navode. Budućim generacijama Medina poručuje da je diskriminacija pogrešna i pogubna, i da *treba da zapamte da su svi ljudi jednaki i svi treba da budu ko jedno i da nikada ne bude rata, to treba da zapamte buduće generacije. Da ne bude ubistava i svega. Sve što su pojedinci i zajednica preživeli treba preneti novim generacijama zbog straha koji su preživeli i mržnje koju su pretrpeli. Amar dalje kaže da zajednica treba da zapamti kako su Rome mučili, kako su preživljavali, kako su ih vodili, nisu se nikada vratili. To je strašno, ali i sada nije ništa bolje. Sabina dodaje: Treba da se zna koliko je Roma nastradalo, šta su radili, mučili, ubijali, i da se priča o tome i zašto su radili to najviše Romima. Alma kaže da ratovi inače nemaju koristi za običnog čoveka. Trebaju znati da rat ne vodi ničemu, samo upropaštava sve. I ovaj rat što je bio, bio je samo za fotelju, samo nas je opet unazadilo.*

Često se pominje da je neophodno da ostanu sećanja na ljude koji su stradali, da se ne zaborave. Selma upravo to vidi kao veoma značajno, ali istovremeno izražava i skepsu. *Mislím da je bolje da se ta dešavanja sačuvaju i da se priča nekad o tome. Ako ne znamo za njihove kosti dobro je da se barem njihova imena spominju i njihova djela, a ne da se prešuti.. To je teško jer niko nije za to zainteresovan.*

Kako treba da se sačuva

Nema mnogo predloga na koje bi načine zajednica mogla da se seća. Većina pominje ili institucije ili porodicu kao releje sećanja. Ideje o tome ko i na koji način treba da brine o ovome uglavnom su maglovite, neodređene. Edin smatra da ne treba samo institucije da se bave time. *Svi mi, ne samo institucije nego i mi, sami Romi. Ne*

možemo kriviti uvijek samo druge i mi trebamo da imamo interes o tome. Ali kada je reč o načinu, on smatra da je potrebno da prenosi svak svome ko je šta preživio? Alma predlaže nešto konkretnije. Potrebno je raditi organizovano na edukaciji mladih, koji nemaju dovoljno ni informacija ni znanja o tim bitnim istorijskim periodima. Romska zajednica treba da sačuva sjećanja, treba da okupe omladinu i da im pusti neke filmove, da im pričaju, da djeca nešto znaju, oni ništa ne znaju. Mi smo u školi svake godine imali filmove i to sve. Sada ništa nema, kako će to dijete da zna. Prije puna škola bude, sala bude puna. Nažalost ima i onih, koji poput Lamije, smatraju da je prenošenje unutar porodice jedini način da se to uradi jer i dalje postoji strah od pričanja u javnosti. Treba da zapamte u vezi svega, straha, mržnje, svega. U krugu porodice da ostane, da se nastavi pričati i dalje, jer se boje pričati na drugim javnim mjestima. Treba da se sačuva što se dešavalo i da se širi sa koljena na koljeno.

Institucionalno sećanje

Odnos prema državi. Većina ispitanika izražava stav da država nedovoljno pokazuje interesovanje i inicijativu u očuvanju sećanja na stradanja tokom rata, a posebno stradanja Roma. U svojim odgovorima upućuju veoma oštre kritike na račun političara i ocene da država nije adekvatno angažovana. Lejla kaže da ljudi u institucijama imaju pogrešne prioritete. *Valjda bi trebala država, ali ništa od toga jer nije to nikome u interesu. Da šta ima da zarade, odma bi ih sve interesovalo, ali ovako niko ništa.* Još oštija je Elma ... *to bi trebalo ovi đubradi, političari jer ja nemam snagu nemam moć, jer ovi političari, to su smeće, njima će Bog suditi.* Postoji izražena skepsa prema sposobnosti države da adekvatno brine o pitanjima kolektivnog sećanja, kao i osećaj da političari nisu posvećeni tim pitanjima.

Istovremeno, prisutan je zahtev za kontinuiranim angažmanom institucija u očuvanju sećanja, i to kroz stalni a ne samo povremeni

angažman. Poziva se na stalnu brigu i podršku romskoj zajednici o kojoj priča Adnan. *Čim se ukaže kakva prilika da je borba za život sve institucije bi trebale povesti malo više računa o romskoj zajednici. Trebaju sve institucije da pričaju o ovome čim se ukaže prilika, ne samo kada je dan Roma, nego uvijek. Jer i mi smo dio društva, i mi doprinosimo ovom društvu, mi smo rođeni ovdje i mi treba da smo svi isti.*

Škola. Ispitanici uglavnom navode da se tokom školovanja nisu upoznali sa istorijom stradanja Roma jer su znanja o ratu dobijali bez posebnog fokusa na Rome. Haris kaže da se pričalo o stradanjima tokom Drugog svetskog rata u školi, ali da Romi nisu bili posebno izdvajani. *Pričala je to učiteljica nama u školi o stradanju svih ljudi, ne samo o Romima.* Alma kaže da se ratu posvećivala pažnja nekada i kroz organizovano gledanje filmova. *Mi smo u školi svake godine imali filmove i to sve. Puna škola bude, sala bude puna.* Adnan smatra da današnje generacije tome ne posvećuju dovoljno pažnje u školi. *Ja sam bio ta generacija gdje se spominjalo to u školama. Na času istorije se spominjalo.* Nermina je jedina ispitanica koja kaže da je u školi imala prilike da sazna više o stradanju Roma. *U školi se pričalo o stradanju Roma i povremeno se govorilo kada se sastanemo u društvu. Pričali su nam nastavnici o tome u školi.* Merima, za razliku od njih, kaže da je to bila tabu tema o kojoj se nije pričalo. *U školi sam ja prva generacija posle rata bila, u školi uopšte to nisam učila. Ako se krene nešto o tome, odma učitelj te išiba, izudara. Kada je film snimljen o Kozari, tada se moglo nešto to pogledati. Sve je bilo zabranjeno.*

O stradanjima Roma nijedan ispitanik nije nikada govorio u javnosti. Nikada nisu imali prilike da podele svoja saznanja na javnim skupovima ili učestvuju na času istorije u lokalnoj školi.

Institucije kulture. Ispitanici gotovo da uopšte nisu spominjali institucije kulture, ni muzeje kao mesta sećanja. Osim Jasenovca, kao stratišta na koja su odlazili tokom školovanja, samo je Ramiz rekao da ko god da se stara, to treba da nastavi

da radi jer je prisutan revizionizam u istoriji zbog čega *samo je bitno da se neko toga seća. Najbolje je što postoje ti stari muzeji, oni negdje pišu o tome, evo sad i knjige historije u školama stalno mijenjaju.* Ni odnos prema spomenicima nije drugačiji. Tek jedan ispitanik, Edin, prepoznaje potrebu da se podigne svest o romskim žrtvama kroz izgradnju novih spomenika. *Možda da se u svaku romsku zajednicu napravi po jedna spomen ploča sa nekim natpisom ili nešto slično.* Medina smatra da bi bilo dobro da se napiše posebna knjiga koja bi istorijski prikazala stradanja Roma. *Da je bio neko da napiše knjigu jer su maltene Romi svi bili nepismeni i nije imao ko pisati a da je bilo pismenih ljudi, napisala bi se knjiga. Ni sada nije kasno, može se napisati neka knjiga da bude to uspomena vječna.*

Mirsad i Ramiz ipak smatraju da se na ovom polju nešto menja u poslednje vreme; Mirsad kaže da je *zadovoljan što bilo ko drugi spominje i obilježava*, dok Ramiz smatra *da su počeli intenzivnije to obilježavati, što mi je zadovoljstvo, a nije mi drago nego žalosno.*

Diskusija o rezultatima

KO SE SEĆA I ZBOG ČEGA?

Lična sećanja na događaje iz Drugog svetskog rata su ograničena, posebno kod ispitanika koji su tada bili deca. Ispitanici dele fragmentarna sećanja na strahote rata: rovove, masovna ubistva, bežanja i traumatične događaje. Neki su bili svedoci streljanja civila, dok su drugi bili deca i nisu bili svesni težine situacije. Ispitanici često dele emotivne reakcije, od straha i nerazumevanja do teških trauma. Sećanja obuhvataju i napuštanje domova, gubitke rođaka i pokušaje preživljavanja. Nostalgija za vremenima pre rata, zajedništvo i solidarnost u teškim trenucima takođe su prisutni u sećanjima, a istovremeno se naglašava nemoć zajednice da spreči ljudska stradanja od ratnog nasilja i zla.

Druga generacija nosi sećanja na stradanje civila u Drugom svetskom ratu zahvaljujući pričama svojih roditelja. Prema njihovim svedočenjima, mnogi su izgubili članove porodice u logorima ili tokom ratnih sukoba, dok su neki preživeli zahvaljujući skrivanju ili bekstvu. Priče o mučenjima, ubistvima i prisilnom odlasku u logore ostavljaju snažan utisak na drugu generaciju. Svedočenja o stradanjima ustaškog terora, posebno u Jasenovcu, govore o brutalnim događajima, gubicima bližnjih, ali i o hrabrosti pojedinaca koji su se trudili da zaštite svoje najmilije. Silovanja žena, maltretiranje i zarobljeništvo dodatno su doprineli složenosti trauma koje su pretrpeli. Materijalni gubici su takođe značajni: mnogi su izgubili dom, zemlju, stoku i ličnu imovinu. Prinudna seljenja, izbeglištvo i pljačke ostavljaju trajne tragove u životima preživelih.

KAKO SAČUVATI SEĆANJA?

Predmeti iz lične i porodične prošlosti (fotografije, porodični predmeti, i sl.), zajedno sa sećanjima i emocijama koje ih prate, imaju nezaobilaznu ulogu u očuvanju sećanja pojedinaca i zajednica. Oni povezuju prethodne generacije sa sadašnjim i predstavljaju simbolički most, ali i svedočanstvo o događajima iz prošlosti. Povezivanje tih predmeta i porodičnih sećanja sa institucionalnim znanjem (iz knjiga, udžbenika, i dr.) i institucionalnim sećanjem koje je vidljivo u muzejima i arhivima prevazilazi pojedinačno i idiosinkratično, i stvara uslove za kolektivno i transgeneracijsko dugotrajno sećanje. Saradnja između porodica i institucija ne samo što olakšava stvaranje sveobuhvatnije i inkluzivnije istorijske priče, već i podstiče osećaj zajedničkog razumevanja. Aktivno uključivanje zajednice u deljenje njenih memorabilija s institucijama služi dvostrukoj svrsi. Ne samo što doprinosi izgradnji nijansirane i autentičnije priče o iskušenjima pojedinaca, porodica i zajednica već i podstiče osećaj kolektivne odgovornosti u očuvanju kulturne baštine. U tom zajedničkom procesu, muzeji nisu samo čuvari

artefakata, već dinamične platforme za dijalog, gde se različite perspektive prikupljaju, povezuju, suočavaju i preispituju u skladu sa novim nalazima i iskustvima.

ZNAČAJ ZAJEDNICE?

Ispitanici ukazuju na značaj usmene tradicije, gde stariji članovi zajednice dele svoja iskustva iz ratnog perioda tokom različitih neformalnih okupljanja. Međutim, s vremenom, ta praksa postaje sve ređa zato što novije generacije imaju manje direktnih iskustava iz rata i zato što se značaj Drugog svetskog rata promenio nakon građanskih ratova devedesetih.

Jedan od predloženih načina čuvanja sećanja je organizovanje poseta mestima stradanja, poput Jasenovca, koje je nekad bilo deo redovnih praksi udruženja Roma. Ipak, izazovi s kojima se suočava romska populacija danas često pretežu nad potrebom da se očuva sećanje na prošle događaje. Udruženja građana imaju ulogu u čuvanju sećanja, ali se istovremeno ističe hitna potreba za rešavanjem aktuelnih problema zajednice.

Kako bi se sećanja održala, važno je naglasiti značaj obrazovanja mladih. Ispitanici sugerišu na organizovanu edukaciju koja bi uključivala filmove i priče o istorijskim događajima. Postoji, doduše, i oprez – naime, neki smatraju da o osetljivim temama treba razgovarati pre svega unutar porodice, izbegavajući javne diskusije zbog straha od potencijalnih posledica.

ZNAČAJ INSTITUCIJA?

Institucije su, uz porodicu, prepoznate kao ključni mehanizmi za očuvanje istorijskog sećanja kroz generacije. Nažalost, ispitanici nisu zadovoljni trenutnim stanjem te smatraju da ima mnogo prostora da se stvari pokrenu i unaprede. Većina ispitanika upućuje oštru kritiku državi zbog nedovoljnog interesovanja i nedostatka

inicijative u očuvanju sećanja na stradanja Roma tokom rata. Političari su meta oštrih ocena, smatra se da imaju pogrešne prioritete, a postoji i izražena skepsa prema sposobnosti države da se adekvatno brine o pitanjima kolektivnog sećanja. Ispitanici ukazuju na to da se u školama ne posvećuje posebna pažnja istoriji stradanja Roma. Uočeno je odsustvo te teme u nastavnom planu, s retkim izuzecima kad su pojedinci imali priliku da saznaju više o stradanju Roma. Zato je potrebno raditi na promeni sadržaja školskih programa koji bi na različite načine mogli da obuhvate i temu stradanja Roma u Drugom svetskom ratu.

Osim Jasenovca kao kulturnog spomenika, ispitanici retko pominju institucije kulture, muzeje i druge spomenike kao mesta sećanja na stradanja Roma, što ukazuje na nedovoljnu prisutnost te problematike unutar lokalnih zajednica. Tek poneki pojedinci izražavaju potrebu za novim pristupom, poput izgradnje spomenika ili pisanja posebnih knjiga koje bi istorijski prikazale stradanja Roma. Zato je neophodno raditi na jačanju lokalizovanog istorijskog sećanja na stradanje i okupljanju zajednica oko posebnih javnih manifestacija, institucija, mestâ sećanja i spomenika.

Reference

- Albvaš Moris, „Kolektivno i istorijsko pamćenje“, *Reč*, časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja, 1999.
- Assmann Aleida, „Memory, Individual and Collective“, u Robert E. Goodin & Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. Oxford University Press, 2006.
- Assmann Jan, *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, str. 5–6.
- Colvin, Christopher J. „Purity and planning: Shared logics of transitional justice and development.“ *The International Journal of Transitional Justice* 2.3 (2008): 412–425.
- European Parliament, 2005a. The Holocaust, anti-Semitism and racism. European Parliament resolution, P6_TA(2005)0018, 27 Jan.
- European Parliament, 2005b. Roma in the European Union. European Parliament resolution, P6_TA(2005)0151, 28 April.
- Freeman Mark, Šta je tranziciona pravda, Fond za otvoreno društvo, Forum za tranzicionu pravdu, april 2007.
- Gazzola, Michele, and Tove Malloy. The Aspect of Culture in the Social Inclusion of Ethnic Minorities: Evaluation of the impact of inclusion policies under the Open Method of Co-ordination: Assessing the Cultural Policies of Six Member States of the European Union. (2006).
- Halbwachs Maurice, *On Collective Memory*. Ed. Lewis A. Coser. Chicago and London: Chicago University Press.
- Hayner, Priscilla B. *Unspeakable truths: Confronting state terror and atrocity*. Psychology Press, 2002.
- Hirsch Marianne, *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*, Harvard University Press, 1997.
- Hirsch Marianne, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2012.
- Hirsch Marianne, „The Generation of Postmemory“, *Poetics Today* 29:1, 2008.

- Hoffman Eva, *After Such Knowledge: Memory, History, and the Legacy of the Holocaust*. New York: Public Affairs, 2004.
- Tanja Jakobi, Dragan Stanojević i Dejan Marković, D., *Stari Romi i Romkinje između tranzicione i socijalne pravde*, Beograd: Forum Roma Srbije, 2021.
- Kuljić Todor, *Kultura sećanja*, Čigoja štampa, Beograd, 2006.
- Lisa J. Laplante, „Just Repair“, *Cornell International Law Journal*, Volume 48, Issue 3 (2015), dostupno na SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2450749>
- Pham, Phuong, Patrick Vinck, Eric Stover, Andrew Moss, Marieke Wierda, and Richard Bailey. *When the war ends. A Population-Based Survey on Attitudes about Peace, Justice and Social Reconstruction in Northern Uganda*. New York and Berkeley: International Center for Transitional Justice and Human Rights Center (2007).
- Portelli Alessandro, *Foreword in Family memory, Practices, Transmissions and Uses in a Global Perspective*, Routledge, Ed. by Radmila Švaričková Slabáková, 2021.
- Robins, Simon P., „Live as Other Kenyans Do: A Study of the Reparative Demands of Kenyan Victims of Human Rights Violations.“ (2011): 2012.
- Tomanović Smiljka i Suzana Ignjatović, „Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja“, u *Mladi zagubljeni u tranziciji*, ur. Nikolić, Milan, Mihajlović, Srećko, Beograd: CPA, 2004.
- Van Baar, Huub, „Cultural policy and the governmentalization of Holocaust remembrance in Europe: Romani memory between denial and recognition“, *International Journal of Cultural Policy*, 17.1 (2011): 1–17.
- Vinck, Patrick, and Phuong Pham, „Ownership and participation in transitional justice mechanisms: A sustainable human development perspective from eastern DRC“, *The International Journal of Transitional Justice* 2, no. 3 (2008): 398–411.

Bibliografija istorijskih tekstova

Stradanje Roma u Beogradu u Drugom svetskom ratu 1941–1944.

Бен Х. Шепард, Терор на Балкану. Немачка војска и партизански начин ратовања, превела с енглеског Алиса Кољеншић Радић,

Београд: Магелан Прес, 2014

Бојан Димитријевић, Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1944, Београд: Институт за савремену историју, 2011.

Бранислав Божовић, Специјална полиција у Београду 1941–1944, Београд: Српска школска књига, 2003.

Бранислав Божовић, Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944, Београд: Српска школска књига, 2004.

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Christopher R. Browning, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution*, Revised Edition, New York–London: Holmes & Meier, 1991.

Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945, Peter Longerich unter Mitarbeit von Dietrich Pohl, München–Zürich: Piper, 1989,

Dieter Pohl, *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*, 2. Auflage, München: R. Oldenbourg Verlag, 2009.

Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu: istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka*, Beograd: Rominterpress, 2009.

Драган Цветковић, *Ог Тојовских шуја го Сајмишиа. Кванти-тајивна анализа Холокаусиа у окупираној Србији*, Београд: Музеј жртва геноцида, 2020.

Драгољуб Јовановић, Медаљони, књига 3, Београд: Службени гласник, 2008.

Драган Милошевић, Библиографија радова о страдању Рома у Другом светском рату на територији Југославије, Београд: Музеј жртва геноцида, 2020.

Evica Micković, Milena Radojčić (priř.), *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd–Banjica (1941–1944)*, tom 1–2, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.

Jaša Almuli, *Jevrejke govore*, Beograd: Signature, 2005.

Jovanka Veselinović, „Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema

naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini“, *Zbornik 6*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1992.

Mark Mazover, *Mračni kontinet, Evropa u dvadesetom veku*, prevod sa engleskog Aleksandra Radosavljević, Beograd: Arhipelag, 2011.

Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Милан Кољанин, „Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941–1942“, *Историја 20. века*, 1 (2003)

Milan Koljanin, „The Last Vojage of the 'Kladovo transport' / „Poslednje putovanje 'Kladovskog transporta““, *Kladovo transport/The Kladovo Transport*, Zbornik radova sa okruglog stola, Beograd 19. oktobar 2002, Beograd: 2006, 79–82.

Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 3 (2011), 143–156.

Милан Кољанин, „Логори у Топовским шупама на Аутокоманди у Београду“, *Годишњак прага Београда*, књ. LXVIII, 2021.

Milan Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991.

Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Beograd: FPI, 2014.

Milovan Pisari, „Fragmenti Holokausta u Beogradu“, *Zbornik 10*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2015.

Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006.

Pavle Minh, „Četiri godine pod senkom smrti, Mi smo preživeli“...3, *Jevreji o Holokaustu*, Aleksandar Gaon (ur.), Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2005.

Радосав Туцовић, Драги Јовановић и генерал Мајснер на челу полиције у окупираној Србији. Анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији 1941–1944, Београд: Институт за савремену историју, Чигоја штампа, 2022, 147–189.

Richard J. Evans, *The Third Reich at War 1939–1945*, London: Allen Lane, 2008

Сол Фридлендер, Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939–1945, превела с енглеског Миљана Протић, Београд: Завод за уџбенике, 2013.

Venceslav Glišić, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944, Београд: Рад, 1970, 82.

Walter Manoschek, „Serbien ist judenfrei“. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42, München: R. Oldenbourg Verlag, 1993.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom. I, knjiga 1, *Borbe u Srbiji*, Београд: Војноисторијски институт Југословенске армије, 1949.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XII, knjiga 1, *Dokumenti Nemačkog rajha 1941*, Београд: Војноисторијски институт, 1973.

Наша борба, бр. 8, 26. октобар 1941.

Ново Време, бр. 9, 24. мај 1941.

Ново Време, бр. 10, 25. мај 1941.

Ново Време, бр. 19, 3. јун 1942.

Ново Време, бр. 29, 15. јун 1941.

Ново Време, бр. 33, 19. јун 1941.

Ново Време, бр. 81, 7. август 1941.

Ново Време, бр. 134, 8. октобар 1941.

Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Serbien / Лист уредаба Војног заповедника у Србији, бр. 5, Београд, 22. мај 1941.

Лист уредаба, бр. 8, Београд, 31. мај 1941.

Лист уредаба, бр. 9, Београд, 4. јун 1941.

Службене новине, бр. 117, 21. октобар 1941.

Arhiv Jugoslavije, fond 110.

Istorijski arhiv Beograda, Fond Opština grada Beograda i Fond Uprava grada Beograda

Muzej žrtava genocida, lični fond Branislava Božovića

Kultura sećanja bez pamćenja: niški Romi i Holokaust

Agencija Rudnik, 10. 11. 1941.

Arthur de Gobineau, *Essai sur l'inégalité des races humaines*, P. Belfond, Paris, 1853.

Branko Lazarević, *Senke osnova*, u: Branko Lazarević, *Sabrana dela*, knjiga IV, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.

Christian Gerlach, *Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden*, WerkstattGeschichte 18 (1997), Ergebnisse Verlag, Hamburg.

Das Protokoll der Wannsee-Konferenz, 20. Januar 1942.

Dokica Jovanović, „O rasizmu u našoj kulturi“, u: Mladen Lazić i Slobodan Cvejić (prir.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, zbornik, Filozofski fakultet, Beograd, 2013, str. 332–347.

Dokumente NOKW – 905, in: Bundesarchiv Koblenz – Außenstelle Potsdam – Film-Nr. 44 301. U: Wolfgang Wippermann, „Antiziganismus – Entstehung und Entwicklung der wichtigsten Vorurteile“, *Zwischen Romantisierung und Rassismus, Sinti und Roma 600 Jahre in Deutschland*, redaktion: Karl-Ulrich Templ, Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg, Stuttgart, 1998.

Donald Kenrick, *Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies)*, The Scarecrow Press, Lanham, Toronto, Plymouth, 2007

Đorđević B. Dragoljub i Dragan Todorović, *Javor iznad glave – Klasična vera i romsko-pravoslavna seoska groblja*, Komrenski sociološki susreti, Niš, 1999. str. 51.

Dragoljub B. Đorđević i Dragan Todorović, *Zajde Badža*, Kultura, 103–104, 2002.

Dragoljub B. Đorđević, *Serbian Roma Sufferings in the Second World War: Religiological Indications and Smaller Romological Precious Contribution*, u: *Culture in the Processes of Development, Regionalization and Euro-Integration of the Balkans*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Institut za sociologiju, Niš, 2003.

Dragoljub Ž. Mirčetić, *Ozrenski NOP odred 1941–1943*, Narodne novine, Niš, 1979.

Enciklopedija Niša, knjiga *Istorija*, Gradina, Niš, 1995.

Enciklopedija Niša, knjiga *Priroda, prostor, stanovništvo*, Gradina, Niš, 1995. str. 14–15; *Enciklopedija Niša*, knjiga *Istorija*, Gradina, 1995.

Houston Stewart Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, F. Bruckmann, München, 1899.

Ian Hancock, *Responses to the Porrajmos (The Romani Holocaust)*, u: *Is the Holocaust Unique?*, Alan Rosenbaum (ed.), The Westview Press, Boulder, 1995.

Ilija Malović, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka“, *Sociologija*, Beograd, 1, 2008.

Jovan Ćirić, „Prilog o poreklu i prošlosti Roma u Nišu i niškom kraju“, *Nissa*, 3–4, 1991.

Karola Fings, *A ‚Wannsee Conference‘ on the Extermination of the Gypsies? New Research Findings Regarding 15 January 1943 and the Auschwitz Decree*, *The Journal of Holocaust Research*, Haifa, 27 (2013)

Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Forum za primenjenu istoriju, Beograd, 2014.

Miroslav M. Milovanović, *Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, ISI/OO SUBNOR Niš/NN, Niš, 1983.

Miroslav M. Milovanović, *Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, ISI/OO SUBNOR Niš/NN, Niš, 1983.

Надежда Деметер, Николай Бессонов, Владимир Кутенков, *История цыган: новый взгляд*, Издательско-полиграфическая фирма „Воронеж“, Воронеж, 2000.

Novo vreme, 15. 3. 1942.

Novo vreme, 28. 5. 1941.

Ovaj život, poklonjen mi je, dokumentarni film o niškim Romima u vreme Drugog svetskog rata, scenario: Đokica Jovanović, režija: Đokica Jovanović i Damir Barčić, produkcija RTV Nišava, Niš, 2007.

Staniša Brkić, *Ime i broj*, Muzej žrtava genocida, Beograd i Spomen-muzej „21. oktobar“, Kragujevac, 2020.

Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji – Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, preveli Agnes Eremija, Andra Mošić, Ana i Teodor Kovač, Službeni list SRJ, Beograd, 2007.

Istorijski arhiv Niš

Stradanje roma u Kragujevcu 1941. godine sa osvrtom na kulturu sećanja na kragujevački oktobar

Brkić, Staniša. *Ime i broj*. Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 2007.

Čulinović, Ferdo. *Okupatorska podela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.

Đurić, Rajko i Miletić, Antun. *Istorija holokausta Roma*. Beograd: Politika, 2008.

Glišić, Venceslav. *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Rad, 1970.

Ilić, Rozarija i Ilić, Emilija. *Običaji i tradicija Roma Kragujevca*. Kragujevac: Romski informativni centar, 2002.

Jorgić, Kristina. *Susedi kojih više nema: stradanje Roma u Kragujevcu oktobra 1941. godine*. Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 2018.

Kanic, Feliks. *Srbija, zemlja i stanovništvo*, knj. I. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986.

Koljanin, Milan. *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Kres, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Pisari, Milovan. *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*. Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014.

Popović, Nikola. *Koreni kolaboracionizma*. Beograd: Narodna knjiga, 1984.

Radovanović, Boriša. *Stari Kragujevac*. Kragujevac: Krug, 1996.

Slijepčević, Đoko. *Istorija Jugoslavije uoči i za vreme Drugog svetskog rata*. Minhen: Iskra, 1978.

Stambolija, Nebojša. *Srpska državna straža 1942–1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju Srbije, 2021.

Vukanović, Tatimir. *Romi (Cigani) u Jugoslaviji*. Vranje: Štamparija Nova Jugoslavija, 1983.

Milosavljević, Goran. „Kragujevac 1941. godine – život pod okupacijom (2. deo)“. *Šumadijski anali*, 5, (2009), 127–159.

Stepanović, Slavko. „Mogućnost istraživanja prošlosti romske nacionalne manjine u arhivima – primer Istorijskog arhiva Šumadije Kragujevac“. *Šumadijski anali*, 12, (2022), 225–226. (cyrilic)

Davidović, Jelena. „Izgradnja i uređenje memorijalnog prostora Spomen-parka“. *Spomen-park „Kragujevački oktobar“ (1953–2016)*, grupa autora, Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 2016, 49–103.

Dimić, Ljubodrag i Ristović, Milan. „Uvodna studija“. *Logor Banjica: Logoraši, Knjige zatočenika koncentracionog logora Banjica (1941–1944)*, tom I, ur. Branka Prpa, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009, 9–49.

Jorgić Stepanović, Kristina. „(Ne)zaboravljene žrtve: stradanje Roma u Kragujevcu 21. oktobra 1941. godine“. *Srbija 1941. godine*, ur. Kristina Jorgić Stepanović i Nenad Antonijević, Kragujevac i Beograd: Spomen-park „Kragujevački oktobar“ i Muzej žrtava genocida, 2023, 13–38.

Stojanović, Aleksandar. „Strahinja Janjić i Srpski Gestapo“. *80 godina od izbijanja Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije i stradanja grada Kragujevca*, ur. D Mitar Tasić i Lela Vujošević, Kragujevac: Centar za naučnoistraživački rad Srpske akademije nauka i umetnosti, 2021, 261–287.

Vuletić, Aleksandra. „Živeti u Kragujevcu“. *Prestoni Kragujevac*, ur. Predrag Ilić, Kragujevac: Društvo istoričara Šumadije, 2019, 97–167.

Lajbenšperger, Nenad. „Žrtve Drugog svetskog rata u politici jugoslovenske države (1945–1980)“. *Doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2019. (cyrilic)

Autorizovani tekst intervju sa Ljubinkom Stepanovićem, u posedu autora, jun 2023.

Svetlost: list Narodnog fronta Šumadije.

Službeni glasnik SRS.

Arolsen Archive, Registrations and Files of Displaced Persons, Children and Missing Persons, Personal file of Jovanović Tihomir, born on 17-Oct-1902, URL: <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/79237663?s=tihomir%20jovanovic&t=2881469&p=0>

Istorijski arhiv Šumadije Kragujevac. Zbirka Matičnih knjiga venčanih Crkve silaska sv. Duha (1900).

Istorijski arhiv Šumadije Kragujevac. Poglavarstvo grada Kragujevca (1941–1944).

Stradanje Roma u Novom Sadu za vreme Drugog Svetskog Rata

Zbornik *Na putu ka istini*, Vojvođanska Akademija nauka i umetnosti, 2008.

Glavni izvršni odbor Autonomne pokrajine Vojvodine, *Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941–1944* Knjiga I, Novi Sad 1946.

Zvonimir Golubović, *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*, Istorijski muzej Vojvodine, Novi Sad 1992.

Zbornik *Politička upotreba prošlosti istorijskom revizionizmu na post jugoslovenskom prostoru*. Samardžić, Bešlin, Milošević, ur. AKO Novi Sad, 2013.

Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, 1996.

Ladislav Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941–1945*, ISI, Beograd, 1988.

Zvonimir Golubović, *Šarvarska golgota 1941–1945*, Novi Sad, 1995.

Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Forum za primenjenu istoriju, Beograd, 2014.

Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1937–1941*, tom II, str. 87, Vojnoizdavački zavod Beograd, 1982.

Zvonimir Golubović, Mila Čobanski, Živan Kiumanov, *Novi Sad u Ratu i Revoluciji* knj.1, Institut za izučavanje istorije Vojvodine Edicija „Vojvodina u borbi“, Novi Sad, 1976.

Aleksandar Veljić, *Racija: zaboravljeni genocid*, Methaphysica, 2007.
Srbi i Mađari sa dve strane promenljive granice 1941–1948, Mađarska akademija nauka, Filozofski istraživački centar, Istorijski institut, Budimpešta, 2016.

Život i stradanje Roma na području Usore i Soli u Dugom svjetskom ratu

E-priručnik „Romi u NDH“

Prilozi br. 49 – Adnan Jahić „Muslimanske rezolucije 1941.“

Muhamed Hadžijahić, Muslimanske rezolucije iz 1941. godine, Zbornik radova „1941. u istoriji naroda BiH“, Sarajevo 1973., str. 278.

Građa – Gračanički glasnik 34/17, str. 115.

Kultura pamćenja zaboravljenih romskih žrtava u 2. Svetskom ratu, dr Dragoljub Acković

Katalog „Romi – narod vatre i slobode“, Dejan Ćosić

Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford: Stanford University Press,

Karić Enes, Spahić Mustafa, *Nasuprot zlu: muslimanske rezolucije iz 1941. Zajednička izjava iz 2015.* Sarajevo: El-Kalem, 2019.

Stradanje Roma u Bosanskogradiškom srezu tokom Drugog svjetskog rata

Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду, Београд 1927.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Dokumenta, Knjiga III, Beograd – Jasenovac: Narodna knjiga

Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Romsko nacionalno vijeće, 2016.

Душан Лукач, *Босанска Градишка и околина у Другом светском рату*, у Бајо Кривокапић, Историја Босанске Градишке

Ђорђе Микић, Народна историја Градишке – мали Београд, Градишка: Завичајни музеј Градишке, 2020.

Gojko Šerbula, *Masovno stradanje djece u gradiškom Potkozarju*, u Vladimir Lukić (ur.), *Zločini genocida nezavisne Države Hrvatske na Kozari i Potkozarju u Drugom svjetskom ratu*, zbornik radova sa okruglog stola, Banja Luka: udruženje „Jasenovac-Donja Gradina“, 2012.

М. Радонић, *Убисѝво ѝрвоѝ усѝаше у Лујевчу ѝољу, у Козара у НОР-у*, Београд: 1971, књига I

Милан Вукманновић, *Друшѝво и ѝриврега од 1918. до 1941*, у Бајо Кривокапић (ур.), *Историја Босанске Градишке и њене околине, од најстаријих времена до 1985. године*, Градишка: општина Градишка, 2008.

Небојша Иваштанин (ур.) *Жртве усташко – нацистичког геноцида 1941–1945. године са подручја општине Градишка/Босанска Градишка*, Градишка: општина Градишка, 2020.

Senija Milišić, „Stradanje Roma prema Zemaljskoj komisiji za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1944–1947)“, u *Arhivska praksa*, god. 20/2017, Tuzla, 2017.

Globus, 20. оѝујак 2015.

Hrvatski narod, br. 111, 5. јун 1941.

4. JUL, 4. avgust 1970.

Вечерње новости, 12. јул 1970.

Statistika mjesta i pučanstva BiH, Sarajevo 1880.

Arhiv Zavičajnog muzeja Gradiške

Arhiv Bosne i Hercegovine

Arhiv Republike Srpske

<https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Masic-Utvrđiti-da-li-je-u-Gradiski-pokopano-700-Roma/112450>

Podaci o ispitanicima i ispitanicama

Jedan broj ispitanika je tražio da ostane anoniman i u tim slučajevima su korišćena druga (izmišljena) imena. Promenjena imena data su u kurzivu i podebljana.

Tabela 1A. Imena i mesto ispitanika koji su učestovali u istraživanju

Ime	Mesto	Ime	Mesto
Nadežda	Kragujevac	Mirsad	Bosna i Hercegovina
Zagorka	Kragujevac	Ramiz	Bosna i Hercegovina
Stevan	Kragujevac	Selma	Bosna i Hercegovina
Ružica	Kragujevac	Edin	Bosna i Hercegovina
Stevan	Kragujevac	Lejla	Bosna i Hercegovina
Đorđe	Kragujevac	Amina	Bosna i Hercegovina
Svetlana	Kragujevac	Elma	Bosna i Hercegovina
Slavica	Kragujevac	Dino	Bosna i Hercegovina
Milutin	Kragujevac	Sabina	Bosna i Hercegovina
Saša	Kragujevac	Amar	Bosna i Hercegovina
Ljubiša	Kraljevo	Medina	Bosna i Hercegovina
Boban	Kraljevo	Merima	Bosna i Hercegovina
Aleksandar	Kraljevo	Lamija	Bosna i Hercegovina
Krstina	Kraljevo	Nermina	Bosna i Hercegovina
Selvinaz	Kraljevo	Faruk	Bosna i Hercegovina
Zagorka Nada	Kraljevo	Eldar	Bosna i Hercegovina
Milica	Kraljevo	Haris	Bosna i Hercegovina
Dobrislav	Kraljevo	Adnan	Bosna i Hercegovina
Jevrem	Kraljevo	Samir	Bosna i Hercegovina
Paun	Kraljevo	Emir	Bosna i Hercegovina
Enderi	Bor	Tarik	Bosna i Hercegovina
Kadrija	Bor	Kemil	Bosna i Hercegovina
Petar	Bor	Alma	Bosna i Hercegovina
Selima	Bor	Mirzeta	Bosna i Hercegovina
Hamza	Bor	Branko	Bosna i Hercegovina
Mevljuda	Bor	Milena	Bosna i Hercegovina

Ime	Mesto	Ime	Mesto
Igbal	Bor	Slavka	Bosna i Hercegovina
Terezija	Bor	Ruška	Bosna i Hercegovina
Zejna	Bor	Slobodan	Bosna i Hercegovina
Ramadani	Bor	Mira	Bosna i Hercegovina
Osman	Bor		
Nuna	Bor		
Seljatin	Bor		
Vaska	Novi Sad		
Salji	Novi Sad		
Đemailj	Novi Sad		
Dževat	Novi Sad		
Rahman	Novi Sad		
Goran	Novi Sad		
Danka	Novi Sad		
Milovan	Novi Sad		
Sladana	Novi Sad		
Branko	Novi Sad		
Tomislav	Beograd		
Borivoje	Beograd		
Ljubica	Beograd		
Aca	Beograd		
Adem	Beograd		
Ruža	Beograd		
Zorana	Beograd		
Milka	Beograd		
Mikan	Beograd		
Nemir	Beograd		
Dušan	Požarevac		
Dragana	Požarevac		
Miloš	Požarevac		
Dragiša	Požarevac		
Aleksandar	Požarevac		
Snežana	Požarevac		
Predrag	Požarevac		
Slobodan	Požarevac		
Sava	Požarevac		

Ime	Mesto	Ime	Mesto
Živana	Požarevac		
Sinan	Niš		
Jasmina	Niš		
Slobodanka	Niš		
Dobrica	Niš		
Ćamil	Niš		
Marija	Niš		
Zada	Niš		
Bajram	Niš		
Kale	Niš		
Sinan M.	Niš		

Podaci o autorima

Dr DRAGAN STANOJEVIĆ radi kao docent na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Diplomirao je na dve studijske grupe: najpre na Odeljenju za etnologiju i antropologiju, a zatim i na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Doktorat na temu "Oblikovanje novog očinstva kroz prakse očeva u Srbiji" odbranio je 2015. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Njegov rad je izrazito istraživački orijentisan i fokusiran na porodične odnose, mlade i decu, obrazovanje, socijalne nejednakosti i socijalnu integraciju.

Dr MILOVAN PISARRI je istoričar, naučni saradnik u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Član je Upravnog odbora Memorijalnog centra "Staro Sajmište" i predavač Univerzitetskog partnerstva za studije Holokausta Klejms konferencije. U fokusu njegovog rada su Holokaust, genocid nad Romima, antisemitizam i anticiganizam. Objavio je više radova i učestvovao na više međunarodnih projekata o stradanju Roma u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata.

TANJA JAKOBI je istraživačica koja se bavi pitanjima socijalne inkluzije, prekarnosti i diskriminacije ranjivih grupa. Posvećena je rešavanju socijalnih ranjivosti i promovisanju inkluzivnih praksi na tržištu rada. Objavila je niz radova koji se bave položajem romske

populacije, uključujući pitanja socijalne inkluzije, Holokausta i anticiganizma. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a magistrirala je na Baruch College u Njujorku u oblasti ekonomskog novinarstva i javnih politika.

DR MILAN KOLJANIN, radio je u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu kao viši naučni saradnik do penzionisanja. Od 2022. godine zaposlen je u Memorijalnom centru "Straro sajmište" kao rukovodilac Odeljenja za prikupljanje i stručnu obradu građe, istraživačke poslove, biblioteku i arhiv. Oblast njegovog istraživanja su represija i logori u Drugom svetskom ratu, antisemitizam, Holokaust, Samudaripen i genocid nad Srbima u Drugom svetskom ratu. Objavio je četiri monografije (dve u koautorstvu) i nekoliko desetina naučnih članaka.

DR ĐOKICA JOVANOVIĆ, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, Odeljenje za sociologiju (u penziji). Rođen 1952. u Ljubljani, živi u Nišu. Objavio devet knjiga i oko 250 naučnih, stručnih, esejističkih i publicističkih tekstova. Učestvovao u 20 naučno-istraživačkih projekata. Uredio i za objavljivanje pripremio više od 100 publikacija raznih autora.

SLAVKO STEPANOVIĆ, istoričar. Od 2011. stalno zaposlen u Istorijskom arhivu Šumadije u Kragujevcu na poslovima zaštite arhivske građe u arhivu. Autor i koautor brojnih stručnih i tematskih izložbi, stručnih i naučnih radova koji su objavljivani kako u zemlji tako i u okruženju. Dugogodišnji je član Društva istoričara Šumadije.

ZORAN PETAKOV, istoričar. Rođen je u Novom Sadu 1976. godine, gde je odrastao i školovao se. Diplomirao je istoriju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Više od dve decenije aktivista različitih levih pokreta i organizacija. Učestvovao u gotovo svim levičarskim inicijativama i pokušajima organizovanja u 21. veku. Učestvovao

na različitim projektima i konferencijama koje se se bavile temama antifašizma, istorijskog revizionizma i istorije radničkog pokreta. Polja interesovanja: istorija radničkog pokreta u Jugoslaviji, istorijski revizionizam, antifašizam.

TATJANA JOVANOVIĆ, profesor istorije i dugogodišnji volonter i saradnik u UG "Otaharin". Rođena je 1990. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila je Bijeljini, gde danas živi i radi. Studirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gde je diplomirala kao profesor istorije.

BOJAN VUJČIĆ, istoričar. Od 2005. godine zaposlen u JU Zavičajni muzej Gradiška na mestu kustosa, a 2021. je imenovan za direktora pomenute ustanove. Autor više radova i knjiga o prošlosti Gradiške i njene okoline.

FOTOGRAFIJE ISPITANIKA

ŽIVANA JOVANOVIĆ, POŽAREVAC

TOMISLAV STANOJEVIĆ, BEOGRAD

VASKA MORINA, NOVI SAD

ĐEMAILJ MORINA, NOVI SAD

SAVA NEŠIĆ, POŽAREVAC

ZAGORKA DIMITRIJEVIĆ, KRAGUJEVAC

SVETLANA JEVREMOVIĆ, KRAGUJEVAC

IBRAHIM SALKIĆ, BOSNA I HERCEGOVINA

SAKIB ZAHIROVIĆ, BOSNA I HERCEGOVINA

SPOMENIK ROMIMA STRADALIM U DRUGOM SVJETSKOM RATU, PODIGNUT 1970. GODINE U SELU ŽERAVICA

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.322.5(=214.58)(497.11)"1939/1945"

341.322.5(=214.58)(497.15)"1939/1945"

316.75(=214.58)

ROMI i Romkinje u Srbiji i Bosni i Hercegovini : lokalne istorije i sećanja na Drugi svetski rat /
[urednici] Dragan Stanojević, Tanja Jakobi, Milovan Pisari. - Beograd : Forum Roma Srbije, 2024
(Beograd : Digital Art Company). - 301 str. : fotogr. ; 23 cm

Tiraž 100. - Podaci o ispitanicima i ispitanicama: str. 289-291. - Podaci o autorima: str. 292-294. -
Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 277-288.

ISBN 978-86-900647-8-6

- а) Жртве рата -- Роми -- Други светски рат 1939-1945 -- Србија
- б) Жртве рата -- Роми -- Други светски рат 1939-1945 -- Босна и Херцеговина
- в) Култура сећања -- Роми

COBISS.SR-ID 138888969

“Trebalo bi da se napiše neka knjiga, da bi naša pokolenja čitali, da bi znali koga su izgubili, jer faktički naša deca, naši unučići, neće znati uopšte šta se desilo, na primer, sa mojim dedom, ili kako je živela moja baba posle smrti mog dede sa toliko dece.”

Sinan, Niš

“To ne bi bilo loše da se napiše neka knjiga, to bih ja bio zahvalan, recimo, ko bi god napisao tu knjigu u vezi mog dede i o našim, ono prethodno šta je bilo, i to ... Ja bih baš želeo takvu knjigu da neko napiše, ali taj čovek neće da postoji!”

Boban, Kraljevo

“Pa bolje neka bude neka knjiga o sirotinji. Da se znaju romske žrtve. Tamo u Prištinu ne znam da li su spomenici srušeni. Pa i ovde pet-šest godina kopaju i sahrane drugog. Nema pravde ovde na groblju.”

Selvinaz, Kraljevo

9 788690 064786

www.frs.org.rs